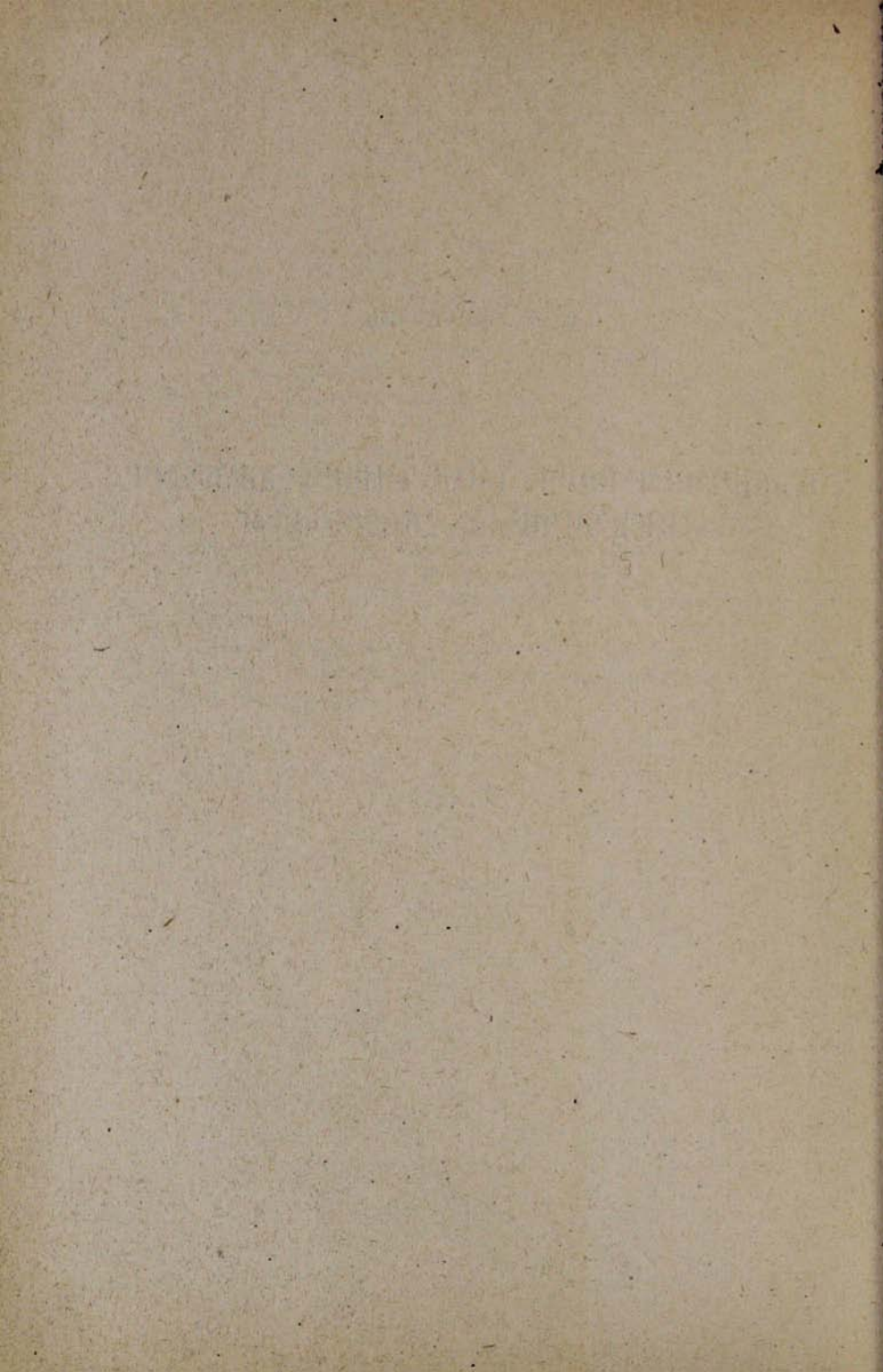

Ն. Ա. ՊԱՌՆԱՍՅԱՆ

ԱՆՇԱՂԿԱՊ ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հայ քերականագիտության մեջ բարդ նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը հատուկ ուսումնասիրության չի ենթարկվել:

Նախադասությունների անշաղկապ կապակցության հարցին որոշ շահով անդրադարձել է պրոֆ. Մ. Աբեղյանը, որը «Աշխարհաբարի շարահյուսություն» աշխատության մեջ խոսելով բարդ համադասական և բարդ ստորադասական նախադասությունների մասին՝ գտնում է, որ նրանց կապակցությունը կարող է լինել երկու եղանակով՝ շարահարուսյամբ և զոդվածով (իմա՝ անշաղկապ և շաղկապական բառերով): Այսպիսով՝ Մ. Աբեղյանը անշաղկապ բարդ նախադասությունները չի համարում բարդ նախադասությունների հատուկ տեսակ, այլ դրանք զետեղում է համադասության և ստորադասության տակ՝ համարելով վերջիններիս դրսևորման ձևերից մեկը¹: Անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունների մասին մեծ հայագետը ասում է միայն, որ ստորադասական կապակցությունը լինում է «շարահարուսյամբ, երբ երկրորդական խոսքերը, որոնք սկզբնապես գլխավորից անկախ խոսքեր են, առանց որևէ բառի, նշանակությամբ միայն միանում են գլխավոր խոսքի հետ, դառնալով ենթակա, խնդիր և այլն»: Ինչպես երևում է մեջբերումից, Աբեղյանը գտնում է, որ նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը առաջացել է նախապես անկախ խոսքի միավորների՝ նախադասությունների ավելի սերտ միացումից: Այստեղ Աբեղյանը խոսում է նաև անշաղկապ կապակցության՝ շարահարուսյան բնույթի և կիրառության ոլորտի մասին՝ «Շարահարուսյունը խոսքերի կապակցության ամենապարզ, սկզբնական ձևն է և հա-

¹ Մ. Աբեղյան, Աշխարհաբարի շարահյուսություն, 1912, վաղարշապատ, էջ 278 և 325:

տուել է ժողովրդական լեզվին, գրական լեզվի մեջ պահանջվում է, որ կապակցված խոսքերի հարաբերությունն արտահայտվի որևէ կապակցական բառով¹։ Մ. Արեղյանը մի քիչ ավելի է խոսում համադասական անշաղկապ նախադասությունների մասին։ Նա գտնում է, որ համադասության ժամանակ շարահարական կապակցության դեպքում խոսքերը իրար միանում և մեկ ամբողջություն են կազմում՝ ամիայն բովանդակությամբ և իրենց մեջ ունեցած կարճ դադարով²։ Ինչպես երևում է մեջբերումից, Արեղյանը նկատել է ինտոնացիայի դերն անշաղկապ կապակցության ժամանակ։ Ուշագրավ է նաև այն դիտողությունը, որ «շարահարությամբ կապակցությունը շատ լույծ է լինում. միջի դադարի երկարելով՝ համադաս խոսքերը հեշտությամբ կարող են իրարուց բաժանվել և կազմել անկախ ասացվածներ»։ Մ. Արեղյանը համադասական կապակցության հատուկ ձև է համարում ցուցական բառերով կապակցությունը³, որը մեր կարծիքով պետք է համարել անշաղկապ կապակցություն։

Այսպիսով՝ Մ. Արեղյանը ճիշտ կերպով նկատել է բարդ նախադասությունների կապակցության երկու եղանակները, սակայն նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը, իր տերմինով ասած՝ շարահարությունը, հատուկ ուսումնասիրության նյութ չի դարձրել։

Սովետական շրջանում ևս հայ քերականագիտության մեջ բարդ նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը ուսումնասիրության նյութ չի դարձել։ Միայն 1956 թ. ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագրում լույս տեսավ դոց. Ռ. Մկրտչյանի հոդվածը՝ «Անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունների մասին»⁴, որտեղ ընդհանուր գծերով նկարագրված են անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունները։

Նախադասությունների անշաղկապ կապակցության մասին խոսելիս անհրաժեշտ է անդրադառնալ ուսու քերականագիտությանը, որտեղ վերջերս մեծ հետաքրքրություն է առաջացել դեպի այդ լեզվական երևույթը։

Ռուս քերականագիտության մեջ այս հարցը ստացել է տարբեր

¹ Մ. Արեղյան, աշխարհարարի շարահյուսություն, 1912, Վաղարշապատ, էջ 278—279։

² Նույն տեղում, էջ 325։

³ Նույն տեղում, էջ 326։

⁴ Ռ. Մկրտչյան, Անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունների մասին, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», հասարակական գիտություններ, 1956, № 3, էջ 25—36։

մեկնաբանություններ և լուծումներ: Հետազոտողների մի մասը գտնում է, որ անշաղկապ բարդ նախադասությունները բարդ համադասական և բարդ ստորադասական նախադասությունների տարատեսակներն են¹, մյուս մասը գտնում է, որ նախադասությունների անշաղկապ կապակցության ժամանակ չի կարելի տարբերել համադասությունը և ստորադասությունը, և որ անշաղկապ բարդ նախադասությունները հանդիսանում են բարդ նախադասությունների հատուկ տեսակ²: Վերջին տեսակետի համար հիմք է ծառայում շաղկապների և շաղկապական բառերի բացակայությունը անշաղկապ բարդ նախադասություններում: Վերջին շրջանում սկսել է իշխել այս տեսակետը. այն արտահայտված է նաև ռուսերենի ակադեմիական քերականության մեջ: Սակայն ակադեմիական քերականության մեջ ևս հարցը վերջնականապես լուծված չէ: Այսպես՝ քերականության 2-րդ հատորի ներածական մասում նախադասությունների համադասությունը և ստորադասությունը որոշելիս իրավացիորեն հաշվի են առնված ոչ միայն շաղկապներն ու հարաբերական բառերը, այլ և առ բարդ նախադասության կառուցվածքային մյուս առանձնահատկությունները, քերականական մյուս միջոցները, որոնք օժանդակում են համադասության և ստորադասության դրսևորմանը, իսկ 2-րդ մասի անշաղկապ բարդ նախադասությունների ուսումնասիրությանը նվիրված բաժնում ընդունվում է այն կարծիքը, թե անշաղկապ բարդ նախադասությունները չի կարելի համարել ոչ բարդ համադասական, ոչ բարդ ստորադասական, քանի որ նրանք չեն միանում շաղկապներով կամ հարաբերական բառերով:

Այստեղ հաշվի չի առնված անշաղկապ բարդ նախադասությունների ամբողջ քերականական կառուցվածքը: Մեր կարծիքով նախադասությունների անշաղկապ կապակցության ժամանակ ևս կարելի է տարբերակել համադասությունը և ստորադասությունը, որովհետև այստեղ ևս մենք գործ ունենք բարդ նախադասության բաղկացուցիչ մասերի ոչ միայն իմաստային կախվածության հետ,

¹ Տե՛ս Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, изд. 6, М., 1938, էջ 419, «Грамматика русского языка» под ред. Шербы, М., 1953. Коротаева, К вопросу о бессоюзном подчинении, «Русский язык в школе», 1941, № 3:

² Տե՛ս Пospelов, О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений, «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., 1950. «Грамматика русского языка», изд. АН СССР, М., 1960, т. II, ч. 2:

³ «Грамматика русского языка», изд. АН СССР, Москва, 1960, т. II, ч. 2, էջ 380.

այլ նաև կառուցվածքային, քերականական կախվածության հետ, որոնք անշաղկապ բարդ նախադասության տարբեր տեսակներում արտահայտվում են տարբեր ձևով, ունեն իրենց արտահայտման հատուկ քերականական և բառական միջոցները, որոնք շաղկապների և հարաբերական բառերի բացակայության դեպքում ամբողջությամբ իրենց վրա են վերցնում բարդ ամբողջություն կազմելու, նրանց մասերի միջև եղած իմաստային փոխհարաբերությունները արտահայտելու պաշտոնը:

Անկադեմիական քերականության մեջ անշաղկապ բարդ նախադասությունների համար թեև մերժված են համադասություն և ստորադասություն տերմինները, սակայն ամբողջ անշաղկապ բարդ նախադասությունները բաժանված են երկու խմբի՝ միանման մասերով (ОДНОТИПНЫЙ) անշաղկապ բարդ նախադասություններ և տարանման (РАЗНОТИПНЫЙ) կազմով անշաղկապ բարդ նախադասություններ, որոնց նկարագրությունը համապատասխանում է բարդ համադասական և բարդ ստորադասական նախադասություններին (զուգադրության նշանակություն ունեցող նախադասություններ, պայմանի նախադասություններ, առաջին մասի նկատմամբ օբյեկտի, սուբյեկտի, պարագաների պաշտոն կատարող նախադասություններ և այլն)¹: Իսկ ինչ վերաբերում է այն տեսակետին, թե անշաղկապ կապակցության ժամանակ հաճախ շատ դժվար, համարյա անհնար է լինում որոշել համադասության և ստորադասության սահմանները, ապա, ինչպես նշվել է նաև ռուս քերականագիտության մեջ, այդ սահմանները հաճախ հնարավոր չի լինում որոշել նաև նախադասությունների շաղկապավոր կապակցության ժամանակ, այսպես՝ երբեմն միևնույն շաղկապների միջոցով արտահայտվում են և՛ համադասական, և՛ ստորադասական հարաբերություններ (եթե... ապա, մինչդեռ, չնայած... բայց, բավական է... և և այլն): Նախադասությունների համադասությունը և ստորադասությունը չի ստեղծվում միայն շաղկապների կամ շաղկապական բառերի՝ հարաբերական դերանունների միջոցով: Դրանք բարդ նախադասության կառուցվածքային-իմաստային ձևեր են, որոնք ստեղծվում և արտահայտվում են քերականական տարբեր միջոցներով: Շաղկապներն ու հարաբերական բառերը հանդիսանում են այդ հարաբերությունների արտահայտման հիմնական, բայց ոչ միակ միջոցները, որոնց բացակայության դեպքում այդ հարաբերությունները արտահայտելու դերը ամբողջությամբ իրենց վրա են վերցնում մյուս միջոցները:

¹ Ցե. «Грамматика русского языка», изд. АН СССР, М., 1960, т. II, ч. 2, էջ 380-382:

Եթե մերժվում են այս տերմինները, ապա դրանք պետք է մերժվեն նաև նախադասությունների շաղկապավոր կապակցության ժամանակ և բարդ նախադասությունները ուսումնասիրվեն ըստ նրանց մասերի մեջ եղած իմաստային և քերականական կախվածության տարբեր աստիճաններին¹:

* *

*

Անշաղկապ բարդ նախադասությունների քերականական բնույթի որոշումը հանդիսանում է շարահյուսության դժվար հարցերից մեկը և, ինչպես տեսանք, պատկանում է այն հարցերի թվին, որոնք լեզվաբանական գրականության մեջ դեռևս վերջնական և բավարար լուծում չեն ստացել:

Անշաղկապ բարդ նախադասությունները բարդ նախադասությունների համակարգում գրավում են առանձնահատուկ տեղ: Այդ իսկ պատճառով նախքան այն բնորոշելը անհրաժեշտ է համառոտակի հիշել բարդ նախադասության առանձնահատկությունները: Ինչպես հայտնի է, բարդ նախադասությունները խոսքի մեջ հանդես են գալիս որպես հաղորդակցման ավարտված, ամբողջական միավորներ, որոնց մեջ արտացոլվում է խոսողի՝ ռեալ իրականության երևույթների ու առարկաների տարբեր փոխհարաբերություններն արտացոլող բարդ միտքը: Բարդ նախադասությունը կազմվում է պարզ նախադասությունների կապակցությունից և ունի հետևյալ հիմնական առանձնահատկությունները.

1. Բարդ նախադասությունները հանդիսանում են պարզ նախադասությունների ոչ թե քանակային, այլ օրգանական միացություններ, որոնք կազմում են իմաստային և կառուցվածքային կուռ ամբողջություն:

2. Բարդ նախադասության (հատկապես բարդ ստորադասական նախադասության) բաղկացուցիչ մասերը, ունենալով պարզ նախադասության արտաքին կառուցվածքը՝ չունեն ոչ իմաստային և ոչ էլ ինտոնացիոն ամբողջականություն և լիարժեք իմաստ են ստանում

¹ Այստեղ տեղին է հիշել ակադ. Վինոգրադովի խոսքերը՝ «Ավելի զգուշ կլինե՞ր նախադասությունների համադասության և ստորադասության փոխարեն խոսել նախադասությունների միացման տարբեր տեսակների և նրանց կախվածության տարբեր աստիճանների մասին՝ արտահայտված շաղկապներով և այլ քերականական միջոցներով» (В. В. Виноградов, Русский язык, М., 1947, էջ 708):

միմիայն բարդ նախադասության կազմում. այդ պատճառով դրանք նախադասություն կարելի է կոչել միայն պայմանականորեն¹:

Բարդ նախադասության բաղկացուցիչ մասերը կապակցվում և մեկ ամբողջություն են կազմում երկու եղանակով՝

ա) Կապակցության հատուկ ձևաբանական-շարահյուսական միջոցներով՝ շաղկապներով ու հարաբերական բառերով, որոնք կապակցելով բարդ նախադասության մեջ մտնող պարզ նախադասությունները՝ միաժամանակ հիմնականում որոշում են նրանց միջև եղած իմաստային փոխհարաբերությունների բնույթը: Կառուցվածքային, քերականական մյուս միջոցները այս դեպքում համարվում են օժանդակ միջոցներ:

բ) Առանց կապակցության հատուկ միջոցների Շաղկապների և հարաբերական բառերի բացակայության ժամանակ բարդ նախադասության քերականական-կառուցվածքային բնույթը որոշելիս մեծանում է նրա բաղկացուցիչ մասերի միջև եղած իմաստային փոխհարաբերությունների դերը: Այս դեպքում բարդ նախադասության բաղկացուցիչ մասերի միջև եղած իմաստային կապը իրականանում է քերականական և բառային այլ միջոցներով:

Այսպիսով՝ բարդ նախադասությունների անշաղկապ կապակցության ժամանակ բաղկացուցիչ մասերի միացման և մեկ ամբողջություն կազմելու համար չեն օգտագործվում հատուկ ձևաբանական-շարահյուսական միջոցներ՝ շաղկապներ կամ հարաբերական բառեր. դրանց փոխարեն այստեղ առաջին պլան են մղվում կառուցվածքային այլ տարրեր, քերականական և բառային այլ միջոցներ, որոնք շաղկապավոր կապակցության ժամանակ օժանդակ դեր են կատարում: Դրանցից ամենակարևորը ինտոնացիան է, ապա շարահասությունը, ստորոգյալի արտահայտությունը, բայերի եղանակաժամանակային ձևերի հարաբերությունը, որոշ բառերի գործածությունը և այլն:

Տոնի բարձրության և արտասանության ուժի զգալի մեծացման միջոցով ինտոնացիան անշաղկապ բարդ նախադասություններում ակտիվ մասնակցում է բաղկացուցիչ մասերի իմաստային հարաբերությունների դրսևորմանը և այդ պատճառով հանդիսանում է նրանց միջև եղած շարահյուսական կապի հիմնական միջոցը: Այն

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Н. С. Поспелов, О грамматической природе сложного предложения, «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., 1950:

օգտագործվում է նաև խոսքին արտահայտչականություն, դիպուկություն տալու համար:

Ինտոնացիայի դերը անշաղկապ բարդ նախադասությունների բնույթը որոշելիս ցույց տալու համար բավական է ասել, որ միևնույն անշաղկապ նախադասությունը տարբեր ինտոնացիայով արտասանելիս հաճախ փոխում է իր բնույթը. այսպես՝ Կարող եմ՝ գնացեմ: Երբ այս նախադասությունը արտասանում ենք առաջին բաղադրիչի վերջում ձայնի զգալի բարձրացումով, այն ստանում է պայմանի երկրորդական նախադասության բնույթ (Եթե կարող եմ, գնացեմ), իսկ երբ արտասանում ենք առաջին բաղադրիչի վերջում ձայնի որոշակի իջեցումով և երկու բաղադրիչների միջև ավելի երկար դադարով (Կարող եմ, (.) գնացեմ), այն ստանում է հիմունքի երկրորդական նախադասության բնույթ (Քանի որ կարող եմ, գնացեմ կամ՝ Կարող եմ, հետևաբար գնացեմ): Կատարողության միջոցով ինտոնացիոն այս տարբերությունները հաճախ հնարավոր չի լինում լրիվ դրսևորել: Այստեղ օգնության է գալիս կոնտեքստը, որի մեջ անշաղկապ բարդ նախադասության բնույթը վերջնականապես որոշակի է դառնում: Այդ է պատճառը, որ անշաղկապ բարդ նախադասությունների բնույթը որոշելիս դրանք պետք է վերցնել անպայման կոնտեքստի մեջ¹:

Անշաղկապ բարդ նախադասություններին հատուկ են ինտոնացիայի չորս հիմնական տեսակներ՝ թվարկման, զուգադրության, բացատրական և նախազգուշական:

Թվարկման ինտոնացիան հատուկ է այն անշաղկապ նախադասություններին, որոնց մասերը պարունակում են բնության առանձին երևույթների, իրողությունների մասին հաղորդումների թվարկում և շարահյուսորեն հավասարազոր են, այսինքն՝ ամբողջ բարդ նախադասության բովանդակության արտահայտման համար կատարում են նույն պաշտոնը: Թվարկման ինտոնացիան բնորոշվում է բազմանդամությամբ, յուրաքանչյուր մասի վերջում և հաջորդի սկզբում ձայնի որոշ բարձրացումով և նրանց միջև եղած փոքր դադարներով. օրինակ՝ «Ձկա մի ձայն, չկա քամի, մութ է հիմա» (Ե. Չար., 20):

Զուգադրության ինտոնացիան լսվում է այն անշաղկապ բարդ նախադասություններում, որոնց մասերը բովանդակությամբ զու-

¹ Մենք մեր ուսումնասիրությունը կատարելիս այդպես էլ վարվել ենք: Բոլոր անշաղկապ նախադասությունները վերցրել ենք կոնտեքստով, սակայն տեղի սղության պատճառով աշխատության մեջ որպես օրինակ հիմնականում բերել ենք միայն անշաղկապ նախադասություններ:

գաղղված են միմյանց և դարձյալ կատարում են հավասար դեր ամբողջ բարդ նախադասության բովանդակության բացահայտման համար: Զուգադրության ինտոնացիան հատուկ է երկանդամ անշաղկապ նախադասություններին և բնորոշվում է զուգադրվող բառերի ուժեղ շեշտվածությամբ ու մասերի միջև ընկած համեմատաբար երկար դադարով. օրինակ՝ «Նրանց բաժակը լցնում էին ամենից առաջ, իմ բաժակը՝ ամենքից վերջը» (ՆՁ, ՊՊՆ, 235):

Նախադգուշական ինտոնացիան հատուկ է այն անշաղկապ բարդ նախադասություններին, որոնց առաջին բաղկացուցիչ մասը ստորադասված է երկրորդին: Այս նախադասությունների առաջին մասի վերջում ձայնը բավականաչափ բարձրանում է, այդպիսի բարձր վիճակում պահպանվում է երկրորդ մասի սկզբում, ապա աստիճանաբար իջնում է: Գլխավոր և ստորադաս մասերի միջև լինում է զգալի դադար. օրինակ՝ Աչքդ թեքեցիր-բանիդ տերը շես (ՀԹ, 2, 38):

Երբ գլխավոր նախադասությունը անշաղկապ բարդ նախադասության առաջին մասն է, իսկ երկրորդ մասը ստորադասված է առաջինին, լրացնում է նրա միտքը, անշաղկապ բարդ նախադասությունը ունենում է բացատրական ինտոնացիա. առաջին՝ գլխավոր մասի վերջում լսվում է ձայնի որոշ իջեցում, դրան հաջորդում է մի փոքր դադար, ապա երկրորդ մասի սկզբում ձայնը կտրուկ բարձրանում է. օրինակ՝ Երբեմն նկատում էի՝ նրա մոտ գալիս էին անծանոթ անձինք... (Բ, 5, 33):

Թվարկման և զուգադրության ինտոնացիա ունեցող անշաղկապ բարդ նախադասության մասերը իրար նկատմամբ ունեցած հարաբերություններով հավասարազոր են և ամբողջ բարդ նախադասության բովանդակությունը բացահայտելու համար կատարում են նույնպիսի դեր, այսինքն՝ այս անշաղկապ նախադասությունները իրենց քերականական բնույթով բարդ համադասական են: Իսկ բացատրական և նախադգուշական ինտոնացիա ունեցող անշաղկապ բարդ նախադասություններում քերականական և իմաստային տեսակետից առկա են գերադաս՝ գլխավոր և ստորադաս՝ երկրորդական մասեր, միայն տարբեր շարադասությամբ. այստեղ նախադասության մի մասը հանդիսանում է հաղորդման հիմնական նպատակը, մյուսը որևէ կողմով լրացնում է նրա միտքը, այսինքն՝ այս նախադասությունները բարդ ստորադասական են:

Ինչպես ասվեց, անշաղկապ բարդ նախադասություններում բաղկացուցիչ մասերի շարահյուսական կապերի արտահայտման հիմնական միջոցը ինտոնացիան է, սակայն նախադասությունների

շարահյուսական ձևավորումը կատարվում է կառուցվածքային, ձևաբանական, բառական տարրերի հետ միասին, որոնցից կարևորներն են բաղկացուցիչ մասերի շարադասությունը, բայերի եղանակա-ժամանակային ձևերի օգտագործումը, որոշ բառային տարրեր և աղբյուր: Այստեղ մենք կտանք դրանց միայն համառոտ նկարագիրը, հիմնական ռուսամասիրությունը թողնելով հաջորդ գլուխներին, որովհետև այս միջոցները անշաղկապ բարդ նախադասության տարբեր տեսակներում կատարում են տարբեր դեր. մի դեպքում կարևոր է մի գործոնը, մի այլ դեպքում՝ մյուսը:

Համադասական հարաբերությամբ անշաղկապ նախադասություններում գոյությունի ունի բաղկացուցիչ մասերի համեմատաբար ազատ շարադասություն. մասերի շարադասության փոփոխությունը հիմնականում չի ազդում ամբողջ բարդ նախադասության բովանդակության վրա. օրինակ՝ «Աշտը քնած է, Արամը խաղում է»: Հավասարապես կարելի է ասել նաև՝ «Արամը խաղում է, Աշտը քնած է»: Բացառություն են կազմում միայն ժամանակային հաջորդականություն և որոշ չափով պատճառ-հետևանքային հարաբերություն արտահայտող անշաղկապ բարդ համադասական նախադասությունները, որոնց բաղկացուցիչ մասերի շարադասության փոփոխությունը առաջ է բերում ամբողջ նախադասության բովանդակության փոփոխություն, խախտվում է դեպքերի, գործողությունների հաջորդականությունը (հմմտ.՝ «Դուռը բացվեց, ներս մտավ Ռուբենը» և «Ներս մտավ Ռուբենը, դուռը բացվեց»):

Ստորադասական հարաբերությամբ անշաղկապ բարդ նախադասություններում գոյություն ունի բաղկացուցիչ մասերի որոշակի շարադասություն: Այստեղ մասերի շարադասության փոփոխությունը կամ բոլորովին անհնարին է (հմմտ.՝ «Տեսավ, չեն գալի, դուռ չեն բաց անում» և «Չեն գալի, դուռ չեն բաց անում, տեսավ»), կամ էլ առաջացնում է իմաստային որոշակի փոփոխություններ (հմմտ.՝ «Կռանում, բարձրացնում են քարը—բացվում է նրանց առաջ մի մուկ ներքնահարկ» և «Բացվում է նրանց առաջ մի մուկ ներքնահարկ, կռանում բարձրացնում են քարը»):

Համադասական անշաղկապ բարդ նախադասություններում բաղկացուցիչ մասերի բայ-ստորոգյալների ժամանակային ձևերը սովորաբար գործածվում են խոսելու պահի համեմատությամբ, այսինքն՝ բացարձակ նշանակությամբ, իսկ ստորադասական անշաղկապ բարդ նախադասություններում ստորադաս մասերի բայ-ստորոգյալների գործողության ժամանակը որոշվում է նրանց հարաբերությամբ գլխավոր մասերի գործողության ժամանակի հետ:

Հենց բայ-ստորոգյալների ժամանակային ձևերի հարաբերական կիրառությամբ էլ բնորոշվում է բարդ նախադասության մի մասի ստորադասական կախվածությունը մյուս մասից:

Անշաղկապ բարդ նախադասությունների բաղկացուցիչ մասերի կապակցության գործում հաճախ շատ մեծ դեր են խաղում բառական տարրերը, որոնք երբեմն տիպականացվում, ընդհանրացվում են և ինտոնացիայի հետ միասին հանդես են գալիս որպես նախադասությունների՝ մի անշաղկապ բարդ ամբողջության մեջ միավորելու հատուկ շարահյուսական միջոցներ: Այսպես՝ համադասական անշաղկապ բարդ նախադասություններում կապակցող շարահյուսական դեր է կատարում նույն բառի կամ բառակապակցության կրկնությունը բաղկացուցիչ մասերում, կամ նախադասության ընդհանուր անդամի առկայությունը (օրինակ՝ «Ինչ լավն էր էն աղջիկը, ինչ լավն էին նրա ժպտոնն, զվարթ աչքերը» (ՀԹ, 3, 90): կամ՝ «Երեկոյան ես պարապում էի, քույրս գնացել էր թատրոն»): Ստորադասական անշաղկապ բարդ նախադասություններում նույնպիսի դեր է կատարում ընդհանուր անորոշ նշանակություն ունեցող, բացահայտվելու կարիք ունեցող բառերի առկայությունը անշաղկապ նախադասության գլխավոր մասում (օրինակ՝ «Նա ուներ մի սովորություն, երեկոները միշտ գնում էր զբոսանքի»):

Այստեղ անհրաժեշտ է խոսել նաև անշաղկապ բարդ նախադասությունների հետևյալ առանձնահատկության մասին: Թվարկման նշանակություն ունեցող անշաղկապ բարդ նախադասությունները իրենց կառուցվածքով սահմանափակված չեն, այսինքն՝ կարող են ունենալ 3 և ավելի բաղկացուցիչ մասեր (ի տարբերություն շաղկապավոր նախադասությունների, որոնց մեջ շաղկապի միջոցով բարդ նախադասության կառուցվածքը սահմանափակվում, ամփոփվում է): Մյուս անշաղկապ նախադասությունները երկանդամ են, այսինքն՝ բաղկացուցիչ մասերից մեկը հարաբերակցում է միայն մեկ պարզ նախադասության. իսկ անշաղկապ բարդ նախադասությունը բաղկացած է լինում երկուսից ավելի պարզ նախադասություններից, ապա նրանք միացած են լինում կամ հաջորդական ստորադասության հարաբերությամբ (յուրաքանչյուր հաջորդ նախադասություն ստորադասվում է նախորդին), կամ համաստորադասության սկզբունքով (երկու տարբեր նախադասությունները լրացնում են միևնույն գլխավոր նախադասությանը):

Անշաղկապ բարդ նախադասությունները կարող են լինել պարզ և բարդ կազմով: Պարզ են այն անշաղկապ բարդ նախադասությունները, որոնց կազմի մեջ մտնող բաղկացուցիչ մասերը պարզ նա-

խաղասություններ ան. օրինակ՝ Օրերն ավելի էին տափառում, կանաչը բոյ էր քաշում, բացվում էին ծաղիկները (ԱԲ, 32): Այստեղ համադասական հարաբերությամբ անշաղկապ բարդ նախադասությունը ունի երեք բաղադրիչ մաս, որոնցից յուրաքանչյուրը պարզ նախադասություն է: Սակայն շատ հաճախ անշաղկապ բարդ նախադասությունը հանդես է գալիս բարդ կազմով, այսինքն՝ նրա բաղկացուցիչ մասերից մեկը կամ բոլորն էլ իրենց հերթին լինում են բարդ նախադասություններ (կամ շաղկապավոր, կամ անշաղկապ): Եթե անշաղկապ բարդ նախադասության մասերից մեկը բարդ ստորադասական նախադասություն է, իսկ մյուսը՝ պարզ, նրանց միջև եղած շարահյուսական հարաբերությունները որոշվում են պարզ և բարդ ստորադասականի գլխավոր նախադասության միջև եղած հարաբերություններով, իսկ երբ երկու բաղադրիչներն էլ բարդ ստորադասական նախադասություններ են, նրանց միջև եղած հարաբերությունները որոշվում են գլխավոր նախադասության միջև եղած հարաբերություններով: Բերենք մի քանի օրինակ.

Ինչ որ կուգես, ասա, անեմ քեզ համար, Արևի տակ իմ սիրուս պես սեր չկա (Ավ. Իս., 2, 131): Տասը տարի կլինեք, որ Մասիսյանի տունը երեսա չէր տեսել, այժմ կրկին վերակենդանացավ նա անմեղ մանուկների ուրախ ճլվլոցով (Բ, 3, 514): Պառավ դայակը մնացել էր ապշած. նա չգիտեր, թե ինչ է կատարվում (Լեո, 19): Տուն փոխես՝ տնով մեկ կ'առնիս, գեղ փոխես՝ գեղով մեկ (Հայկ. առած., 7):

Բարդ կազմ ունեցող պետք է համարել նաև այն անշաղկապ նախադասությունները, որոնք ունեն երկուսից ավելի բաղադրիչներ, և որոնց միջև գոյություն ունեն տարբեր իմաստային հարաբերություններ: Մի երկու օրինակ.

Հիվանդանոցից փախել է, տուն չի եկել, չգիտեմ ո՞ւր է գնացել (ԳՍԹ, 2, 25): Շնորհակալ ենք, մենք, ասին: Տաշտներդ լի հաց լինի, դուռներդ միշտ բաց լինի. Հաց չենք ուղում ձեզանից, հող տվեք մեզ ձեր տնից (ՀԹ, 2, 4): Խեղճ աղքատը դառը դատի, դատարկ նստի... է՛յ աշխարհ, էլ ինչո՞ւ ես քարը թողնում քարի վրա, քար-աշխարհ (Ավ. Իս., 1, 72):

Ամփոփենք:

Ինչպես ամեն մի բարդ նախադասության, այնպես էլ անշաղկապ բարդ նախադասության կառուցվածքային-իմաստային էությունը որոշողը հանդիսանում է իմաստային գործոնը, բարդ նախադասության մեջ մտնող նախադասությունների (բաղկացուցիչ

մասերի) բովանդակությունների փոխադարձ կապը և հարաբերակցությունը: Անշաղկապ կապակցության ժամանակ ևս, ինչպես և շաղկապական կապակցության ժամանակ, բարդ նախադասության մասերը ոչ միշտ են հավասար նշանակություն տննելում ամբողջ բարդ նախադասության արտահայտած իմաստի համար: Այս դեպքում ևս նրանց միջև կարող է լինել երկու տիպի հարաբերություն՝ համադասական և ստորադասական¹: Անշաղկապ բարդ նախադասությունների համակարգում հատուկ տեղ են գրավում այն նախադասությունները, որոնք ունեն բացատրական ինտոնացիային մոտ ինտոնացիա և կարծեք գրավում են միջին տեղ բարդ համադասական և բարդ ստորադասական նախադասությունների միջև (իհարկե, ավելի մոտենում են ստորադասությանը) դրանք, այսպես կոչված, հարակցական նախադասություններ են (այդպիսի նախադասություններ վան նաև շաղկապավոր բարդ նախադասությունների մեջ):

Կարելի է ասել, որ անշաղկապ բարդ նախադասությունները լեզվում հանդես են գալիս որպես համապատասխան շաղկապավոր բարդ նախադասությունների շարահյուսական համանիշներ: Սակայն, ի տարբերություն շաղկապավոր բարդ նախադասությունների, որոնց մեջ շնորհիվ շաղկապների ու հարաբերական բառերի՝ բաղկացուցիչ մասերի միջև եղած հարաբերություններն արտահայտվում են ավելի որոշակի ու հստակորեն, անշաղկապ բարդ նախադասություններն ավելի պակաս որոշակիությամբ են արտահայտում բաղադրիչ մասերի հարաբերությունը, մտքի տարբեր երանգները: Այդ է պատճառը, որ նրանց կիրառության ոլորտը ավելի նեղ է, քան շաղկապավոր բարդ նախադասություններինը: Գիտական գրականության մեջ անշաղկապ բարդ նախադասությունները քիչ են գործածվում. նրանք շատ են տարածված հատկապես ժողովրդական խոսակցական լեզվում, ասացվածքների, առածների մեջ: Դրան նպաստում է այն հանգամանքը, որ բանավոր խոսքը ունի շարահյուսական հարաբերություններն արտահայտելու այնպիսի հարուստ միջոց, ինչպիսին ինտոնացիան է: Կենդանի խոսակցական լեզվից անշաղկապ բարդ նախադասությունները մուտք են գործել գեղարվեստական գրականության մեջ, հատկապես երկախոսությունների և շափածո խոսքի մեջ: Նրանց գործածությունը գեղարվեստական գրականության մեջ խոսքը դարձնում է ավելի կենդանի, դիպուկ, պատ-

¹ Համադասության և ստորադասության քերականական կարգերի մասին տես՝ Ն. Ա. Պառնասյան, Ստորադասական հարաբերությունը արդի հայերենի բարդ նախադասություններում, Երևան, 1961, էջ 11:

կերավոր և արտահայտիչ: Վերջերս նկատվում է անշաղկապ բարդ նախադասութիւնների տարածումը նաև հրապարակախոսութեան լեզվում:

Բանավոր խոսքի համար լինելով անպայման ավելի վաղ շարահյուսական երևույթ՝ անշաղկապ բարդ նախադասութիւնները գրավոր լեզվում սկսել են տարածվել նրա զարգացման որոշ աստիճանում միայն՝ որպէս կենդանի և գեղարվեստական խոսքի ամբողջ հարստութիւնը առավել սեղմութեամբ և արտահայտչականութեամբ հաղորդելու պահանջի հետեանք¹:

Հայերենի լեզվական իրողութիւնների ուսումնասիրութիւնը ևս ցույց է տալիս, որ հին շրջանում (գրաբարում) շատ տարածված է եղել նախադասութիւնների շաղկապներով և հարաբերական բառերով կապակցութիւնը: Շատ դեպքերում նույնիսկ առանձին նախադասութիւնները սկսվում են շաղկապներով: Անշաղկապ բարդ նախադասութիւնները գրաբարում հանդիպում են շատ սակավ, այն էլ մեծ մասամբ համադասական հարաբերութեամբ, իսկ ստորադասական հարաբերութեան անշաղկապ արտահայտման դեպքերը հազվադեպ են:

¹ Այս տեսակետից շատ հետաքրքրական է ռուս մեծ գիտնական Լոմոնոսովի կարծիքը անշաղկապ բարդ նախադասութիւնների մասին՝

«Союзы нечто иное суть, как средства, которыми идеи соединяются, и как подобны они гвоздям или клею, которыми части какой машины сплочены или склеены бывают. И как те машины, в которых меньше клею и гвоздей видно, весьма лутчей вид имеют, нежели те, в которых спаев и склеек много, так и слово важнее и великолепнее бывает, чем в нем союзов меньше». *Տե՛ս* Ломоносов, Риторика, ч. III, гл. 6, §325:

ԱՆՇԱՂԿԱՊ ԲԱՐԴ ՀԱՄԱՂԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱՂԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գեղարվեստական գրականության մեջ, հատկապես նկարագրությունների ժամանակ, շատ են գործածվում այնպիսի անշաղկապ բարդ նախադասություններ, որոնց բաղկացուցիչ մասերի միջև եղած փոխհարաբերությունները իրենց բնույթով համադասական են, այսինքն նրանք հավասարազոր են և ամբողջ բարդ նախադասության արտահայտած իմաստի, բովանդակության բացահայտման համար ունեն հավասար նշանակություն. օրինակ՝ Նրա վարդազույն շրթունքները բոլորովին զուևաթափվեցան, ծնկները դողացին, աչքերի առջև մթնեց (Ր, 7, 33): Այս անշաղկապ բարդ նախադասությունը պարունակում է մի երևույթի՝ վիճակի նկարագրություն և բաղկացած է երեք պարզ նախադասություններից, որոնք ամբողջ բարդ նախադասության բովանդակության արտահայտման համար ունեն հավասար նշանակություն և արժեք: Հետևաբար նրանց միջև եղած իմաստային հարաբերությունը համադասական է:

Անշաղկապ բարդ համադասական նախադասությունները իրենց բաղկացուցիչ մասերի միջև եղած իմաստային հարաբերություններով թեև համընկնում են շաղկապավոր բարդ համադասական նախադասություններին, սակայն ունեն տարբեր իմաստային հարաբերություններ արտահայտելու շատ ավելի սահմանափակ հնարավորություններ, քան վերջիններս: Եվ դա բնական է, որովհետև շաղկապներն ու հարաբերական բառերը, կապելով բարդ նախադասության մասերը միմյանց հետ, միաժամանակ ցույց են տալիս նրանց միջև եղած իմաստային փոխհարաբերությունների բնույթը, այնինչ անշաղկապ բարդ նախադասությունները զրկված են կապակցության այդ միջոցից և իրենց փոխհարաբերությունները արտահայտում են միայն կառուցվածքային-քերականական այլ միջոցներով:

Համադասական անշաղկապ բարդ նախադասութիւնները իրենց արտահայտած իմաստային փոխհարաբերութիւններով բաժանւում են երկու մեծ խմբի.

1. Միավորական անշաղկապ բարդ նախադասութիւններ.
2. Զուգադրական անշաղկապ բարդ նախադասութիւններ:

ՄԻԱՎՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԱՆՇԱՂԿԱՊ ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Միավորական են կոչւում այն անշաղկապ բարդ նախադասութիւնները, որոնց մեջ նկարագրւում են որպէս մեկ ամբողջութիւն (ամբողջական պատկեր) դիտւող գործողութիւններ, իրողութիւններ, երևոյթներ: Սրանք հիմնականում ունեն թվարկման ընդհանուր նշանակութիւն և ամենատարածւած անշաղկապ նախադասութիւններն են:

Միավորական անշաղկապ բարդ նախադասութիւնները շատ են գործածւում գեղարվեստական գրականութիւն մեջ՝ նկարագրութիւնների ժամանակ: Նրանք ունեն կառուցվածքային հետևյալ առանձնահատկութիւնները.

1) Ինչպէս ամեն մի անշաղկապ բարդ նախադասութիւն, այնպէս էլ միավորական հարաբերութիւններով միացած անշաղկապ բարդ նախադասութիւնների կառուցվածքային կարևոր առանձնահատկութիւններից մեկը ինտոնացիան է, որը մեծ դեր է կատարում նրանց բաղկացուցիչ մասերի միջև եղած իմաստային փոխհարաբերութիւնները արտահայտելու համար: Միավորական անշաղկապ բարդ նախադասութիւնները ունեն թվարկման ընդհանուր ինտոնացիա, որը, ինչպէս ասվել է, բնորոշւում է ձայնի ողոր բարձրացումով յուրաքանչյուր մասի վերջում և միանման ոչ մեծ դադարներով բաղկացուցիչ մասերի միջև. ըստ որում բոլոր մասերն էլ արտասանւում են նույն կրկնվող ինտոնացիայով: Հենց այս միանման կրկնվող ինտոնացիայի միջոցով էլ ընդգծւում է բաղկացուցիչ մասերի հավասարազոր լինելը, նրանց հավասար նշանակութիւն ունենալը ամբողջ բարդ նախադասութիւն բովանդակութիւն բացահայտման համար: Թվարկման ինտոնացիան գրավոր խոսքի մեջ արտահայտւում է կետադրութիւն միջոցով. բարդ նախադասութիւն բաղկացուցիչ մասերը բաժանւում են իրարից ստորակետով, երբեմն նաև միջակետով:

2) Այս նախադասութիւնները, ի տարբերութիւն նույն իմաստն ունեցող շաղկապավոր բարդ նախադասութիւնների, ունեն անսահ-

մանափակ կառուցվածք, այսինքն՝ կարող են բաղկացած լինել ինչպես երկու, այնպես էլ երեք և ավելի պարզ նախադասություններից (շաղկապավոր բարդ համադասական նախադասությունները սովորաբար երկանդամ են լինում. շաղկապը միացնելով նախադասության մասերը՝ միաժամանակ ամփոփում, սահմանափակում է նախադասությունը): Օրինակներ.

Այդ օրը ամպերն արտակարգ սպիտակ էին, երկինքը չափազանց կապույտ, արևի լույսը կրկնակի պայծառ (ՆՁ, ՊՊՆ, 207): Նայում է բերդը իր դարավոր, քարե հայացքով, չարագուշակ սոսափում են այգեստանի ծառերը, մի մարդ սովերի պես անցնում է դիրքից-դիրք (ԳՄՆ, 370):

Հաճախ, երբ բարդ համադասական նախադասությունը բաղկացած է լինում երեք և ավելի պարզ նախադասություններից, առաջին նախադասությունները միանում են անշաղկապ կապակցությամբ, իսկ վերջինը՝ շաղկապով: Դրանով բարդ նախադասության կառուցվածքը ավելի կուռ և ավարտված է դառնում. օրինակ՝ Փշում էր մեղմ հովիկը, ծաղիկները ժպտում էին, դալար խոտաբույսերը ծփում ու ծածանվում էին, և դաշտի խաղաղ տաքածությունը օրոքվում էր սփռնչիկ ալեկոծությամբ (Բ, 7, 437):

Երբեմն շաղկապով են միացած լինում ոչ թե վերջին, այլ առաջին երկու պարզ նախադասությունները: Այս դեպքում առաջին երկու նախադասությունների կապը ավելի սերտ է լինում, և նրանք ընկալվում են որպես մի ամբողջություն, մի բարդ բաղադրիչ մաս. օրինակ՝ Մեք նավակը մեղմ առաջ է սահում, Ու սրտերը մեք ձուլվել են իրար, Աստղերը վերից մեր սերն են օրհնում, Ալիքներն ուրախ բռնել են շուրջպար (Գ. Սար., 133):

Միավորական անշաղկապ բարդ նախադասությունները արտահայտում են հիմնականում ժամանակի իմաստային հարաբերություններ: Ժամանակի իմաստային հարաբերություններ արտահայտող անշաղկապ բարդ նախադասությունների դասակարգման հիմքում ընկած է նրանց բաղկացուցիչ մասերում հաղորդված գործողությունների (իրողությունների, երևույթների) միջև եղած ժամանակային փոխհարաբերությունները:

Հստ անշաղկապ բարդ նախադասության ստորոգյալների ժամանակային նշանակության, նրանց շարադասության, միավորական անշաղկապ բարդ նախադասություններում, շաղկապավոր բարդ համադասական նախադասությունների նման, կարող են հանդես գալ ժամանակային հարաբերությունների տարբեր երանգներ, որոնք կարելի է խմբավորել երկու տեսակի մեջ. 1) միաժամանակություն,

երբ նկարագրվում են միաժամանակ տեղի ունեցող կամ համատեղ հանդես եկող պորթոգուկություններ (երևույթներ, իրողություններ) և 2) ժամանակային հաջորդականություն, իսկ նկարագրվում են իրար հաջորդող պորթոգուկություններ (երևույթներ, իրողություններ): Իմաստային այս փոխհարաբերությունները դրսևորվում են հիմնականում բայերի եղանակների և ժամանակների կիրառությամբ, որն արտահայտվում է՝ երկու ձևով՝ 1) բաղկացուցիչ մասերի ստորոգյալները իրենց եղանակով և ժամանակով համաձայնում են իրար և 2) բաղկացուցիչ մասերի մեջ օգտագործվում են տարբեր եղանակներ և ժամանակներ. ըստ որում ավելի տարածված է ժամանակների համաձայնեցումը:

Ինչպես հայտնի է, այս նույն նշանակություններն ունեն նաև ժամանակային հարաբերություններ արտահայտող բարդ ստորադասական նախադասությունները, սակայն սրանց միջև կա հետևյալ էական տարբերությունը. համադասության ժամանակ ժամանակային հարաբերություններով միացած բաղկացուցիչ մասերն ունեն հարաբերական ինքնուրույնություն և հաղորդման համար ունեն հավասար նշանակություն ու արժեք, այնինչ ստորադասության ժամանակ հաղորդման հիմնական նպատակն է լինում նկարագրել ժամանակային հարաբերություններով միացած գործողություններից մեկի մասին, իսկ մյուսը հաղորդվում է միայն առաջինի արտահայտած իմաստը լրացնելու համար: Այս երկու տիպի նախադասությունների միջև կան կառուցվածքային հետևյալ տարբերությունները.

ա) համադասական հարաբերության ժամանակ բայ-ստորոգյալների ժամանակները, ինչպիսին էլ որ նրանք լինեն, ունեն բացարձակ կիրառություն, այսինքն՝ վերցվում են ներկայի համեմատությամբ. օրինակ՝ Փշում էր մեղմ հովիկը, ծաղիկները ծաղում էին, դալար խոտաբույսերը ծփում ու ծածանվում էին (Բ, 7, 437): Կամ՝ Ենթակայանի հետ կապված մտքերը թոնլ էին հեռու-հեռու, աչքերի դեմ պատկերվում էր Դավիթիկը՝ սալակում պռկած (Վերդ., ԻԳԵ, 312): Ընդգծված բոլոր ստորոգյալների ժամանակները կիրառված են ներկայի համեմատությամբ (բացարձակ են), որով էլ նրանց տրվում է հավասար նշանակություն հաղորդման համար: Ստորադասական հարաբերության ժամանակ բաղադրիչ մասերից մեկի (սովորաբար առաջինի) ստորոգյալը ունենում է հարաբերական կիրառություն, այսինքն՝ վերցվում է մյուս բաղադրիչի ստորոգյալի ցույց տված ժամանակի համեմատությամբ. դրանով արտահայտվում է նրա ստորադասվելը այդ բաղադրիչին, վերջինիս

լրացում հանդիսանալը. օրինակ՝ Ու չեն էլ նկատում: Ասում են՝ զարմանում են... բացատրում են՝ խեթում են (Երևան, 10/2—61 թ., էջ 2): Այստեղ ասում են և բացատրում են ստորոգյալները դրված են ներկա ժամանակով զարմանում են և խեթում են ստորոգյալների հարաբերությունը:

բ) Տարբեր է նաև այս երկու տիպի նախադասությունների ինտոնացիան. առաջինները (համադասական նախադասությունները) ունեն թվարկման ինտոնացիա, իսկ երկրորդները (ստորադասական նախադասությունները)՝ նախադրուշական-բացատրական ինտոնացիա:

ՄԻԱԺԱՄԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ
ՄԻԱՎՈՐԱԿԱՆ ԱՆՇԱՂԿԱԳ ԲԱՐԻ ՆԱՆԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Միաժամանակություն ասելով հասկանում ենք ոչ միայն գործողությունների (երևույթների, իրողությունների) ժամանակների լրիվ համընկնելը, այլ նաև մասնակի համընկնելը: Այս խմբի մեջ են մտնում նաև այն անշաղկապ նախադասությունները, որոնց մասերը յապված են գործողությունների (երևույթների, իրողությունների) հարատևության նշանակությամբ:

Միաժամանակություն ցույց տվող անշաղկապ բարդ նախադասությունների ստորոգյալները կարող են լինել ինչպես պարզ (բայով արտահայտված), այնպես էլ բաղադրյալ (անվանական): Քանի որ այս նախադասությունների բայ-ստորոգյալները ցույց են տալիս միաժամանակ կատարված գործողություններ, միաժամանակ հանդես եկած, ինչպես նաև իրար համապատասխանող երևույթներ, իրողություններ, այդ պատճառով նրանք իրենց ժամանակով և եղանակով սովորաբար համաձայնում են: Բայերի տարբեր եղանակների ու ժամանակների օգտագործումը այս նախադասություններում կախված է նկարագրվող գործողությունների (երևույթների, իրողությունների) բնույթից:

Սահմանակա եղանակի ներկա ժամանակը միաժամանակության նշանակություն ունեցող անշաղկապ բարդ համադասական նախադասություններում գործածվում է հետևյալ դեպքերում.

ա) երբ նկարագրվում են ներկայում կատարվող (կատարման ընթացքի մեջ գտնվող) և ժամանակներով համընկնող գործողություններ, ինչպես նաև համատեղ հանդես եկող երևույթներ, իրողություններ և այլն: Օրինակներ.

Լսվում է գետի միալար վշտոցը վարից, ծառերի արանքից նա-

յում են մի քանի գունատ էլեկտրական լամպեր (ԳՄԵ, 430): Քամին սուվում է, կատաղած ալիքները մոնչում, զարկվում են ժայռերին (Մ. Ման., 29): Արտույտներն ուրախ մեր սերն են երգում, Հովերը կարծես համբուրում են մեղ, Արևը սարին գլուխ է քեֆում, բարդի ծառի տակ սպասում եմ քեզ (ԳՄԵ, 29):

Ներկա ժամանակն է կիրառվում նաև այն դեպքերում, երբ նկարագրվում են կանոնավոր կերպով կրկնվող, ինչպես նաև հարատևող բնույթ ունեցող միաժամանակ տեղի ունեցող կամ հանդես եկող գործողություններ, եղելություններ, երևույթներ: Օրինակներ.

Կյանքում հաճախ է պատահում, երբ մարդ առանց պատճառի տխրում է. սիրտը նեղվում է, ծանրանում է, աչքերը թախծոտ են դառնում, դեմքի արտահայտությունը փոխվում է (Ալ., ՀԱ, 234): Հազար հույս է վառվում այնտեղ արևաբորբ, հազար կամք է դառնում պողպատ (ԳԲ, 19):

Անցյալում միաժամանակ կատարված կամ համատեղ հանդես եկած տեական գործողությունների, եղելությունների, դեպքերի և այլնի նկարագրության ժամանակ անշաղկապ բարդ նախադասության բաղկացուցիչ մասերի բայ-ստորոգյալները գրվում են սանձազերծ եղանակի անցյալ անկատար ժամանակով: Օրինակներ.

Ձմռան մի գիշեր կար մի հարսանիք, Հրնվում էր անզուսպ ամբողջ գյուղի (ՀԹ, 3, 58): Օրերն ավելի էին տափանում, կանաչը բոյ էր փաշում, բացվում էին ծաղիկները (ԱԲ, 32): Անձրևը մաղում էր, մեղմ խոնավության մեջ կար գարնան ծաղիկների, կանաչ խոտի բուրմունք (ԱԲ, 40): Ոտները կարծես չէին հնազանդվում, ծնկները սաստիկ ցավում էին, շունչը կարծես կտրվում էր (Ալ., ՀԱ, 299):

Անցյալ անկատար ժամանակն է գործածվում նաև այն ժամանակ, երբ խոսվում է ընդհանրապես անցյալում միաժամանակ կամ համատեղ հանդես եկած երևույթների, կատարված գործողությունների մասին. օրինակ՝ Նա հիստերիկ կերպով էր խոսում, ձայնի մեջ հաճախ արցունք էր լսվում (Ի. Էր., ՓԱ, 1, 134):

Երբ անշաղկապ բարդ նախադասության մեջ նկարագրվում են միաժամանակ կամ համատեղ հանդես եկող երևույթներ, դրություններ, վիճակ, իրողություն, բաղադրիչ մասերի ստորոգյալները լինում են բաղադրյալ: Վերջիններիս ստորոգյալական հանգույցը գրվում է ներկա ժամանակով, երբ նկարագրությունը վերաբերում է խոսելու պահին և անցյալ ժամանակով՝ երբ նկարագրությունը վերաբերում է անցյալին: Օրինակներ.

Անշար է իմ հոգին ու հանգիստ, գիշերը անդոր է, դուրսը՝ ձյուն (ՎՏ, Երկ., 187): Գարուն է, ձյունհալ ու ապրիլ (ԳՄԵ, 371):

Նրա հագին բազմատարազ շորերի ցնցոտիներ էին, գլխին ծանր քրդի ֆոլոզ (2Թ, 3, 23): Նրա հագուստները շփեղ էին, քայլվածքը նման չէր որևէ մեկին, ձայնը՝ ձայնին (ՄԱՊ, 481): Աշուն էր, խոնավ ու մառախլապատ երեկո (Մուր., 1, 218):

Անշաղկապ բարդ նախադասության բաղկացուցիչ մասերի բայ-ստորոգյալները դրվում են սահմանական եղանակի վաղակատար ժամանակով, երբ խոսվում է վաղ անցյալում միաժամանակ կատարված գործողությունների մասին և կամ անցյալում կատարված, բայց մինչև խոսելու պահը հարատևող հետևանքով գործողությունների մասին: Օրինակ.

Քաղաքում դադարել է առևտուրը, չեն գործել դպրոցական հաստատությունները, լույս չեն տեսել լրագրեր (Ա. Սահ., 194): Տարիները աղոտել են շատ բան, շատ գծեր են ջնջվել և շատ պայծառ դեմքեր մշուշվել (ԳՄԵ, 313):

Անցյալ վաղակատար ժամանակն է կիրառվում այն ժամանակ, երբ նկարագրվում են անցյալում միաժամանակ սկսված, երևան եկած և մինչև նկարագրության պահը հարատևող հետևանքով գործողություններ, երևույթներ, իրողություններ: Օրինակներ.

Պատշգամբի սյուների ներկը քափվել էր, տանիքի թիթեղը մեխանան եղել, ընկուղենու ճյուղերից մեկը չորացել (Սե2, 1, 36): Ամենուրեք ծառերը փոխել էին իրենց գույնն ու դարձել ավելի մուգ, խոնավ ճյուղերին ուտել էին հյութալի բողբոջները (Ա. Սեկ., 591): Մայրը հեծվել էր սեղանին, մաղերի թարմ ճերմակը բարակ եղյամել էր նրա ամբողջ գլուխը (ն.տ., 204): Այժմ, շարունակ թերասնվելու հետևանքով գունատվել էր նա, դեմքը, խորշումել, ծնոտից ներքև տուպրակի պես կախվել էր նրա մաշկը (ՆԶ, ՊՊՆ, 92):

Միավորական անշաղկապ բարդ նախադասության բաղկացուցիչ մասերում անցյալում միաժամանակ հանդես եկած և հարատևող հետևանքով գործողություններ նկարագրելու համար հազվադեպ գործածվում է նաև հարակատար ժամանակը. օրինակ՝ Գնացքների երթևեկությունը դադարած է, ծառայողներն ու առևտրականները ցրված (2Թ, 3, 86): Այս ձևը տարածված էր XIX դարում, սակայն այժմ հնացել է, և այդ իմաստն արտահայտելու համար սկսել է գործածվել վաղակատար ժամանակը:

Ապագայում ենթադրվող միաժամանակ կատարվելիք կամ համատեղ ներևան գալիք գործողությունների նկարագրության ժամանակ այս նախադասություններում հիմնականում կիրառվում են պայմանական եղանակի ձևերը: Օրինակ.

Շուտով բոլորովին կմթնի, օջախի կրակը կհաճգչի, Անդոն

կփաթաթովի մեքենայի ծածկոցի մեջ... (ԱՔ, 160): Մի խաղաղ գիշեր դու կգաս ինձ մոտ, քնքուշ ձեռքերդ ես կհամբուրեմ (ՎՏ, Երկ.): Ուսումնարան բաց կանենք, կսովորեմք, մարդ կդառնամ (ԳՄԵ, 416):

Միաժամանակութիւն ցույց տվող անշաղկապ բարդ նախադասութիւններում համեմատաբար քիչ է գործածվում անցյալ կատարյալ ժամանակը: Այն կիրառվում է, երբ անհրաժեշտ է լինում նկարագրել միաժամանակ տեղի ունեցած, կատարված, կարճատե գործողութիւններ: Բայ-ստորոգյալները այս դեպքում սովորաբար ունենում են կատարված գործողութիւն հետեանքի նշանակութիւն: Օրինակներ՝

Մաղիկները շարժեցին իրենց գլխիկները, խոտերը դողացին, տերևները շրջացին. անտառն սկսեց զարթնել (ՀԹ, 3, 48): Միանգամից սենյակը լցվեց ջերմութեամբ, կենդանութիւն առան պատերը, պահարանը, շնչավորվեցին պատուհանից կախած նուրբ վարագույրները (Վերդ., ԻԳԵ, 349):

Այս ժամանակի կիրառութիւնը խոսքին տալիս է շարժունութիւն, այն դարձնում ավելի արտահայտիչ ու պատկերավոր:

Վերևում նկարագրված բոլոր դեպքերում միավորական բարդ նախադասութիւն մասերը իրենց գործողութիւնների կատարման ժամանակով լրիվ համընկնում են, որն արտահայտվում է, ինչպես տեսանք, բայ-ստորոգյալների ժամանակների համաձայնեցմամբ:

Այստեղ անհրաժեշտ է խոսել նաև անվանական անշաղկապ բարդ նախադասութիւնների մասին: Սրանք այն բարդ նախադասութիւններն են, որոնք գործածվում են գերազանցապես գեղարվեստական խոսքի մեջ՝ նկարագրութիւնների ժամանակ: Սրանց կառուցվածքային առանձնահատկութիւնն այն է, որ բաղկացուցիչ մասերը անվանական միակազմ նախադասութիւններ են: Այս նախադասութիւնները եւ խոսքը դարձնում են կենդանի, դիպուկ և ավելի պատկերավոր: Օրինակ.

Աստված իմ, ի՞նչ աղքատութիւն: Տկուր երեխաներ, մի բանի պղինձ, մի կապ ցախ և աթարի մուխով լցված կիսաքանդ մարագ (ԱՔ, 457): Հինգերորդ հարկ, լայն, երկարավուն միջանցք, մանրահատակ, դռներ՝ տարբեր ցուցատախտակներով (Վերդ., ԻԳԵ, 306—7): Փոքրիկ մի հախախտիկ, անկյունում մի ավել, մի դույլ, մետո խրճիթը մաքուր ավելված, հողե հատակով... երկու փայտե տախտեր համեստ անկողիններով (ԳՄԵ, 429): Մարտի արյունոտ տեսարանը փոխարինված էր ինչ-որ տարօրինակ, խաղաղ ճերմակութեամբ: Սպիտակ սփռոցներ, կաթնագույն սեղանիկներ, արագ և գործնական Բայլերով երթեկող փայրերի ժպտուն դեմքեր (Ա., ՀԱ, 374):

Համեմատաբար քիչ են այն դեպքերը, երբ լիակատար միա-
ժամանակութուն ցույց տվող անշաղկապ բարդ նախադասութուն-
ներում գործածվում են տարբեր ժամանակային ձևեր, այսինքն՝ երբ
բարդ նախադասության բաղկացուցիչ մասերի բայ-ստորոգյալները
իրենց ժամանակներով չեն համընկնում: Կարելի է նշել ստորոգյալ-
ների տարբեր ձևերի օգտագործման հետևյալ դեպքերը.

1) երբ անշաղկապ նախադասության մեջ նկարագրվում է որևէ
դրույթուն, վիճակ և դրա հետ միաժամանակ հանդես եկող կամ
դրան համապատասխանող որևէ գործողություն, ապա դրույթուն,
վիճակ ցույց տվող մասի ստորոգյալը լինում է բաղադրյալ, իսկ
մյուսինը (կամ մյուսներինը)՝ ներկա, հարակատար, վաղակատար
ժամանակներով արտահայտված պարզ ստորոգյալ, ըստ որում
տարբեր ժամանակների գործածությունը կախված է բարդ նախա-
դասության իմաստից: Երբ բարդ նախադասությամբ տրված դրու-
յթունը, վիճակը, իրողությունը և նրա հետ հանդես եկող գործողու-
թյունը նկարագրվում է ներկա ժամանակակիտի համեմատությամբ,
բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույցը և պարզ ստորոգյալը դրվում են
ներկա ժամանակով: Պարզ ստորոգյալը կարող է դրվել նաև հա-
րատևող հետևանքի նշանակություն ունեցող վաղակատար և հարա-
կատար ժամանակներով. օրինակ՝

Աշուն է. օրերը ցրտում են,— գիշերը սուզվում է միգում...
(ՎՏ, Երկ., 252): Իսկ տները խաղաղ են, բավական մութ ու նեղ-
վածք, շատ կարասիներ կան, շատ ավելորդ բաներ (Ի. էր., ՓԱ,
2, 6): Ցուրտ է, գետինը սառել է, ճնճղուկները մրսում են:

Երբ նկարագրությունը կատարվում է անցյալ ժամանակակիտի
համեմատությամբ, բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույցը դրվում է
անցյալ ժամանակով, իսկ պարզ ստորոգյալները՝ համապատաս-
խանաբար անցյալ անկատար, անցյալի վաղակատար և անցյալի
հարակատար ժամանակներով: Օրինակներ.

Բազմոցի վրա անհանգիստ էր, տոթ էր, օդը չէր բավակա-
նացնում (Վերդ., ԻԳԵ, 342): Աղջիկը լուռ էր, նրա հրաշալի ժպիտը
համաձայնություն էր հայտնում (Լեո, 14): Դուրսը մութ էր, երկինքը
ամպամած (Վերդ., ԻԳԵ, 326): Երեքն էլ լուռ էին, յուրաքանչյուրը
խուրասուզված էր յուր մեջ (Բ, 7, 76): Դահլիճում շոգ էր. շատերը
հաճել էին բաճկոնները, նստել էին կեպիներով, ծխում էին (Ի. էր.,
ՓԱ, 1, 59):

Պետք է նշել, որ սովորաբար բաղադրյալ է լինում առաջին
ռազադրիչի ստորոգյալը, այսինքն՝ դրույթունը, վիճակը նկա-
րագրվում է առաջին բաղադրիչում (տես վերևի օրինակները): Սա-

կայն նկարագրությունների ժամանակ երբեմն հանդիպում է նաև հակառակ շարադասությունը, այսինքն՝ բաղադրյալ է լինում երկրորդ կամ երրորդ բաղադրիչի ստորոգյալը: Օրինակներ.

Արյունը կաթիլ-կաթիլ ծորում էր նրա վերքից, խոր ու փոքրիկ վերքից, շրթունքները կիսաբաց էին, կուրծքը ծանր ցածրանում էր ու բարձրանում (Մ. Ման., 24): Տաքացրած այս ջրհորները շկային, հալած ձյունն էր մեր միակ հեղուկը (Ալ., ՀԱ., 17):

2) Միաժամանակություն ցույց տվող անշաղկապ նախադասություններում որևէ տեսարան, երևույթ նկարագրելիս տարածված է նաև ներկա և հարակատար, ինչպես նաև համապատասխանորեն անցյալ անկատար և անցյալ հարակատար ժամանակների միատեղ գործածությունը: Օրինակներ.

Համեստ կահավորված, ոչ մեծ մի սենյակ էր դա: Պատուհաններից մեկը բացվում էր այգու վրա, մեջտեղը դրված էր մի սեղան, աջ կողմում՝ նիկելապատ մահճակալ (Ա. Սեկ., 13): Աջ թևատակին կար մի մաշված հաշվեմատյան, գոտուց կախված էր շոգոնե թանաքամանը (Դե, 96): Ամենքի դեմքին պայծառ ժպիտ կար, ուսուցիչը շատ ոգևորված էր (Ավ. Իս., 3, 25):

Հաճախ է հանդիպում նաև ներկա ու վաղակատար, ինչպես նաև անցյալ անկատար ու անցյալ վաղակատար ժամանակների գործածությունը: Այս դեպքում ներկա կամ անցյալ անկատար ժամանակներով նկարագրվում է կատարվող գործողություն, իսկ վաղակատար կամ անցյալ վաղակատար ժամանակներով՝ մի գործողություն, որը թեև արդեն կատարվել է, սակայն հետևանքը առկա է ներկայով կամ անցյալ անկատարով նկարագրված գործողության կատարման ամբողջ ընթացքում: Օրինակներ՝

Մեզ մոտ արդեն հասմիկը ծաղկել է, վարդերը բացվել, ծառերը կանաչել, թռչունները ուրախ երգում են (Մ. Ման., 301): Նրա այտերը շիկնել էին, աչքերը փայլում էին ներքին կրակով (Ա. Սեկ., 539): Մայր մտնող արևի շառափը դիպել էր լուսամուտներին, քաղաքը ասես այրվում էր ծիրանագույն հրդեհով (ՆՁ, ՊՊՆ, 80):

Միաժամանակություն ցույց տվող անշաղկապ բարդ նախադասություններում, երբ նկարագրվում են այնպիսի երևույթներ, որոնք երևան են եկել անցյալում, սակայն հարատևում են մինչև խոսելու պահը, հազվադեպ հանդիպում է նաև վաղակատար և հարակատար ժամանակների գործածությունը. այսպես՝ Աննիկը նիհարել է, գունատված է մի քիչ... (ՀՔ, 2, 7):

Միավորական անշաղկապ բարդ համադասական նախադասությունները արտահայտում են մասնակի միաժամանակության հա-

րաբերություններ, երբ բաղադրիչ մասերից մեկում նկարագրվում է
երկարատև գործողություն, իսկ մյուսում այնպիսի գործողություն,
որը կատարվում է կամ առաջին գործողության որևէ պահին, կամ
սկսվում է վերջինիս կատարման ընթացքում: Երկարատև գործողու-
թյունը արտահայտվում է բայի ներկա կամ անցյալ անկատար
ժամանակներով, իսկ նրա ընթացքի որևէ պահին կատարված գոր-
ծողությունը՝ անցյալ կատարյալ ժամանակով: Օրինակներ.

Կանաչավարս, գանգրահեր գլուխների նման օգտվում են ծա-
ռապատ բլուրները, մի նապաստակ թռավ թավուտների մեջ, ան-
տառամերձ փոքրիկ տափաստանի վրա մի կով բառաչեց և շարու-
նակեց ապրել անտառը (ԳՄԵ, 419): Ծերունիները շարունակ հորան-
ջում էին, մեկ էլ տեսար մեկն ու մեկը գլուխը կախեց կրծքին ու
սկսեց խոսիլ (Ա. Սահ., 177):

Մասնակի միաժամանակության նշանակությունը արտահայ-
տելուն օժանդակում է գործողություն սկսվելու նշանակություն ու-
նեցող բայերի, ինչպես նաև որոշ մակբայների և եղանակավորող
բառակապակցությունների առկայությունը երկրորդ բաղադրիչում:
Այդպիսին է վերևի վերջին օրինակը, որտեղ բաղադրիչների գործո-
ղությունների մասնակի համընկման լիաստոր արտահայտելուն
օժանդակում են մեկ էլ տեսար բառակապակցությունը և սկսել բայը:
Բերենք մեկ ուրիշ օրինակ ևս: «Լեյտենանտը մեղմ սուլում է մի նոր
երգի եղանակ, կապիտան Կովալյովը բացում է Չեխովի պատմ-
վածքների գիրքը կարդալու, հաստիկ մայորը արդեն վերմակը փա-
շում է գլխին քնելու» (ՀՔ, 2, 16): Այստեղ մասնակի միաժամանա-
կությունը արտահայտվում է բայ-ստորոգյալների բառական նշա-
նակությունների միջոցով (սուլում է ցույց է տալիս երկարատև
գործողություն, իսկ բացում է, փաշում է՝ կարճատև գործողություն-
ներ), ինչպես նաև արդեն մակբայի օգնությամբ, որն ակնարկում է
առաջին գործողության ընթացքում սկսված գործողության մասին:

Երբեմն ժամանակային մասնակի համընկման գաղափարը
կարող է արտահայտվել նաև ներկա և վաղակատար ժամանակների
համատեղ օգտագործմամբ: Այս դեպքում վաղակատար ժամանա-
կով տրվում է մի գործողություն, որը կատարվել է անցյալում, բայց
որի հետևանքը հարատևել է մինչև խոսելու պահը, ներկա ժամանա-
կով ցույց է տրվում այդ գործողության որևէ պահին սկսված և
շարունակվող գործողություն. օրինակ՝ Աշունն անվերջ խորանում
ու խորանում է. Արագածն ու Մասիսներն են վաղուց ձնել (Պ. Սևակ,
114): Այստեղ ժամանակային մասնակի համընկման գաղափարի
արտահայտմանը օժանդակում է նաև վաղուց մակբայը, որը գրվե-

լով վաղակատար ժամանակով արտահայտված բայ-ստորոգյալի մոտ, ցույց է տալիս այդ գործողության՝ մյուսից առաջ սկսված լինելը:

Մասնակի միաժամանակության իմաստային փոխհարաբերության ենթադասության մի մասում նկարագրվում է որևէ դրություն, վիճակ, իսկ մյուս մասում (կամ մասերում)՝ դրա որևէ պահին սկսված, կատարված գործողություն: Առաջին մասի ստորոգյալը լինում է բաղադրյալ կամ արտահայտված բայի հարակատար ժամանակով, մյուսինը լինում է անցյալ կատարյալ ժամանակով դրված պարզ ստորոգյալ. օրինակ՝ Մառերը աճառք են. մի ստվեր անցավ նրանց վրայով. կամ՝ Դեմքը գունատված էր, արցունքի կաթիլներ հոսեցին աչքերից:

Միավորական պետք է համարել նաև այն անշաղկապ բարդ նախադասությունները, որոնց մեջ նկարագրվում է վատարված, ավարտված գործողություն և արվում է դատողություն նրա հետ միաժամանակ հանդես եկած և շարունակվող գործողության, դրության, երևույթի, վիճակի մասին: Առաջին բաղադրիչի ստորոգյալը դրվում է սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակով, իսկ երկրորդինը՝ ներկա կամ անցյալ անկատար ժամանակով (կարող է լինել նաև բաղադրյալ). օրինակ՝ Արշակը արմունկները հենեց սեղանին, գլուխն առավ ափերի մեջ, աչքերը կկոցեց. սիրտը սաստիկ ճմլվում էր, բորբոքված ուղեղի մեջ անընդհատ դառնում էր «—սարսափելի է աշխարհը» (Ավ. Իս., 3, 105): Սա բարդ կազմով անշաղկապ նախադասություն է, որտեղ բաղադրիչների առաջին խմբում նկարագրվում են իրար անմիջապես հաջորդող և ավարտված գործողություններ, իսկ երկրորդ խմբում նկարագրվում են միաժամանակ հանդես եկած դրություն, վիճակ, որոնց առկայության պայմաններում են վատարվել առաջին խմբի գործողությունները: Առաջին և երկրորդ խմբի նախադասությունները առանձին վերցրած իրար հետ ավելի սերտորեն են կապված և այդ պատճառով բաժանվում են համեմատաբար կարճ դադարներով (գրավոր այդ արտահայտվում է ստորակետի միջոցով), իսկ երկու խմբի միջև շարահյուսական կապը համեմատաբար թույլ է, դադարը՝ ավելի երկար, որը գրավոր արտահայտվում է միջակետի միջոցով:

Քերենք այլ օրինակներ.

Հետագայում ես եղա մորաքրոջս տանը, այնտեղ էին ապրում վարդանն ու Գառնիկը (ԳՄԵ, 474): Մարգերում իջավ թովիչ կիսամուտք, աշխարհը նորից խառնվեց է և լայն. Սահեց լուսնյակի ցուրը

ժաժանուտ, ու սև ջրերում աստղերը ելան (ՎՏ, Երկ., 155): Ամբողջ քառորդ ժամ անցավ. գրիչը ձեռքիս կանգ է առնում, գլուխս խռնաբեկվել է թղթի վրա. սիրտս սաստիկ բաբախում է (ՆԴ, 2, 160):

Վերջին օրինակների կապակցությունը կարելի է համարել նաև հավելական կապակցություն:

ԺԱՄԱՆԱԿԱՅԻՆ ՀԱԶՈՐԴԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ
ՄԻԱՎՈՐԱԿԱՆ ԱՆՇԱՂԿԱՊ ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Միավորական անշաղկապ բարդ նախադասությունները կարող են ունենալ ժամանակային հաջորդականության նշանակություն, այսինքն՝ հանդիսանալ իրար հաջորդող գործողությունների, եղելությունների, երևույթների նկարագրություն: Այս նախադասությունները ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ բաղադրիչ մասերի շարադասությունը ազատ չէ, այլ կախված է նկարագրվող գործողությունների, եղելությունների, իրողությունների հաջորդականությունից: Սկզբում նկարագրվում է նախորդող գործողությունը, ապա հաջորդող. օրինակ՝ Ահա պարը դադարեց, նվագումները լռեցին, մարդկանց օղակը սեղմվեց Բախչիի շուրջը (Ա. Սահ., 29): Այստեղ բարդ նախադասության բաղկացուցիչ մասերի շարադասությունը համապատասխանում է նկարագրվող գործողությունների հաջորդականությանը: Եթե փոխենք շարադասությունը, կփոխվի նաև նկարագրվող գործողությունների ժամանակային հաջորդականությունը, և իմաստը կաղճատվի:

Ժամանակային հաջորդականության նշանակություն ունեցող անշաղկապ բարդ նախադասությունները սովորաբար ցույց են տալիս անցյալում կատարված-ավարտված, իրար անմիջապես հաջորդած գործողություններ (եղելություններ, երևույթներ և այլն) և այդ պատճառով նրանց բաղկացուցիչ մասերի բայ-ստորոգյալները մեծ մասամբ դրված են լինում սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակով: Օրինակներ.

Ամբոխը ետ ու ետ փաշվեց, ասպարեզը լայնացավ (Շ, 2, 165): Դուռը շուտ փակվեց, ձայնը խլացավ, բոլորովին կտրվեց (ՀԹ, 3, 19): Դուրսը քամին ավելի սաստկացավ, պատուհանի փեղկերը ուժեղ կպան պատին (Վերդ., ԻԳԵ, 325): Ես բարեկեցի նրան, գլուխը քառաբացեց, սիրալիր ժպտով բարես առավ (Ավ. Իս., 3, 11):

Նույն իմաստն արտահայտելու համար երբեմն օգտագործվում է պատմական ներկա ժամանակը՝ անցյալում կատարված և իրար հաջորդած գործողությունները ավելի շոշափելի և նկարագրությունը ավելի պատկերավոր դարձնելու նպատակով: Օրինակներ.

Նա պոկում է խոտը, քափում է: Այդ նրան ձանձուրացնում է, աչքն ընկնում է ծղնոտի փշրանքին, ծղնոտը մոտեցնում է շրթունքին (ԱՔ, 156): Հեռվից լսվում է աթաղաղի արգեն երրորդ կանչը, սա իր արձագանքն է գտնում հակառակ կողմում (Ա. Սեկ., 28):

Ներկա ժամանակն է օգտագործվում նաև այն դեպքում, երբ նկարագրվում են սովորաբար իրար հաջորդող գործողություններ, եղելություններ, երևույթներ. օրինակ՝ Մթնաձոր տանող միակ արահետն առաջին ձյունի հետ փակվում է, մինչև գարուն ոչ մի մարդ ոտք չի դնում անտառներում (ԱՔ, 3):

Ապագայում սպասվող՝ իրար անմիջապես հաջորդելիք գործողությունների, եղելությունների մասին հաղորդելիս, անշաղկապ բարդ նախադասության բաղկացուցիչ մասերի բայ-ստորոգյալները դրվում են մեծ մասամբ պայմանական եղանակի ապառնի ժամանակով (շատ հազվադեպ՝ նաև սահմանական եղանակի և հարկանքական եղանակի ապառնի ժամանակներով): Օրինակներ:

Այ, էն ժամանակ քեզ կհավատան, Կմտնեն կոխոզ, կոխոզը կանի, Կդիմես կենտրոն, տրակտոր կտան, Կփոխեն արագ գլուղն ու գլուղացին (ՆՁ, 4, 15): Հիմա միասին կգնանք փորձադաշտ, քո աչքով կտեսնես ամեն ինչ (Ա. Սեկ., 31):

Ժամանակային հաջորդականության նշանակություն ունեցող անշաղկապ բարդ համադասական նախադասությունները ունեն հիմնականում նույն կառուցվածքային առանձնահատկությունները, ինչ միաժամանակություն ցույց տվող նախադասությունները: Նրանք ևս արտասանվում են թվարկման ընդհանուր ինտոնացիայով և նախադասությունների միջև կարճ դադարներով. օրինակ՝ Դրսից լսվեց ոտնաձայն, բացվեց դուռը, ներս մտավ մի երիտասարդ:

Նրբամի ժամանակային հաջորդականության նշանակություն ունեցող անշաղկապ նախադասությունները ունենում են պատճառահետևանքային հարաբերության իմաստային երանգ, այսինքն՝ առաջին բաղադրիչում նկարագրված գործողությունը նախորդելով երկրորդին՝ միաժամանակ հանդիսանում է հաջորդող գործողության պատճառը. այլ կերպ ասած՝ երկրորդ նախադասության մեջ նկարագրված գործողությունը կատարվում է որպես հետևանք առաջին գործողության: Այս նախադասությունները, ի տարբերություն ժամանակային հաջորդականության նշանակություն ունեցող մյուս անշաղկապ նախադասությունների, սովորաբար երկանդամ են լինում, այսինքն՝ բաղկացած են լինում երկու պարզ նախադասություններից, որոնցից առաջինում նկարագրվում է նախորդող գործողություն-

ներ կամ երևույթը, իսկ երկրորդում՝ նրան հաջորդող և կարծես նրա հետևանքը հանդիսացող գործողությունը, երևութը: Օրինակներ.

Կանաչը դուրս էր եկել, սույն այլևս սարսափելի չէր (Ա. Սահ., 447): Բարեբախտաբար գարնանը խոշորացվելու է այդ կոլտնտեսությունը, այդ կապակցությամբ էլ նրանց հաստիքն ավելացվել է (Ա. Սեկ., 7): Բայց գյուղն իր ցավերն ուներ, Պետու մասին հոգալու ժամանակ չկար (ԱԲ, 39): Հետո պատերազմը եկավ, աշխարհը տակն ու վրա եղավ (ՍՀ, 25/11—60 թ. 3 էջ):

Բայի ժամանակների և եղանակների օգտագործումը այս նախադասությունների բաղադրիչ մասերում համեմատաբար ազատ է և կախված է նրանց արտահայտած իմաստից (տե՛ս վերևի օրինակները):

Ժամանակային հաջորդականության նշանակությունն ունեցող միավորական անշաղկապ բարդ նախադասությունները կարող են ունենալ նաև հետևյալ իմաստային երանգը. առաջին բաղադրիչում արվում է որևէ դատողություն կամ նկարագրվում որևէ գործողություն, եղբույթուն, երևույթ, իսկ երկրորդ բաղադրիչում տրվում է դրանից հանված եզրակացությունը: Այս տիպի նախադասությունները ևս լինում են երկանդամ, այսինքն՝ բաղկացած են լինում երկու բաղադրիչ մասից: Օրինակներ.

Բայց ճնճղուկներն ավելի բարեխիղճ են, դրանք գոնե չեն ոչնչացնում ծառերը (Բ, 5, 22): Պետք է փրկել նրան. ես վախենում եմ, որ հետո ուշ լինի (ՆԴ, 2, 499): Հիանալի գործ է, կարելի է զբաղվել հենց դրանով (Վերդ., ԻԳԵ, 7): Պահարանում դինի է դրված, երեկ խմեցիր մի քաժակ (Խեչ., ՄՄՀ, 461): Թունդ մուժիկ է, նրանից պրծնել չի լինի (Վերդ., ԻԳԵ, 331):

Այս իմաստային երանգի արտահայտմանը օժանդակում է երեկ եղանակավորող բառը, որը հաճախ դրվում է երկրորդ բաղադրիչի սկզբում. այսպես՝ Բավական կոկիկ մի սենյակ էր այդ, երեկ միայն հյուրերի համար էր պատրաստված (Բ, 5, 9): Գայլերը չքացել էին. երեկ մի բան գիտեին (Լեո, 95) (տես նաև վերևի օրինակները):

Այս երկու տիպի անշաղկապ բարդ նախադասությունները իրենց ինտոնացիայով տարբերվում են սոսկ ժամանակային հաջորդականության նշանակությունն ունեցող միավորական նախադասություններից: Այս նախադասությունների երկու բաղկացուցիչ մասերը, ունեն տարբեր տրամաբանական շեշտեր և արտասանվում են տարբեր ուժգնությամբ. առաջին մասը արտասանվում է ձայնի փոքր իջեցումով, երկրորդ մասը՝ ավելի շատ իջեցումով: Երկու մասերի միջև

եղած դադարը ավելի երկար է, քան ժամանակային հաջորդական-
նությունն ցույց տվող նախադասութիւններինը. այդ գրավոր խոս-
քում արտահայտվում է կետադրութեան միջոցով. երբեմն այս տի-
պի նախադասութիւնների բաղկացուցիչ մասերը բաժանվում են ոչ
թե ստորակետով, այլ միջակետով, որով ընդգծվում է դադարի ավե-
լի երկար լինելը: Այսպես՝ Պետք է փրկել նրան. ես վախենում եմ,
որ հետո ուշ լինի (ՆԴ, 2, 499):

ՀԱՎԵԼԱԿԱՆ ԿԱՊԱՑՈՒԹՅԱՄԲ ՄԻԱՑԱԾ ՄԻԱՌՈՐԱԿԱՆ
ԱՆՇԱՂԿԱԳ ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անշաղկապ բարդ նախադասութիւնների միավորական կա-
պակցութեան մի տեսակն է նաև հավելական կապակցութիւնը, երբ
մի որևէ մտքի, դատողութեան ուղղակի ավելացվում է մեկ ուրիշը
որպես լրացուցիչ հաղորդում՝ միտքը ավելի պարզաբանելու, լրիվ
դարձնելու նպատակով, կամ ուղղակի թվարկվում են մի քանի գոր-
ծողութիւններ, երևութներ, իրողութիւններ՝ մեկ ամբողջական
պատկեր ստեղծելու նպատակով: Սրանք ընդհանուր մտքով միմյանց
կապված, սերտ ամբողջութիւնն կազմող, բայց համեմատաբար
ավելի ինքնուրույնութիւն ունեցող համադաս նախադասութիւննե-
րից բաղկացած անշաղկապ նախադասութիւններ են: Հավելական
կապը արտահայտվում է ինչպես երկու պարզ նախադասութիւնների
բովանդակութիւնների հարաբերակցութեամբ, այնպես էլ ռիթմիկ-
լոգիկ միջոցներով՝ բաղադրիչների ինտոնացիայով (չունեն ավարտ-
ված նախադասութեան ինտոնացիա) և նրանց միջև ընկած դադա-
րով, որը գրավոր արտահայտվում է ստորակետով, միջակետով,
երբեմն նաև գծիկով: Այս դեպքում անշաղկապ բարդ նախադասու-
թեան բաղադրիչ մասերի բայ-ստորոգյալները սովորաբար չեն հա-
մաձայնում—կանոն են դրվել տարբեր եղանակներով և ժամանակ-
ներով՝ կախված հաղորդվածի բովանդակութիւնից: Օրինակներ.

Դե գնանք ներս, ես էլ գրասենյակից եմ գալիս (Ա. Սեկ., 410):
Երկու ախպերդ զոհվեցին էս անօրէն կովում, դու ես մնացել անտեր
ծնողներիդ հույսը (ՆՁ, ՊՊՆ, 208): Քանի-քանի հեռավոր վայրեր
էր տեսել նա: Սակայն այդ բոլոր ուղիները ավարտվել էին. անցել
էին դրանց հետ կապված բոլոր տենչանքներն ու երազանքները
(ԴԽ, 430): Հով էր քարափի գլխին, շինականին հովը դուր եկավ
(ԱԲ, 51): Մայրը չգիտեր ինչ ասեր. նա մի տեսակ շնորհակալ
ժպիտով նայում էր շուրջը (Ա. Սեկ., 15):

Անշաղկապ բարդ նախադասութիւնների հավելական կապակ-

ցությունը շատ է տարածված հատկապես կենդանի-խոսակցական լեզվում և գեղարվեստական գրականության երկախոսություններին մեջ: Եվ դա բնական է, որովհետև խոսողը հայտնում է մի միտք կամ հաղորդում է որևէ գործողության, երևույթի մասին, հետո անմիջապես լրացնում է այն մեկ այլ երևույթի մասին խոսելով: Օրինակներ.

— Իսկ ո՛ւր է Կարինեն, միայն նրա սեղանն էր դատարկ. իհարկե, տուն գնացած չի լինի, որևէ կերպ կհայտնեն իրեն (Վերդ., ԻԳԵ, 336):— Թող գնան տղաները թիկունք, ուշքի գան, շատ չի տևի, նրանք նորից կդառնան հարձակվողներ (ՄԱՊ, 650):— Ով էլ որ լինիս՝ բարով ես եկել, Անփորձանք լինի քո ճանապարհը... (ՀԹ, 2, 35):— Ամա՛ն, վարպետ Մանուկ, դու գիտես, մի կերպ արա, Երեխան մեղք է, փողոցներում կմնա (ՀԻԿՎ, 7):

Հավելական կապակցությամբ միացած պետք է համարել նաև այն միավորական անշաղկապ նախադասությունները, որոնք հանդիսանում են երկու կամ ավելի հարցումների՝ միացություն (այլ կերպ ասած՝ որոնց բաղադրիչ մասերը հարցական նախադասություններ են), ինչպես նաև հրաման կամ հորդոր պարունակող միավորական անշաղկապ նախադասությունները: Օրինակներ.

— Իսկ ո՛ւմ համար ենք մենք աշխատում, ինչի՞ համար է այս գործարանը (ԽԵՀ. ՄՄՀ, 477): Ո՛ւր եմ գնում ես, մեզ ո՛ւր են տանում (ԳՄԵ, 419): Ի՞նչ էր պատահել, ի՞նչը կարող էր այդ աստիճանի հանել նրան հավասարակշռությունից (Ա. ՍԵԼ., 601): Ո՛ւմն էր արդյոք ողբում այդ անծանոթ «հրաշք աղջիկը», ո՛վ էր թաղված այդ խոնավ հողաթմբի տակ (ՆԶ, ՊՊՆ, 326): Այս բարդ նախադասությունների բաղադրիչները հարցական նախադասություններ են:

Հանդարտ, կամաց իջի՛ր այնպես, որ ծաղկունքը չարթնանան, Մածկի՛ր նրանց քնքուշ ու հեզ, Զգո՛ւյ՛՛, զգո՛ւյ՛՛, անսահման (Գ. Սար., 61): Դե գնա՛, օգնի՛ր, էլ ի՞նչ ես եկել այստեղ, գնա՛, ասում եմ (Վերդ., ԻԳԵ, 341): Այստեղ արդեն բարդ նախադասության բաղադրիչ մասերը պարունակում են հորդոր, հրաման՝ գործողություններ կատարելու վերաբերյալ և միացած են դարձյալ հավելական կապակցությամբ:

Հավելական կապակցության ժամանակ անշաղկապ բարդ նախադասության մասերի միջև եղած շարահյուսական կապը ավելի թույլ է, քան միավորական կապակցության մյուս դեպքերի ժամանակ, որը դրսևորվում է բաղադրիչ մասերի միջև համեմատաբար երկար դադարով: Գրավոր խոսքում այդ արտահայտվում է նրանով,

որ հաճախ բաղադրիչ մասերի միջև դրվում է ոչ թե ստորակետ, այլ միջակետ: Օրինակներ.

Առաջին հայացքից միջանցքը նատալյային խիստ մութ թվաց. նրա քթին կապվ յուրահատուկ նամահոտ (Ալ., ՀԱ, 83): Իմ օրերն այստեղ տխուր են անցնում. վառվում է սրտումս հուրը կենսական (ՀԹ, 2, 26): Խոսակցությունը ընդհատվեց. ներս մտավ Սեդայի մորաքույրը (Ա. Սեկ., 10): Ասատուրը կարկամել էր. նա իր տեսածին չէր հավատում (ԴԽ, 113):

Այս անշաղկապ բարդ նախադասությունները ունեն նաև այն առանձնահատկությունը, որ նրանց բաղկացուցիչ մասերը համեմատաբար ավելի ինքնուրույնություն ունեն: Այդ պատճառով բավական է մի քիչ երկարացնել նրանց միջև եղած դադարը, և նրանք կվերածվեն պարզ նախադասության: Համեմատիր՝ «Խոսակցությունն ընդհատվեց. ներս մտավ Սեդայի մորաքույրը» և «Խոսակցությունն ընդհատվեց: Ներս մտավ Սեդայի մորաքույրը»: Առաջին դեպքում նկարագրվող երկու գործողությունները դիտվում են որպես մի ամբողջություն, մի միասնական երևույթի արտահայտություն: Այդ պատճառով նրանց միացությունը համարվում է բարդ նախադասություն՝ միացած հավելական կապակցությամբ: Երկրորդ դեպքում նկարագրվող գործողությունները դիտվում են իբրև ինքնուրույն, իրարից անկախ հանդես եկող երևույթներ, այդ պատճառով էլ արտահայտվում են խոսքի ինքնուրույն միավորներով՝ պարզ նախադասություններով:

ԲԱՌԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ՄԻԱՎՈՐԱԿԱՆ ԱՆՇԱՂԿԱՊ
ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Միավորական անշաղկապ բարդ նախադասություններում բաղկացուցիչ մասերի կապակցությանը և մեկ միասնական ամբողջություն կազմելուն օժանդակում են հետևյալ բառական միջոցները.

1. Բաղադրիչ մասերի սկզբում կարող են դրվել նշանակությամբ իրար համապատասխան դերանուններ կամ մակբայներ, որոնք մի կողմից կատարում են շաղկապող դեր, մյուս կողմից ամբողջ բարդ նախադասությանը տալիս են թվարկման նշանակություն: Այս դերանուններն ու մակբայները գործածվում են միաժամանակության իմաստալիս հարաբերություններ արտահայտող անշաղկապ բարդ նախադասություններում՝ մեկ ամբողջական երևույթի մասերը հանդիսացող գործողություններ, իրողություններ նկարագրելու համար: Դրանցից են՝ մեկը... մյուսը, վերևում... ներքևում, այստեղ... այնտեղ, մմմմ... մյուսմմեր և այլն: Օրինակներ.

Ելնում է մեկին իր երազն ու սեր, մյուսի մուրադը սրտումն է մտնում (ՀԹ, 2, 55): Ոմանք փոթկացրին, մյուսները սաստեցին սրանց (Ա. Սեկ., 413): Մեկն անկողնու սպիտակեղենն էր փոխում, մյուսը ապակիներն էր փայլեցնում, երրորդը հաշտի խոնավ գետինն էր մաքրում (ն.տ., 453): Նրանցից ոմանց աչքերին ուրախ ժպիտ էր խաղում, մյուսների դեմքերին լարված սպասում կար (ն.տ., 6): Վերևում փոված էր անտառը, ավելի ներքև գտնվում էր գյուղը: Աջ կողմում նստած էին ծերունիները, ձախ կողմում խաղում էին երեխաները:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, բառական այս միջոցների կիրառության դեպքում անշաղկապ միավորական նախադասությունները աստանում են նաև զուգադրության իմաստային երանգ, այսինքն՝ թվարկման՝ միաժամանակության ընդհանուր ֆոնի վրա զուգադրվում, համադրվում են երկու կամ ավելի գործողություններ, իրողություններ, երևույթներ:

Բառական այս միջոցները կարծեք իրենց վրա են վերցրել բարդ նախադասության մասերի կապակցության շարահյուսական պաշտոնը և իրենց կատարած դերով մոտենում են շաղկապական բառերին: Այս է պատճառը, որ Մ. Աբեղյանը այս կարգի նախադասությունները զետեղում է շաղկապական բարդ համադասական նախադասությունների մեջ՝ կապակցության այս ձևը կոչելով մասնական կապակցություն¹:

2. Բաղադրիչ մասերից մեկում, մեծ մասամբ առաջինում, կարող է առկա լինել ամբողջ քարդ նախադասության համար ընդհանուր մի անդամ, որը ավելի սերտ է դարձնում անշաղկապ բարդ նախադասության մասերի կապակցությունը: Այդ ընդհանուր անդամը մեծ մասամբ լինում է տեղի կամ ժամանակի պարագա, որով ցույց են տրվում միևնույն ժամանակամիջոցում կամ նույն տեղում մեծ մասամբ միաժամանակ կատարված գործողություններ, կամ համատեղ հանդես եկած իրողություններ, երևույթներ, եղելություններ: Օրինակներ.

Վերջին խոսքերի միջոցին երիտասարդի ձայնը ականջ դողալ, ձեռքը տարավ դեպի ճակատը, գլուխը խոնարհեց (Բ, 7, 27): Այնտեղ ամեն մի պտուտակ զգացել է նրա մատների հպումը, ամեն մի մարդ տարիներ շարունակ նրա հետ կիսել է աշխատանքի հաջողությունն ու անհաջողությունը (Խեչ., ՄՄ2, 9): Ավաղն էր ճմլվում ոտների տակ նրանց, ճաքում էին անգամ քարերն ամուր (ԳԲ, 11):

¹ Մ. Աբեղյան, Աշխարհաբարի շարահյուսություն, Վաղարշապատ, 1912, էջ 332:

Որպես ընդհանուր անդամ կարող են հանդես գալ նաև եղանակավորող բառեր, որոնք դրվելով առաջին բաղադրիչի սկզբում, վերաբերում են ամբողջ բարդ նախադասությանը, տալիս են նրան որևէ իմաստային երանդ (հարցման, կասկածի, հաստատման)՝ ավելի կուռ դարձնելով անշաղկապ նախադասության կառուցվածքը. օրինակ՝ Արդյո՞ք նորից երազնե՞րն են թափառում, Սիրո անուշ նվազնե՞րն են ինձ կանչում... (ՎՏ, Երկ., 26): Այս օրինակում արդյո՞ք եղանակավորող բառը դրվելով անշաղկապ բարդ նախադասության սկզբում՝ վերաբերում է ամբողջ նախադասությանը և ուժեղացնում է նրա հարցական բնույթը. միաժամանակ այն ավելի միասնական է դարձնում անշաղկապ բարդ նախադասության բաղադրիչ մասերի կապակցությունը, օժանդակում է նրանց միավորմանը մեկ ամբողջության մեջ:

Այստեղ պետք է խոսել նաև միավորյալ նախադասությունների մասին, որոնց մեջ ընդհանուր է լինում կամ ենթական, կամ ստորոգյալը: Համեմատաբար շատ են տարածված այն անշաղկապ նախադասությունները, որոնց բաղադրիչ մասերը ունեն ընդհանուր ենթակա. վերջինս հանդես է գալիս միայն առաջին բաղադրիչում, իսկ մյուսներում չնայած բացակայում է, սակայն գիտակցվում և հասկացվում է: Օրինակներ.

Ինչպես եղավ, մի օր այդ սիրուն մանուկը վազելով թիթեռնիկի ետևից, հեռացավ ջրաղացից, ընկավ մացառների մեջ, անցավ ձորակից ձորակ... հասավ մեծ ճանապարհին, նստեց եգերբին և լաց եղավ (Ավ. Իս., 3, 26): Արշակն՝ արմունկները հենեց սեղանին, գլուխն առավ ափերի մեջ, աչքերը գոցեց (ն.տ., 3, 105): Բայց այս անգամ ճաշը փոխասանքը շարտասանեց, մի քանի վայրկյան լսեց երգչին, ապա քայլերն ուղղեց դահլիճի խորքը, մի փոքրիկ սանդուղքով բարձրացավ վերև, դեպի աջ (Շ, 2, 163):

Ընդհանուր ենթակայով անշաղկապ նախադասությունները հատկանշանական են նաև նրանով, որ հաճախ ենթական բոլորովին բացակայում է (դեղչված է լինում նաև առաջին բաղադրիչից): Այս դեպքում այն կամ հասկացվում է կոնտեքստից, կամ լինում է առաջին կամ երկրորդ դեմքի դերանուն և հասկացվում է բայի դեմքի միջոցով: Օրինակներ:

Խոսում էինք մեր անցյալ օրերից, լավ հիշողություններից, պատմում էինք զանազան դեպքեր ու անցքեր, առականք էինք ասում, երգում ցածր ձայնով (Ավ. Իս., 3, 16): Հայտնվի՛ր անհուն փայլով ու փառքով, ժպիտդ փոփ՛ր իմ երկրի մթնում (ՎՏ, Երկ.,

186); Լուսն ստում եմ առվի մոտ, անուշ հեքիաթ եմ լսում, Երեկո
և առավոտ խաղաղ սրտով երազում (ն.տ., 186):

Բերված օրինակներում ենթական զեղչված է ստորոգյալի
առաջին և երկրորդ դեմքերով դրվելու պատճառով: Այս դեպքում
ենթական դրվում է միայն այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտ է լինում
շեշտել գործողություն կատարող անձը. ըստ որում ոճական նկա-
տառումներով այն կարող է դրվել նաև երկրորդ բաղադրիչում. օրի-
նակ՝ Պար էինք պարում ու երգեր ասում, զենքերի փայլով հրճվում
էինք մենք (Ծ. Չար., 5):

Ամռանը ծանոթացա մի բասկ երաժշտագետի հետ: Բայցն քա-
ղաքից էր, ապրում էր Փարիզում, երաժշտության դասատու էր (Ավ.
Իս., 3, 138):— Ինձ հետ էր գալիս: Ճանապարհին մարդ հանդիպեց,
կանգ առավ, հիմա կգա (ՄԱՊ, 68): Վերջին նախադասություննե-
րում զեղչված ենթական հասկացվում է միայն կոնտեքստից:

Ընդհանուր ենթակայով անշաղկապ միավորյալ նախադասու-
թյունները ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ
բաղկացուցիչ մասերի ստորոգյալները համաձայնում են թվով ու
դեմքով, և դա շատ քնական է, որովհետև նրանք բոլորն էլ համա-
ձայնում են միևնույն ենթականի հետ և ցույց են տալիս նրա կա-
տարած տարբեր գործողությունները կամ տարբեր վիճակներում
(դրությունների մեջ) լինելը (տես վերևի օրինակները):

Երբեմն անշաղկապ բարդ նախադասության մեջ ընդհանուր է
լինում գործողություն ցույց տվող ստորոգյալը, այսինքն՝ անշաղ-
կապ բարդ նախադասությամբ նկարագրվում է մի այնպիսի ամ-
բողջական երևույթ, երբ միևնույն գործողությունը միաժամանակ
կատարվում է տարբեր սուբյեկտների կողմից: Այս դեպքում տվյալ
գործողությունը ցույց տվող ստորոգյալը դրվում է միայն առաջին
բաղադրիչում, իսկ մյուսում (կամ մյուսներում) այն զեղչվում է:
Ենթական և զեղչված ստորոգյալի լրացումները բաժանվում են
բուժով. օրինակ՝ Բանվորների խմբերը զենք էին դեպի գործարան-
ները, աշակերտները՝ դեպի դպրոցները, առևտրականները՝ դեպի
խանութները, պաշտոնյաները՝ դեպի գրասենյակները (Ավ. Իս., 3,
94): Այստեղ առկա է նաև զուգադրության իմաստային երանգը
(զուգադրված են բաղադրիչների և՛ ենթակաները, և՛ տեղի պարա-
գանները):

3. Երբ միավորական անշաղկապ նախադասությունը ունե-
նում է ժամանակային հաջորդականության կամ միաժամանակու-
թյան նշանակություն, երկրորդ բաղադրիչի սկզբում կարող է հան-
դես գալ որևէ ժամանակի պարագա, որով ընդգծվում է երկրորդ

բաղադրիչի գործողության՝ առաջինի գործողությունից հետո կատարվելը կամ միաժամանակ կատարվելը. դրանցից են, օրինակ, հետո, այդ բանից հետո, այդ ժամանակ, այնուհետև և այլն: Օրինակներ.

Արտաշի մայրը լաց եղավ, Արտաշն էլ լաց եղավ, հետո հավաքվեցին որբեր, նրանք էլ լաց եղան... (ԳՄԵ, 440): Ես կանգնած էի կանգառում, այդ ժամանակ ինձ մոտեցավ Սեդան:

Պետք է նշել, որ այնուհետև և հետո մակբայները սկսել են կորցնել իրենց նյութական նշանակությունը և հաճախ ծառայում են միայն տրպես կապակցության միջոցների. օրինակ՝ Հագեցել է օդը փշատենիների բուլլով, լսվում է առվի խոխոջը, հետո բզդում են ինչ-որ բզեզներ (ԳՄԵ, 413): Այստեղ հետո-ն կատարում է սոսկ կապակցական դեր և մեկ ամբողջության մեջ միացրել է միաժամանակ կատարված գործողությունները: Եթե այն պահպանած լինեիր իր նյութական նշանակությունը, ապա բարդ նախադասությունը պետք է ունենար ոչ թե միաժամանակության, այլ ժամանակային հաջորդականության նշանակություն:

4. Միավորական անշաղկապ բարդ նախադասությունների կառուցվածքային ամբողջությանը օժանդակող բառական միջոց պետք է համարել նաև նախադասության միևնույն անդամի կրկնությունը բոլոր բաղադրիչ մասերում: Այս երևույթը շատ է տարածված գեղարվեստական գրականության, հատկապես չափածո խոսքի մեջ: Միևնույն անդամի կրկնությունը բաղադրիչ մասերում ունի ոճական նշանակություն և արվում է տվյալ անդամը շեշտելու և ասույթին գեղարվեստական շունչ տալու համար: Կրկնվել կարող են նախադասության տարբեր անդամները, սակայն ամենից շատ հանդիպում ենք ենթակայի կրկնությանը: Օրինակներ.

Ամենուրեք մի կարոտ ես դու նետել, քո ստվերն ես փռել անծիր աշխարհում, Դու ես հյուսում աստղացանցը ռսկեթել, Գիշեր ու զօր կյանքը դու ես զարդարում (ՎՏ, Երկ., 85): Այստեղ տրամաբանական շեշտերը դու կրկնվող ենթակայի վրա դրվելուն օժանդակում է նաև օժանդակ բայի շրջոն շարադասությունը երկրորդ և երրորդ բաղադրիչներում (դու ես հյուսում, դու ես զարդարում):

Յուրաքանչյուրը զբաղված էր յուր գործով, յուրաքանչյուրը խորատառված էր յուր խոհումների մեջ (Բ, ?): Ես երգիչ եմ—երկնի թիթեռ, ես գանձ շունիմ—լեռ ու բեռ, ես սիրում եմ ծաղիկ, աղ-ջիկ,— Ծաղկի բուրմունք, կույսի սեր (Ավ. Իս., 1, 25): Գետը գնում է դեպի օվկիան, գետն անմահ է, անքննելի (Ալ., ՀԱ, 328): Բայց նա գոհ չմնաց ուսաց մայրաքաղաքի կյանքով, նա կամեցավ նոր

երկրներ, նոր քաղաքներ տեսնել (ՆԴ, 2, 15): Շատերն էին նրանց մոտ թամաշայի վազում, շատերն էին նախանձով նայում վահանին (Ա. Սահ., 36):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, կրկնվող ենթական անշաղկապ բարդ նախադասություններում հիմնականում արտահայտված է լինում դերանվամբ: Երբեմն կրկնվում է ոչ միայն ենթական, այլ նաև նրա կամ ստորոգյալի որևէ լրացումը. այսպես՝

Այն գիշերը ուշ լուսացավ, Այն գիշերը տեղեց մի դար (Ծ. Չար., 163): Դու ինձ չես տեսնում լուսե երազում, Դու ինձ չես լսում ձմռան փոթորկում (ՎՏ, Երկ., 42): Ես ֆեզեից դառնացած հեռացա, Ես ֆեզեից հեռացա ու լացի (Ն.տ., 20):

Նկարագրությունների ժամանակ հաճախ են հանդիպում նաև ստորոգյալի կրկնություններ՝ ա) Երբ ցանկանում էն շեշտել տարբեր առարկաների միևնույն հատկանիշն ունենալը: Այս դեպքում կրկնվող ստորոգյալը լինում է բաղադրյալ: Օրինակներ.

Երգ էր սիրտը ամեն մեկի, երգ էր հայացքը կրակոտ... (Ծ. Չար., 19): Ծիածանի բոլոր գույները կային նրա հագուստների վրա. գունավոր էր գլխի թեթև ապարոշը, որ թեք կերպով կապած էր թասակի վրա..., Գունավոր էին նրա երկար, ոսկյա գանգուրները, որ սփռված էին ուսերի վրա, գունավոր էր բեհեզյա գոտին, որ... անփույթ վերջավորություններով ծածանվում էր ծնկների վրա. գունավոր էր նրա բաճկոնակը, կուրտիկը... (Բ, 7, 34): Քար էր հատակը, քար էր առաստաղը, քարից էին շորեքկողմի պատերը, — միակտուր և միապաղաղ քարից (Ն.տ., 232):

բ) Ստորոգյալը կարող է նկրկնվել նաև այն դեպքերում, երբ նշանակում է դրուժյուն, վիճակ, որը վերագրվում է տարբեր առարկաների, ինչպես նաև միադիմի ստորոգյալը (պետք է, անհրաժեշտ է, կարելի է), երբ արվում է նույն դատողությունը տարբեր գործողությունների կատարման վերաբերյալ կամ տարբեր երևույթների երևան գալու վերաբերյալ: Օրինակներ.

Եվ ո՛վ կլինի զարթոն այս ժամին. Քնած է աշխարհ, քնած է քամին (ՀԹ, 2, 14): Չկան օրերն ահարկու, Չկա ժամ ու ժամանակ, Ուրվական ենք մենք փրկու Միշտ իրար հետ, միշտ մենակ... (ՎՏ, Երկ., 177): Ձի կարելի չհավատալ մարդու ապագային, չի կարելի լավատես չլինել մարդու գալիքի նկատմամբ (Վահր. Փափ., 1, 19): Թվում է՝ լսում եմ ես թո շունչը, Թվում է՝ ինձ մոտ ես դու էլի, Թվում է՝ թո ամեն մի շունչը իջնում է խաղաղ այս տողերին (Գ. Սար., 78): Այս նախադասությունները ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ բաղկացուցիչ բոլոր մասերում կրկնվող

ստորոգյալը ենթակայի նկատմամբ ունենում է առաջադաս շարադասութիւն (դրվում է ենթակայից առաջ): Դրանով հիմնական ուշադրութիւնը հրավիրվում է ստորոգյալի վրա, շեշտվում է այն հանգամանքը, որ տվյալ հատկանիշը, գործողութիւնը, դրութիւնը, վիճակը վերաբերում է տարբեր առարկաների: Երբ անհրաժեշտ է լինում առանձնապէս շեշտել բաղադրիչ մասերի ենթականերին վերադրվող նույն հատկանիշը (բաղադրյալ ստորոգյալը), նրա մոտ դրվում է ինչ, որքան, ինչքան հարաբերական դերանուններից որևէ մեկը բացականչական նշանով. այսպէս՝ Ի՜նչ լավն էր էն աղջիկը, ի՜նչ լավն էին նրա ժպտուն, զվարթ աչքերը, ի՜նչ լավն էր էն տաք ապահով սենյակը, ինչ լավն էր էն գիշերը (ՀԹ, 3, 90):

Երբեմն ոճական նկատառումներով կրկնվում է ոչ միայն ստորոգյալը, այլ նաև նրա որոշ լրացումները: Այդ նույն նպատակով կարող են կրկնվել նաև ենթական և ստորոգյալը միասին: Այս դեպքում բաղկացուցիչ մասերում տարբեր են լինում միայն ստորոգյալի լրացումները: Օրինակներ.

Դեռ մնում են նրանց շիրիմները, նրանց վանգնած խաշարձաններն ու մատուռները, դեռ մնում է նրանց վառուցած ճերմակ տաճարը (ՀԹ, 3, 26): Այլևս չէր երևում սիրուն բաղաձը, այլևս չէր երևում ծովակը (Ր, 7, 287): Ավաղ, նա, որին շատ էր նմանում գարունը սիրուն, նա չկա հիմա, նրա հետ մեռավ սեր ու խնդութիւն, նրա հետ մեռավ երգը գարունքով (Ավ. Իս., 1, 137): Քո մեջն եմ գտնում իմ սրտի խաղաղութիւնը, քո մեջն եմ գտնում իմ վշտերի մխիթարութիւնը, քո անունը հիշելիս լռում է հոգսը, անհետանում է մոռլը (Ր, 7, 126): Միայնակ՝ ես սիրում եմ նստել երեքուն լուսերում, ես սիրում եմ երազ ու սովեր.— Ես իմ սերն եմ սիրում (ՎՏ, Երկ., 160): Ես գիտեմ լուսեղեն մի երկիր, ես գիտեմ դրութեական մի հովիտ (ն.տ., 190): Դուք ո՞ւր եք գնում, ծիծեռնակներ, Դուք ո՞ւր եք գնում, հավքեր գարնան (Գ. Սար.):

Բերված օրինակներից առաջին երեքում կրկնված են ստորոգյալն իր լրացումների հետ, իսկ վերջին երեքում՝ ենթական ու ստորոգյալը: Վերջին դեպքում կարող է կրկնվել նաև նրանց լրացումների մի մասը:

Անշաղկապ բարդ նախադասութեան մեջ կրկնվել կարող են նաև բոլոր մասերի համար ընդհանուր հանդիսացող այլ անդամներ, որոնցից հատկապէս տարածված են հատկացուցչի և պարագաների կրկնութիւնները:

Ահա հատկացուցչի կրկնութեան մի քանի օրինակ:

Նրա մատները գծագրելու են, նրա հատակագծով տներ են շի-

նելու (ԱԲ, 176): Քո սերն ինձ թե տվեց, Քո կարոտն ինձ ուժ տվեց. հիմա կանգնած եմ քո սպասին (Ավ. Իս., 3, 271): Մեք պատմական բոլոր նշանավոր դեպքերը նրա [կաղնու] նվիրական ստվերի տակ են որոշվել, մեք ժողովրդի բոլոր ապստամբություններն այնտեղից են սկսվել (ն.տ., 141):

Ժամանակի պարագայի կրկնության դեպքում շեշտվում է անշաղկապ բարդ նախադասության մեջ նկարագրվող գործողությունների միաժամանակ կատարվելը, միաժամանակության իմաստային փոխհարաբերությունները բարդ նախադասության մասերի միջև: Օրինակներ՝

Այժմ նա հոգնել, վաստակել էր հարատև տխրության տանջանքներից, այժմ նա որոնում էր մինչև անգամ մեկը, որին կարողանար յուր սիրտը բանալ, յուր վշտերը պատմել (Մուր., 3, 11): Միևնչ լույս մնացի կիսարթուն՝ Կոթնած կլոր սեղանին, Միևնչ լույս պարեցին իմ հոգում Այս կույսերը հուր-գեղանի (Ե. Չար., 163): Նրա տերը դառնյալ տխուր էր, դառնյալ գտնվում էր մի անսովոր, մոռյլ մտախոհության մեջ (Բ, 7, 36): Այդ հասակում ևս նրա նետը երբեք չէր վրիպում նպատակից, այդ հասակում ևս նա խիստ հաջողակ ձեռք ուներ (ն.տ., 58—59): Այդ ժամանակ նրան հայտնի էր ամեն ինչ. այդ ժամանակ նրան արդեն պատմել էին, թե ինչեր կատարվեցան յուր բացակայության միջոցին (ն.տ., 442): Դեռ չի եփել, բալա, դեռ աղն էլ չեմ գցել (Ա. Սահ., 6):

Երբ հաղորդման ժամանակ նպատակ են ունենում շեշտել անշաղկապ բարդ նախադասության մեջ նկարագրված գործողությունների, եղելությունների, երևույթների համատեղությունը (միևնույն վայրում կատարվելը, երևան գալը), ամբողջ բարդ նախադասության համար ընդհանուր տեղի պարագան կրկնվում է բաղադրիչ մասերից յուրաքանչյուրում. օրինակ՝ Հայոց ձոր, Հայոց ձոր... Այնտեղ մի բլրի վրա նստած էր Խեթի անգամբ վանքը, այնտեղ կարկաչեցին փմ մանկության լավագույն օրերը (ԳՄԵ, 325):

Նախադասության ուրիշ անդամների կրկնության դեպքեր.

Հանախ նա առել է քեզ իր գիրկը, Երգել ես, ճյուղից-ճյուղ մագլցել, հաճախ դու քո սիրած, տխուր գիրքը կարդացել ես, իսկ նա՝ խուլ լացել (Գ. Սար., 97): Շատ անգամ էր այդքան բազմություն հավաքվել Քաջանց այդ հուշակալոր ծառի տակ, շատ լացի և տւրախության վկա էր եղել նա (ՍԽՀ, 1, 110): Այս նախադասություններում շեշտված է նկարագրվող գործողությունների հաճախականությունը:

— Կեղծե՞լ, խաբե՞լ նրան... Թե՞ բացարձակ կերպով դատա-

պարտել հոր վարժանքը...— այդ վարժանմանց մեջ էր նա, այդ մտքերն էին տանջում նրան (Բ, 7, 41):— Այստեղ կրկնված է այդ որոշիչը, որով շեշտված է նախորդ նախադասության տրված դատողության՝ երկու բաղադրիչ մասերի նման նշանակություն ունեցող բառերին (վարժանմանց, մտքեր) վերաբերելը, այդ բառերը բացահայտելը, որոշելը:

Երբեմն անշաղկապ բարդ նախադասության ժխտական բնույթը շեշտելու համար նրա բաղկացուցիչ մասերում կրկնվում են ոչ մի, ոչինչ, ոչ ոք և այլ ժխտական դերանուններ. օրինակ՝ Ոչինչ չէր երևում, ոչինչ չէր լսվում: Նա ոչինչ չգիտեր, նրան ոչինչ հայտնի չէր (Բ, 7, 51): Նույն ձևով երբեմն կրկնվում են նաև որոշյալ դերանունները (ամեն ինչ, ամեն մի, բոլոր և այլն), որով ընդգծվում է նկարագրված երևույթները, առարկաները իրենց ամբողջության մեջ վերցնելը: Օրինակներ՝

Ամեն ինչ ժպտում էր, ամեն ինչ ուրախություն էր շնչում... (Բ, 7, 40): Այդ կարճ բառերում խտկոչն օդի մեջ լուծվեցավ ամեն մի կեղծություն, ամեն ինչ դարձավ պարզ ու թանկագին (Ա. Սեկ., 535):

Անշաղկապ բարդ նախադասության հարցական բնույթը շեշտելու՝ ընդգծելու նպատակով կրկնվում է բոլոր մասերի համար ընդհանուր հանդիսացող հարցական դերանունը: Օրինակներ՝

Ինչո՞ւ ի՞նքը՝ պարողը չի ուրախանում, ինչո՞ւ մենակ նա է տխուր (ՀԹ, 3, 24): Միայն չգիտեմ, թե ինչո՞ւ են արագիւնները Սարգարի այգուց կափկափում այդքան ուրախ, ինչո՞ւ է այս առավոտ երկինքը այսքան կապույտ (ՆՁ, ՊՊՆ, 253): Ի՞նչ աներ այդ ժամանակ թագավորը. ի՞նչ կարող էր անել նա (Մուր., 3, 72):...Մի՞թե այդ հնարավոր էր, մի՞թե թագուհին այդ կարող էր լսել (Ն.տ., 32): Որբուկն ո՞ւր մնա, որբուկն ո՞ւր գնա, որտե՞ղ տաքանա, ո՞ւմ թոնրան շրթին (Պ. Սևակ): Ի՞նչ էր պատահել այժմ, ինչո՞ւ այդ աստիճան վրդովել էր նա (Մուր., 3, 289): Ո՞վ պիտի կատարի դրանց գործը, ի՞նչ հաշվով ան իջեցնում պլանը (Ա. Սեկ., 166):

Բերված օրինակներից առաջիններում հարցական դերանունը բոլոր բաղադրիչներում կրկնվում է նույնությամբ, այսինքն միևնույն հարցը տրվում է տարբեր երևույթների վերաբերյալ, որի միջոցով էլ հենց վերջիններս միավորվում են մեկ ամբողջության՝ բարդ նախադասության մեջ: Իսկ երբ խոսողի նպատակն է լինում հարցերի միջոցով պարզաբանել միևնույն երևույթը տարբեր կողմերից, բարդ նախադասության բաղադրիչ մասերում օգտագործվում են տարբեր հարցական դերանուններ (տե՛ս վերևի վերջին օրինակ-

ները): Երբ հարցումները վերաբերում են որևէ կոնկրետ առարկայի կամ անձի, այդ առարկան կամ անձը ցույց տվող բառը կրկնվում է բոլոր բաղադրիչներում որպես նախադասության տարբեր անդամներ, իսկ երբեմն էլ նրան փոխարինում է որևէ դերանուն: Դա ևս հանդիսանում է անշաղկապ բարդ նախադասության բաղադրիչ մասերի վապակցության օժանդակ միջոց. օրինակ՝ Ո՞վ էր նա, ո՞ւմ աղջիկն էր, որտեղ կարելի էր տեսնել նրան (Մուր., 1, 214):

Երբ անհրաժեշտ է լինում ռճական նկատառումներով միավորական անշաղկապ բարդ նախադասություններին տալ բացականչական բնույթ, նրա բոլոր բաղկացուցիչ մասերի սկզբում դրվում է որևէ հարաբերական դերանուն՝ բացականչական նշանով: Օրինակներ.

Ինչե՞ր Արշակին չէր ասել նա, ինչքա՞ն քան էր ամիսների ընթացքում սովորել նրանից (Ավ. Իս., 3, 93): Ի՞նչ հրաշալիքներ է կերտել հայ մարդը, ի՞նչ կորով կա նրա բազուկներում, ի՞նչ ճաշակ ու արվեստ է տրված նրան... (Վերդ., ԻԳԵ, 13): Ախ, ուրքա՞ն քաղցր էր կտորային այդ բացօթյա կյանքը, ուրքա՞ն անմոռանալի հիշատակներով կապված էր նա իմ սրտի հետ (Բ, 5, 12): Ուրքա՞ն գեղեցիկ էր նրա գլուխը բարձի վրա, ուրքա՞ն մեղմ էր նրա շնչառությունը, ինչպիսի՞ անմեղություն կար նրա գունատ դեմքին (Ա., 2Ա, 180): Ի՞նչ սարի արծիվ կը հասնի քաջին, ի՞նչ շահ կը կանգնի նրա առաջին (ՀԹ, 2, 146):

Անշաղկապ բարդ նախադասության մասերում հաղորդվածը ավելի հաստատական դարձնելու, նրա իրական լինելը, հավաստիությունը շեշտելու նպատակով բաղկացուցիչ մասերի սկզբից կարող է դրվել չէ՞ ուր բառակապակցությունը (շեշտված կամ հարցական ինտոնացիայով), որը միաժամանակ հանդիսանում է նրանց կապակցությանն օժանդակող բառական միջոց. օրինակ՝ Չէ՞ որ նա էլ գիտե զգալ, չէ՞ որ այստեղ էլ վեհանություն, շունչ կա, ցավ ու կսկիծ վա (ՀԹ, 3, 50):

Բառական միջոց պետք է համարել նաև այն, որ երբեմն անշաղկապ բարդ նախադասության բաղկացուցիչ մասերում հանդիպում է միևնույն բառը տարբեր հոլովածներով, այսինքն նույն բառը հանդիպում է բաղկացուցիչ մասերից յուրաքանչյուրում, բայց տրպես նախադասության տարբեր անդամներ: Այս դեպքում արդեն անշաղկապ բարդ նախադասության մեջ որպես մի ամբողջություն նկարագրվում են միևնույն առարկայի (կամ երևույթի) հետ կապված տարբեր գործողություններ, տարբեր դրություններ: Բերենք օրինակներ.

Երեւիս էլ ճնշում էր անախորժ միտքը, երեւս էլ զգում էինք մեր դրութեան կեղծիքը (Շ, 2, 481—482): Ամեն տեղ դիտեին նրա մասին, ամեն տեղից հալածված էր նա (Բ, 7, 375): Նա մեզ չի սիրում, նրա մեջ չկա բնական կորուս (Շեքս., 1, 260—261): Նրան հայտնի չէին յուր տիրոջ վշտերը, նա չգիտեր, թե ինչու էր նա այնքան տխուր (Բ, 7, 40): Նավը օրորալով ալիքներն էր ճեղքում իր սուր թթով, ալիքները հեռանում էին մի պահ, հետո մոտենում, զարկում նավին, փշրվում կոհակների (ԱԲ, 102): Անտառը կանչում է նրան, ընկերների ազատ վազքն է տեսնում նա մթին թավուտների մացառոտ ժայռերն ի վեր (Ավ. Իս., 3, 160):

Հաճախ ընդհանուր անդամի առկայության դեպքում երկրորդ և մյուս բաղադրիչներում նրան փոխարինում է համապատասխան դերանուն. այս դեպքում այն ավելի պակաս է շեշտվում, քան նույնութեամբ կրկնվելու դեպքում, սակայն բաղադրիչների կապը ավելի սերտ է դառնում. օրինակ՝

Դաշտն է դեմը, խավարակուռ ձգված է նա (Ե. Զար., 20): Գեորգը տեղից չշարժվեց, նա ամբողջ մարմնով դողում էր (Մուր., 1, 25): Մի առավոտ նրա մոտ ներս մտավ Հոփսսիմեն, դրսի ցրտի ազդեցութունից նրա թշերը կարմիր վարդի քնքուշ գույն էին ստացել (Բ, 3, 515): Դիարբեփրում ձմեռը տաք է, այնտեղ սառնամանիք չկա (ՄԱՊ, 462): Այդ վայրերում էին անցել նրա անհոգ ու չարաճճի մանկութունը, երազներով լեցուն պատանեկութունը, այդտեղ էր բողբոջել նաև նրա առաջին սերը (Սոձ, 1, 7): Հազվադեպ հանդիպող քիչ սերմերը խոսում էին տեսակի ազնվության մասին, դրանք կարծես սև խալեր լինեին կարմիր միջուկի վրա (Ա. Սեկ., 426):

Անշաղկապ բարդ նախադասության բաղկացուցիչ մասերի կապակցության օժանդակ բառական միջոց է նաև նշանակութեամբ համանիշ կամ իրար մոտ բառերի (մեծ մասամբ ստորոգյալի) գործածութունը: Օրինակներ.

Տրդատա կառուցած հաստահիմն պարիսպները քվում են ինձ անդոր, մեզ շրջապատող այս խորածորը երևում է իբրև հովիտ... վերջապես մեր զորքերի թիվը ես գտնում եմ նվազ... (Մուր., 3, 252): Զվարթ էր նրա հովվական սրնգի ձայնը, ուրախ էր պարի եղանակը, խալսված էր և պարը, միայն տխուր էին թուխ, կրակոտ աչքերը (ՀԹ, 3, 23): Ոչ մի հանդիսավորութուն չկար, ոչ ոք չէր պատրաստվում որևէ բաժակաճառ ասել (Ա. Սեկ., 419): Ու նստոտեցինք իրար դեմ ու դեմ Սաստութեամբ վառվող կրակի շուրջը, Մեր առջև ձորն էր թշշում խավարչտին, Մեր դեմը խաղում ձորերի շունչը (ՀԹ, 2, 36):

Սրանք են այն բառական միջոցները, որոնք միավորական հարաբերության ժամանակ օժանդակում են բաղկացուցիչ մասերի կապակցությանը և մեկ ամբողջություն կազմելուն, խոսողի բարդ միտքն արտահայտելուն:

ԶՈՒԳԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՅՈՂ ՀԱՄԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆՇԱՂԿԱՊ ԲԱՐԻ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Զուգադրության նշանակություն ունեցող անշաղկապ բարդ նախադասությունները ցույց են տալիս իմաստային այն հարաբերությունները, ինչ որ նույն նշանակությամբ շաղկապավոր բարդ նախադասությունները. միայն, ի տարբերություն վերջինների, սրանց արտահայտած իմաստային փոխհարաբերությունները ավելի սահմանափակ են. մի բան, որ բացատրվում է շաղկապի բացակայությամբ (շաղկապները հնարավորություն են տալիս արտահայտելու ավելի հարուստ, բաղմակողմանի իմաստային փոխհարաբերություններ):

Ի տարբերություն միավորական անշաղկապ նախադասությունների, զուգադրական անշաղկապ նախադասությունները ունեն կառուցվածքային այն առանձնատկությունը, որ երկանդամ են, այսինքն բաղկացած են երկու մասից: Եվ դա բնական է, որովհետև զուգադրությունը ինքնըստինքյան ենթադրում է համեմատվող երկու օբյեկտ: Իհարկե, չի բացառվում, որ զուգադրվող յուրաքանչյուր մասը իր հերթին լինի բարդ: Բերենք օրինակ՝ Բագրատյանը հետաքրքրվում էր, Ռուբենը յուրաքանչյուրի մասին տեղեկություն էր տալիս (Շ, 2, 345): Արև օրերին ստվերով էինք ժամ որոշում, թիպած ժամանակ՝ երբ հոգնեինք (ԱԲ, 120): Բերված օրինակներից առաջինում զուգադրված մասերը պարզ նախադասություններ են, իսկ երկրորդում զուգադրական անշաղկապ բարդ նախադասության երկրորդ բաղադրիչը բարդ է (բարդ ստորադասական նախադասություն է), սակայն այս դեպքում ևս անշաղկապ նախադասությունը երկանդամ է, որովհետև երկրորդ բարդ ստորադասական նախադասությունը դիտվում է իբրև մի ամբողջություն և հակադրվում առաջին նախադասությանը:

Զուգադրական անշաղկապ բարդ նախադասությունները կարող են արտահայտել հիմնականում երկու իմաստային հարաբերություն՝ զուգադրական-համեմատական և հակադրական: Առաջին դեպքում անշաղկապ նախադասության մեջ նկարագրվում են երկու երևույթ, գործողություն, իրողություն՝ զուգադրվելով, համեմատվելով իրար. ըստ որում զուգադրվել կարող են կամ ամբողջ

նախադասութիւնները, կամ նրանց առանձին անդամները: Հակադրական հարաբերութեան ժամանակ իրար են հակադրվում երկու գործողութիւն, երևույթ, դեպք:

Ինտոնացիան այս նախադասութիւններում զուգադրական է, այսինքն՝ բարդ նախադասութեան բաղադրիչ մասերի համապատասխան շարահյուսական պաշտոն կատարող անդամները ունենում են հավասարազոր տրամաբանական շեշտադրում. բարդ նախադասութեան առաջին մասը արտասանվում է ձայնի որոշ բարձրացումով, որին հաջորդում է որոշ դադար (անջատող). երկրորդ մասը հակադրվում է առաջինին ձայնի համապատասխան իջեցումով: Ինտոնացիոն այս առանձնահատկութիւնը հատկապես ակնառու երևում է հակադրական անշաղկապ նախադասութիւններում (օրինակ՝ Ես աղքատ եմ, դու հարուստ):

Ի տարբերութիւն միավորական անշաղկապ նախադասութիւնների՝ զուգադրական հարաբերութիւններ արտահայտող անշաղկապ բարդ նախադասութիւններում բայ-ստորոգյալների եղանակա-ժամանակային հարաբերակցութիւնը կառուցվածքային դեր չի խաղում. այդտեղ նշանակութիւն ունի նրանց բառային իմաստը, որի միջոցով էլ իրականանում է զուգադրութիւնը (հակադրութիւնը կամ սոսկ զուգադրումը): Եվ դա հասկանալի է: Քանի որ զուգադրութիւնը սովորաբար կատարվում է մեկ ժամանակային պլանի վրա, դրա հետեանքով էլ զուգադրութեան նշանակութիւն ունեցող անշաղկապ բարդ նախադասութիւնների ստորոգյալների հարաբերակցութեամբ ստեղծված ժամանակային հարաբերութիւնները շատ սահմանափակ են: Սովորաբար նրանք (ստորոգյալները) իրենց ժամանակներով համընկնում են, այսինքն՝ զուգադրութիւնը կատարվում է միաժամանակութեան (կամ համատեղութեան) ֆոնի վրա: Այստեղ պետք է խոսել կառուցվածքային մեկ առանձնահատկութեան մասին եւս: Զուգադրութեան բոլոր դեպքերում առկա է անշաղկապ բարդ նախադասութիւնների բաղադրիչ մասերի կառուցվածքային զուգահեռականութիւնը. այսինքն՝ բաղադրիչ մասերը ունեն նման կառուցվածք (դա վերաբերում է հատկապես շարահայտութեանը). օրինակ՝ Քուլյրս սենյակում նստած կարդում էր, եղբայրս բակում խաղում էր:

ԶՈՒԳԱԴՐԱԿԱՆ-ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ԱՆՇԱՂԿԱՊ
ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այս տիպի նախադասութիւնները ունեն իմաստային այն առանձնահատկութիւնը, որ մեկ ամբողջութեան մեջ միավորում են

իրար զուգահեռվող և համեմատության մեջ դրվող գործողություններ, դեպքեր, երևույթներ: Ըստ որում զուգահեռությունը կարող է կատարվել տարբեր ժամալներով, այսինքն՝ համեմատության մեջ կարող են դրվել բաղադրիչ նախադասությունների տարբեր մասերը: Դրանցից կարելի է նշել հետևյալները.

ա) Զուգահեռվում են անշաղկապ բարդ նախադասության բաղադրիչների ենթակաները և նկարագրվում նրանց կատարած տարբեր գործողությունները՝ վերցվելով իբրև մեկ ամբողջություն: Զուգահեռվող ենթակաները կարող են լինել անձ ցույց տվող և իր ցույց տվող. ըստ որում զուգահեռությունը ավելի ուժեղ է, երբ ենթակաները անձ են ցույց տալիս (գոյականով կամ դերանվամբ արտահայտված): Օրինակներ՝

Մեղմ ու սիրագին ժպտում էր նա ինձ օտար կողմերում, լայն ճամփի վրա, Նստում էի խոսքերը նրա Նվանուշ լալիս իմ անուրջ բախտից (ՎՏ, Երկ., 39): Բազբառյանը հետաքրքրվում էր, Ռուբենը յուրաքանչյուրի մասին տեղեկություն էր տալիս (Շ, 2, 345): Տղաներն ամառելուց ուտելիքին ձեռք չէին տալիս, աղջիկներն ամառելուց թաքնվում էին իրար ետև (ՆՁ, ՊՊՆ, 76): Մայրն էլի ծնտոր հենել էր ոսկրացած շոր ձեռքին, ուղիքն պատին կպած ծխում էր (Վերդ., ԻԳԵ, 388):

Պետք է նշել, որ զուգահեռության նշանակություն ունեցող անշաղկապ բարդ նախադասությունների կառուցվածքային առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ երկրորդ բաղադրիչի անդամները ազատ շարադասություն չունեն. բաղադրիչի սկզբում սովորաբար դրվում է զուգահեռվող անդամը, այսպես նախադասության մյուս անդամները (տես վերևի օրինակները):

բ) Երբ զուգահեռության միջոցով ընդգծվում է երկու տարբեր առարկաների որոշ հատկանիշների տարբերությունը, այդ ժամանակ անշաղկապ բարդ նախադասության բաղադրիչների ստորոգյալները լինում են բաղադրյալ, ըստ որում ստորոգելիական վերադիրները հանդիսանում են զուգահեռվող հատկանիշները: Զուգահեռության հարաբերությունները այս դեպքում դիտվում են որպես կամ ներկայում, կամ անցյալում հանդես եկած հարատևող հարաբերություններ: Առաջին դեպքում բաղադրյալ ստորոգյալների ստորոգելիական հանգույցները դրվում են ներկա ժամանակով, իսկ երկրորդ դեպքում՝ անցյալ ժամանակով: Որպես այս տիպի նախադասությունների կառուցվածքային առանձնահատկություն պետք է նշել այն, որ երկրորդ բաղադրիչի հանգույցը՝ լինելով ընդհանուր առաջինի հետ, հաճախ կրճատվում է: Դրանով երկու բաղադրիչների կապակ-

ցումբյունը ավելի սերտ է դառնում: Կրճատված հանգույցի փոխարեն երկրորդ բաղադրիչի ենթակայից հետո դրվում է բուլթ: Բերենք մի քանի օրինակ:

Կյանքը երազ է, աշխարհը՝ հեփիաք, ազգեր, սերունդներ—անց-նող քառավան (Ավ. Իս., 2, 66): Երկու սուրհանդակներից մեկի ձին սևագույն էր, մյուսինը՝ կապուտակ (Բ, 7, 17): Վերևում արևն է վառ ու շոգ, ներքևում՝ ճանապարհի փռչին (ԳՄԵ, 15): Հողը քիչ էր, կերը՝ պակաս (Ա. Սեկ., 153): Անճար ցավի տեղը գերեզմանն ա, անճար հիվանդի քթիշկը՝ մահը (Հայկ. առած, 50):

Ինչպես երևում է օրինակներից, համեմատվող առարկաների հատկանիշների զուգադրությունը սովորաբար ուղեկցվում է այդ հատկանիշները կրողներին՝ ենթակաների զուգադրությամբ:

Երբեմն զուգադրությունը կատարվում է նույն առարկայի (ան-ձի) որևէ հատկանիշի և նրա կատարած կամ նրան վերաբերող որևէ գործողության միջև: Այս դեպքում անշաղկապ բարդ նախադասու-թյան բաղադրիչներից մեկի ստորոգյալը լինում է բաղադրյալ (ցույց է տալիս այդ հատկանիշը), իսկ մյուսինը՝ պարզ (ցույց է տալիս գործողությունը). ըստ որում այդ գործողությունը կա սովորաբար լինում է տեական և բնորոշում է տվյալ առարկան: Այդ պատճառով էլ այն դրվում է սահմանական եղանակի ներկա ու անցյալ անկա-տար ժամանակներով և համաձայնում է բաղադրյալ ստորոգյալի ստորոգելիական հանգույցին: Այս տիպի անշաղկապ բարդ նախա-դասությունները սովորաբար ունենում են ընդհանուր անդամ (են-թակա կամ հատկացուցիչ): Վերջինս ցույց է տալիս այն առարկան (անձը), որին վերագրվում են զուգադրվող հատկանիշն ու գործողու-թյունը. օրինակ՝ Նրա դեմքը գունատ էր, աչքերը փայլում էին:

գ) Զուգադրության նշանակությունն ունեցող անշաղկապ բարդ նախադասություններում զուգադրության հիմքում սովորաբար ընկած են լինում բաղադրիչներում տրված գործողությունների տար-բերությունը և նրանց համեմատական նկարագրությունը: Այս դեպ-քում բայ-ստորոգյալների եղանակա-ժամանակային ձևերի օգտա-գործումը կախված է լինում անշաղկապ բարդ նախադասությու-նների արտահայտած մտքի բովանդակությունից: Սակայն բոլոր դեպքերում էլ գործողությունները վերցվում են ժամանակային նույն պլանով, այդ պատճառով էլ բայ-ստորոգյալները իրենց եղանակ-ներով և ժամանակներով սովորաբար համընկնում են. օրինակ՝ Տղաները նստեցին սեղան, աղջիկները մնացին վանգնած (ՆԶՊՊՆ, 76): Երբ անշաղկապ բարդ նախադասությունում օգտագործվում են սահմանական եղանակի բաղադրյալ ժամանակները, ապա երկրորդ

բաղադրիչում օժանդակ բայը սովորաբար սղվում է, քանի որ այն ընդհանուր է լինում առաջին բաղադրիչի օժանդակ բայի հետ. օրինակ՝ Գործերը քանի գնում վատանում էին, հղած փողերը հալվում (Մ. Ման., 246)։

Ինչպես ասացինք, զուգադրական հարաբերությունը ցույց տվող անշաղկապ նախադասությունների բայ-ստորոգյալները համաձայնում են իրար։ Միայն շատ հազվադեպ, երբ զուգադրությունը չի կատարվում ժամանակային նույն պլանով, բաղադրիչներում կարող են օգտագործվել տարբեր եղանակներ կամ ժամանակներ. օրինակ՝

Գնում են, փախչում, շտապում, ես մնացել եմ, ես ընկել եմ անօգնական (ԳՄԵ, 387)։ Ուրախ սրտով դուք ձեր սերը վայելեցե՛ք անթառամ, ինձ արցունք է տվել տերը, ես պիտի լամ, պիտի լամ (ՀԹ, 2)։ (Առաջին օրինակի բաղադրիչները միավորյալ նախադասություններ են, իսկ վերջին օրինակում երկրորդ բաղադրիչը իր հերթին բարդ նախադասություն է)։

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, գործողությունները առանձին չեն զուգադրվում. սովորաբար նրանց հետ միասին զուգադրվում են նաև նրանց սուբյեկտները (ենթակաները), երբեմն նաև լրացումները (գործողության օբյեկտները, պարագաները և այլն)։ Այսպես՝ «ես կարդում եմ, դու գրում ես» — այստեղ զուգադրված են և ենթակաները, և ստորոգյալները, իսկ հետևյալ նախադասության մեջ՝ «ես կարդում եմ լավ, դու գրում ես գեղեցիկ» — զուգադրված են նաև ձևի պարագաները (լավ և գեղեցիկ)։ «ես կարդում եմ վեպ, դու գրում ես նամակ» — այստեղ զուգադրված են նաև գործողությունների օբյեկտները։ Երբ զուգադրվում են երկու գործողություններ և նրանց սուբյեկտները, անշաղկապ բարդ նախադասության առաջին բաղադրիչում կարող է առկա լինել երկու մասերի համար ընդհանուր անգամ (մեծ մասամբ ժամանակի պարագա կամ տեղի պարագա), որով մի կողմից ուժեղանում է երկու բաղադրիչների կապը, մյուս կողմից ընդգծվում է զուգադրության՝ ժամանակային նույն պլանով կատարվելը. օրինակ՝ «Երեկոյան Սուրենը նվագում է, քույրը դասերն է սովորում»։ «Տաճար բոլորը քնած էին, նա դեռ կարդում էր»։ Երբ ենթական անշաղկապ բարդ նախադասության երկու բաղադրիչներում էլ նույնն է, և զուգադրվում են ստորոգյալները, այսինքն՝ նրա կատարած տարբեր գործողությունները, ապա երբեմն երկրորդ նախադասության մեջ որպես ենթակա հանդես է գալիս ինքը (իրենք) դերանունը, որով մի կողմից ընդգծվում է առաջին և երկրորդ բաղադրիչների գործող անձի (ենթականի) համընկնելը, մյուս կողմից կապակցությունը ավելի սերտ

է դառնում. օրինակ՝ Մերունին ինձ հրավիրեց, և յուր ունեցած շորի կտորք փռեց իմ տակին, ինքը առաջիս մնաց լուռ կանգնած (ՀԹ, 2, 35):

դ) Հաճախ են հանդիպում նաև տյնպիսի անշաղկապ բարդ նախադասություններ, որոնց մեջ ընդհանուր ստորոգյալի առկայության պայմաններում զուգադրվում են երկու բաղադրիչների գործողութայինների օբյեկտները: Օբյեկտների զուգադրությունը ևս սովորաբար ուղեկցվում է սուբյեկտների՝ ենթակաների զուգադրությամբ: Այս տիպի նախադասությունների կառուցվածքային առանձնահատկություններից է այն, որ երկրորդ բաղադրիչում ստորոգյալը, որը ընդհանուր է առաջինի ստորոգյալի հետ, զեղչվում է. զեղչված ստորոգյալի փոխարեն դրվում է բուժ: Օրինակներ՝

Միլիարդատերը կարցեւի է մի հարուստ նավթահանք, աղքատ պառավը՝ իր միակ այծը (ՆՁ, ՊՊՆ, 320): Մենք լեզու չունենք—ուժեղը՝ աստված (ՀԹ, 2, 39): Գայլն ամպ օր կուգե, գողը՝ մութ գիշեր (Հայկ. առած.): Տերավորին տերն ա տարել, անտերին՝ գելը (Հայկ. առած., 2):

Միայն երբեմն, ստորոգյալը շեշտելու նպատակով, այն կրկնվում է նաև երկրորդ բաղադրիչի մեջ. օրինակ՝ Սեին սապոնն ինչ աճի, խեին խրատն ինչ աճի (Հայկ. առած., 74): (Այստեղ զուգադրված են ենթակաները և անուղղակի խնդիրները):

Անշաղկապ բարդ նախադասության մեջ զուգադրվել կարող են նաև նախադասության մյուս անդամները՝ անուղղակի խնդիրները, գործողության հետ կապված տեղի պարագաները և այլն: Երբ ընդհանուր ստորոգյալի առկայությամբ զուգադրվում են նախադասության մյուս անդամները, երկրորդ բաղադրիչում ստորոգյալը դարձյալ սովորաբար կրճատվում է: Բերենք մի քանի օրինակ:

«Արև օրերին ստվերով էինք ժամ որոշում, թխպած ժամանակ՝ երբ հոգնեինք» (ԱԲ, 120):—Այստեղ ընդհանուր ստորոգյալի առկայությամբ զուգադրված են բաղադրիչների ժամանակի պարագաները: «Շահենն ուժեղ էր մաթեմատիկայից, Արամը՝ գրականությունից» (ՆՁ, ՊՊՆ, 108): Այստեղ զուգադրված են բաղադրիչների անուղղակի խնդիրները: «Նա մինչև ժամը 6-ը աշխատում է, վեցից հետո տանն է լինում»—այստեղ ևս զուգադրված են ժամանակի պարագաները: «Մաշկի սպիտակությամբ մորն էր քաշել, դիմագծերը, խաժ աչքերը հիշեցնում էին Վահրամին» (Ա. Սեկ., 567): Այստեղ զուգադրված են բաղադրիչները ամբողջությամբ վերցրած (և ոչ թե նրա առանձին անդամները):

Հուգադրության նշանակութիւնն ունեցող անշաղկապ բարդ նախադասութիւնները իրենց արտահայտած իմաստային փոխհարաբերութիւններով համապատասխանում են իսկ զուգադրական շաղկապով միացած բարդ համադասական նախադասութիւններին:

ՀԱՎԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ԱՆՇԱՂԿԱՊ
ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինչպես արդեն ասվել է, զուգադրության մի տեսակն է հանդիսանում հակադրութիւնը, երբ անշաղկապ բարդ նախադասութեան բաղադրիչներից երկրորդը, զուգադրվելով առաջինին, ունենում է նրան հակադիր բովանդակութիւն. այլ կերպ ասած՝ իր բովանդակութեամբ հակադրվում է առաջին բաղադրիչի բովանդակութեանը: Հակադրական անշաղկապ նախադասութիւնները ունեն կառուցվածքային նույն առանձնահատկութիւնները, ինչ զուգադրական համեմատական նախադասութիւնները: Այստեղ ևս սովորաբար հակադրվում են գործողութիւնները և նրանց սուբյեկտները. ըստ որում այս դեպքում (ի տարբերութիւնն նախորդի) ստորոգյալները ունենում են հակադիր բառական նշանակութիւն. օրինակ՝ Ես իջնում եմ ձորը, դու բարձրանում ես վեր (Գ. Սար., 57): Այստեղ զուգադրվել են երկու տարբեր սուբյեկտների իրար հակադիր գործողութիւնները. ըստ որում հակադրութեան նշանակութիւնը ուժեղացել է նաև տեղի պարագաների բառական հակադիր նշանակութիւններով (ծորը, վեր): Երբեմն հակադրութեան նշանակութիւնը կարող է ընդգծվել նաև քաղադրիչների այլ անդամների հակադիր բառական նշանակութիւններով. օրինակ՝ Գիտունի հետ քար բաշի, անգետի հետ փլավ մի ուտի (Հայկ. առած., 58): Հետաքրքիր տեսարան էր. Արմենը բարկանում էր, նա քթի տակ ծիծաղում էր: Առաջին օրինակում հակադրված են գիտուն և անգետ գոյականները, երկրորդում՝ բարկանալ և ծիծաղել քայերը: Երկրորդ բաղադրիչում զեղչված է օժանդակ բայը, որը, ինչպես ասվել է վերևում, զուգադրական անշաղկապ նախադասութիւնների կառուցվածքային առանձնահատկութիւններից մեկն է:

Երբ իրար են հակադրվում երկու առարկաների (անձերի) տարբեր, իրար բոլորովին հակադիր հատկանիշները, անշաղկապ բարդ նախադասութեան բաղադրիչների ստորոգյալները լինում են կամ բաղադրյալ, կամ հարակատար ժամանակով արտահայտված. օրինակ՝ Շահնը բնավորութեամբ խիզախ էր և միաժամանակ հավասարակշռված, Արամն անզուսպ էր և հաճախ էր անտեղի բռնկվում

(ՆԶ, ՊՊՆ, 108): Տղաներիցս մեկը խելոք է, մյուսը՝ չար: «Այն տա-
րին նրա երեսին ժպիտ չէր երևում. այժմ կենսուրախ է, անհոգ» (ԱԲ,
179): Վերջին օրինակում ժամանակի պարագաների զուգադրության
հոդի վրա (այն տարին, այժմ) իրար են հակադրված նույն առար-
կայի (անձի) հետ կապված երևույթը (երեսին ժպիտ չէր երևում) և
դրան հակադիր նշանակություն ունեցող հատկանիշը (կենսուրախ,
անհոգ): Այժմ ես մեծացել եմ, դարձել շափահաս, դու մնացիր պա-
տանի (Թոթ., 126):— Այստեղ հակադրված են զուգադրված են-
թականների հատկանիշները, որոնք հանդես են եկել որպես ստո-
րոգելիական վերադիրներ:

Երբ հակադրվում են միևնույն բառական նշանակությունն ու-
նեցող ենթականների լրացումները (որոշիչ, հատկացուցիչ և այլն),
երկրորդ բաղադրիչում ենթական սովորաբար չի կրկնվում. այն
զեղչվում է, և նրա փոխարեն դրվում է բուլթ. օրինակ՝ Իմ գիրքը
նոր է, քոնը՝ հին: Երբեմն, սակայն, ենթական կրկնվում է նաև
երկրորդ բաղադրիչում: Դա արվում է այն ժամանակ, երբ ենթա-
կան իր լրացման հետ վերցվում է իբրև մի ամբողջություն և տրա-
մաբանական շեշտն էլ գտնվում է ենթականի վրա, այսինքն՝ երբ
անհրաժեշտ է համարվում շեշտել ենթական. օրինակ՝ Թրի կտրածը
կրլավանա, լեզվի կտրածը չի լավանա (Հայկ. առած., 18):

Երբ երկու բաղադրիչի համար ընդհանուր են լինում և՛ ենթա-
կաները, և՛ ստորոգյալները, երկրորդ բաղադրիչում սովորաբար
զեղչվում են երկուսն էլ. այս դեպքում կարող են հակադրվել և՛
ենթականի լրացումները, և՛ ստորոգյալի լրացումները. օրինակ՝
Իմ տղան լավ է գրում, քոնը՝ վատ: Իմ ձեռագիրը ընթերցելի է,
քոնը՝ ոչ: «Նրանց բաժակը լցնում էին ամենքից առաջ, իմ բաժակը՝
ամենքից վերջը» (ՆԶ, ՊՊՆ, 235): Վերջին օրինակի մեջ ենթական
զեղչված է նաև առաջին բաղադրիչում, այն հասկացվում է կոն-
տեքստից:

Նկարագրված նախադասությունները իրենց արտահայտած
իմաստային փոխհարաբերություններով համապատասխանում են
իսկ շաղկապով կապակցվող հակադրական բարդ համադասական
նախադասություններին:

Հակադրության նշանակություն ունեցող անշաղկապ բարդ նա-
խադասություններում կարող են հանդես գալ նաև հետևյալ իմաս-
տային փոխհարաբերությունները.

ա) Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում, հատկապես առած-
ների, ասացվածքների մեջ, շատ են տարածված այն անշաղկապ
նախադասությունները, որոնց առաջին մասում նկարագրվում է

որեւէ գործողութիւն, երևույթ, իսկ երկրորդ մասում՝ այդ գործողութիւնից կամ երևույթից սպասվող հետեանքին բոլորովին հակառակ գործողութիւն, Այս կառուցվածքի նախադասութիւններում երկրորդ բաղադրիչի բովանդակութիւնը տրամաբանորեն հակադրվում է ոչ թե անմիջապէս առաջին բաղադրիչի բովանդակութեանը, այլ նրանից սպասվող հետեանքին: Այդ է պատճառը, որ այս նախադասութիւնները ունեն զիջականութեան որոշ երանգ: Օրինակներ.

Արշը մենք խաղացրինք, շաբաշը դուք առաք (Հայկ. առած., 14): Այլուրը մենք մաղեցիք, փախլավան ուրիշը կերավ (ն.տ., 3): Ես նախիրն եմ զրկում, ինքն ախոռն ա մտնում (ն.տ., 87): Հողմ ու փոթորիկ շուրջս են հածում, ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր (Ավ. Իս., 1, 37):

Բերված օրինակների առաջին բաղադրիչներում նկարագրված են այնպիսի գործողութիւններ, որոնցից սպասվում են երկրորդ բաղադրիչներում նկարագրված գործողութիւններին հակադիր գործողութիւններ:

Անշաղկապ քարդ նախադասութեան երկրորդ բաղադրիչ մասը կարող է լինել ժխտական և ցույց տալ առաջին մասի բովանդակութիւնից սպասվող գործողութեան չիրագործվելը: Ի տարբերութիւն վերևում նկարագրված նախադասութիւնների, այստեղ առաջին նախադասութեանը հակադրվում է ոչ թե բոլորովին այլ, չսպասվող գործողութիւն, այլ սոսկ ցույց է տրվում որպէս հետեանք ենթադրվող, սպասվող գործողութեան չիրագործվելը: Օրինակներ.

Բռնում եմ բազուկը, ուռնում եմ գարկերակը—չեմ գտնում (Ավ. Իս., 3, 129): Մի վարդապետ բեղով-մորուքով վաճֆ է եկել՝ վաճֆ չի մտել (Պ. Սևակ): Ասացին, որ հաց կբերեն, չբերին (Ի. էր., ՓԱ, 2, 165): Խենթը մի քար գլորեց փոսը, հարյուր խելոքներ հավաքվեցան, չկարողացան դուրս հանել (Հայկ. առած.): Մոտ երկու շաբաթ էր անցել, Մեղիք Բարսեղյանը չէր երևում (Շ, 257): Ասում եմ հեկտարից սպասվում է մինչև հարյուր ցենտներ, իրականում յոթանասունի էլ չի հասնում (Ա. Սեկ., 579): Վերջին օրինակում ամբողջ նախադասութեան հակադրութեան նշանակութեան առկայութիւնը ավելի է ընդգծվում ասում եմ և իրականում անդամների հակադրութեամբ:

Այս խմբի մեջ պետք է մտցնել նաև այն անշաղկապ նախադասութիւնները, որոնց առաջին բաղադրիչի ստորոգյալը ցանկութիւն, մտադրութիւն, խնդիրք արտահայտող բայ է, իսկ երկրորդ բաղադրիչում տրված է այդ ցանկութեան, մտադրութեան խնդիրքի

և այլնի չկատարվելը, չիրագործվելը, (ըստ որում երբեմն նշվում է նաև չիրագործվելու պատճառը): Օրինակներ՝

Ուր այդպես, կինո՝— Ուզում էինք, շնաջողվեց (Վերդ., ԻԳԵ, 348): Առաջարկեցին նրան գրվել գոնե ուսանողական գանձարանի անգամ—մեծեց (Շ, 2, 425): Հայերը աշխատեցին քեֆել նրան իրանց կողմը—չեղավ, վրացիները փորձեցին—դարձյալ անհաջող (ն.տ., 2, 425): Քանի անգամ բնակարան առաջարկեցին քաղաքում՝ մեծեց (ՄԱՊ, 595):

բ) Հակադրության նշանակությունն ունեցող անշաղկապ բարդ նախադասությունների երկրորդ բաղադրիչով կարող է սահմանափակում մտցվել առաջին բաղադրիչում ասվածի մեջ. օրինակ՝ շան հետ ընկերացիր, փետը ձեռիցդ մի՛ գցիր (Հայկ. առած., 56): Մի ամբողջ թաղամաս ենք կառուցում բանվորների համար, անձրևը խանգարում է (Ե, 8/12—60 թ., էջ 3):

Այս երկու տիպի հակադրական անշաղկապ բարդ նախադասությունները համապատասխանում են բայց կամ սակայն շաղկապներով միացած նույն իմաստային փոխհարաբերություններն արտահայտող բարդ համադասական նախադասություններին:

գ) Հակադրության նշանակությունն ունեցող անշաղկապ բարդ նախադասությունների խմբի մեջ պետք է մտցնել նաև ժխտական-հակադրական նախադասությունները, որոնց առաջին բաղադրիչում ժխտվում է որևէ գործողություն, երևույթ, իրողություն, դեպք և այլն, իսկ երկրորդում հաստատվում է նրան հակադիր գործողություն, երևույթ և այլն: Այս նախադասությունների առաջին բաղադրիչը միշտ ունենում է ժխտական կառուցվածք, երկրորդ բաղադրիչը՝ հաստատական: Օրինակներ.

Ինձ մատնողը Շահենը չէր, ինձ մատնողը Թուրն է եղել (նՁ, ՊՊՆ, 180): Նրանք ծնողներ չունեն, դու մայր ունես (ն.տ., 198): Մենք ձեզ հետ միասին սոսկական ծառայողներ չենք, մենք գործ ունենք մարդկանց կյանքի հետ (Ա. Սեկ., 441): Իսկ դու եթե խելոք լինես, երկու ամիս չես սպասի այստեղ, կգնաս գյուղ հենց վաղը (ն.տ., 11): Բավական չէ կանգնեցնել թշնամու տանկը՝ այն պետք է ոչնչացնել, իսկ անձնակազմը՝ ջնջել: Նա այլևս մեզ հետ չէր, երազանքի մեջ էր՝ Մովսիսարի հետ (Ավ. Իս., 3, 76): Հողաշենում ձյուն հո չի գալիս՝ բուր է գալիս (ՄԱՊ, 104): Վերջին օրինակում առկա է երկու բաղադրիչների համար ընդհանուր Հողաշենում տեղի պարագան, որի միջոցով ընդգծվում է հակադրվող երևույթների համատեղ կատարվելը, և ուժեղացվում է երկու բաղադրիչների կապը:

Այս նախադասութիւնները համապատասխանում են այլ շաղկապով միացած բարդ համադասական նախադասութիւններին:

Երբ հակադրական անշաղկապ բարդ նախադասութիւններում իրար են հակադրվում երկու անձեր կամ մի խումբ և մեկը, ինչպես նաև նրանց հետ վապւժած գործողութիւնները, որպես բառաբերականական միջոցներ հաճախ զուգահեռաբար հանդես են գալիս՝

1) մեկը-մյուսը, մի ֆանիսը-մյուսը, բոլորը... ոչ ոք և այլ զուգադիր դերանունները (նաև հոլովված ձևերով), որոնք սկսել են մոտենալ կապակցական դեր կատարող բառերին: Օրինակներ.

... Ու շուրջ քուրթած վիճակ են հանում. ելնւմ է մեկին իր երազն ու սեր, մյուսի մտւրազը սրտումն է մնում (ՀԹ, 2, 55): Դրանցից մի ֆանիսին միայն ներս ընդունեցին, մյուսների առջև փակվեցին լայն դարպասները (Ա. Սեկ., 412): Մեկի գրպանում դրամն է գտնվում, մյուսի գլխում ծրագրերը, մեկը շահագրգռված է այդ գործում, մյուսի շահերին դա հարվածում է (Ա. Սահ., 324): Ոմանք ցանկանում էին անհապաղ քոչել, մյուսները դեմ էին դրան (Սևշ, 1, 147): Ամենքը քնեցին, ես մնացի զարթուն (ՀԹ, 3, 77): Մեկը ձկուն է և թեթևոտն է և եղեգնամեջք, մյուսը խոնարհ՝ ինչպես ուռենին Այն գետեզերքի (ՍԳ, 1960, № 9, էջ 66):

2) Անորոշ կամ ժխտական դերանունները մի կողմից, մյուս կողմից հոգնակիության նշանակութիւն ունեցող որևէ գոյական. բոլորը, ամենքը դերանունները կամ հոգնակի թիվ ունեցող գոյական և որևէ անձ ցույց տվող գոյական՝ եզակի թիվով և այլն. օրինակ՝ Ամբողջ գյուղն այնտեղ էր, ոչ ոք չկարողացավ մոտենալ..., բոլոր ծիծաղում էին, Սոնան լաց էր լինում: Երեխաները քնած էին, մայրը դեռ արթուն էր:

Շատ հազվադեպ հանդիպում են նաև տրոհական հարաբերութիւններ արտահայտող անշաղկապ բարդ նախադասութիւններ: Այս դեպքում ևս անշաղկապ նախադասութիւնը որպես կանոն լինում է երկանդամ, այսինքն՝ բաղկացած է լինում երկու պարզ նախադասութիւններից: Այն, ինչ որ հաղորդվում է առաջին նախադասութիւնի մեջ, բացառում է երկրորդում հաղորդվածի հնարավորութիւնը, այսինքն՝ տրոհական հարաբերութիւններ արտահայտող անշաղկապ նախադասութիւններում նկարագրվում են իրար բացառող երևույթներ, գործողութիւններ: Անշաղկապ բարդ նախադասութիւններում հանդիպում ենք տրոհական կապակցութիւն միայն մեկ ձևի՝ ամբողջ նախադասութիւնը լինում է հարցական. ըստ որում առաջին նախադասութիւնի դրական հարց կրող ստո-

որոգյալը երկրորդ նախադասության մեջ կրկնվում է ժխտական ձևով: Բերենք մի քանի օրինակ՝

Ամենքն էլ միայն պատերազմի մասին են խոսում—կլիեի՞, չի՞ լիեի (Ի. էր., ՓԱ, 1, 9): Կտեսնի՞, չի՞ տեսնի, Կհավանի՞, չի՞ հավանի և այլն: Սրանք համապատասխանում են քե տրոհական շաղկապով կապակցված նախադասություններին:

ԱՆՇԱՂԿԱՊ ԲԱՐԴ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինչպես արդեն ասվել է, անշաղկապ բարդ նախադասությունների մի մասը, իր արտահայտած իմաստային փոխհարաբերություններով բնույթով համընկնում է շաղկապավոր բարդ ստորադասական նախադասություններին: Սրանք այն անշաղկապ նախադասություններն են, որոնց բաղկացուցիչ մասերը ամբողջ բարդ նախադասության արտահայտած իմաստի համար հավասարազոր չեն, այլ մի մասը իր բովանդակությամբ կախված է մյուսից, ստորադասվում է վերջինիս և լրացնում է նրա միտքը: Իհարկե, այստեղ էլ հարցին պետք է մոտենալ նույն վերապահությամբ, ինչ որ արել էինք բարդ համադասական նախադասությունների ժամանակ: Այն է՝ անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունները ևս, շաղկապավորների համեմատությամբ, պակաս պարզ ու հստակ են արտահայտում հասկացությունների, երևույթների, գործողությունների հարաբերակցությունը, ավելի պակաս որոշակիությամբ են տալիս մտքի տարբեր երանգները: Իհարկե, միաժամանակ նրանք դիպուկություն, արտահայտչականություն են տալիս խոսքին, օժանդակում են մտքերը ավելի սեղմ ու ամփոփ արտահայտելուն:

Անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունները շատ մեծ տարածում ունեն բանավոր խոսքում, որտեղ բարդ նախադասության մասերի իմաստային հարաբերությունների ճիշտ դրսևորմանը շատ է օգնում ինտոնացիան: Ծիշտ է, գրավոր խոսքում ինտոնացիան արտահայտվում է կետադրության միջոցով, սակայն վերջինս չի տալիս ինտոնացիայի բոլոր նրբերանգները: Գրավոր խոսքում ոճական նկատառումներով անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունները համեմատաբար շատ են օգտագործվում գեղարվեստական գրականության մեջ, հատկապես երկախոսություններում, ինչպես նաև չափածո խոսքում: Գիտական գրականության, ինչպես նաև հրապարակախոսության լեզվում, որտեղ անհրաժեշտ

է հանդես բերել մտքի առավել հստակութիւն, երևոյթների, գործողութիւնների հարաբերակցութիւնների և փոխհարաբերութիւնների ավելի ճշգրիտ հաղորդում, անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասութիւնների գործածութեանը շատ քիչ ենք հանդիպում. այնտեղ սովորաբար կիրառւում է նախադասութիւնների շաղկապավոր կապակցութիւնը:

Անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասութիւնները ունեն կառուցվածքային հետեւյալ ընդհանուր առանձնահատկութիւնները.

ա) Սրանք միշտ ըինում են երկանդամ, այսինքն բաղկացած են ըինում երկու մասից՝ գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւններից, որոնցից երկրորդը լրացնում է առաջինի միտքը, ստորադասւում է նրան: Այստեղ ևս չի բացառւած, որ այդ մասերից մեկը հատկապես երկրորդական նախադասութիւնը, կամ երկուսն էլ լինեն բարդ (ըստ որում երբեմն նաև շաղկապավոր), սակայն բարդ ստորադասական նախադասութեան կազմում նրանք հանդես են գալիս իբրև մեկ միավոր՝ հարաբերակցութեան մեջ մտնելով մյուս մասի հետ. օրինակ՝ Իմացա. դու եկել ես այն ժամանակ, երբ, ես տանը չեմ եղել: Այստեղ երկրորդ բաղադրիչը՝ երկրորդական նախադասութիւնը իր հերթին բարդ ստորադասական նախադասութիւն է (Դու եկել ես այն ժամանակ, երբ ես տանը չեմ եղել), որը սակայն այստեղ հանդես է եկել որպես մեկ միավոր՝ ստորադասւելով անշաղկապ բարդ նախադասութեան առաջին բաղադրիչին և կատարելով նրա ուղիղ խնդրի պաշտոնը:

բ) Անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասութիւնները ունենում են բացատրական կամ նախազգուշական ինտոնացիա, որով արտահայտւում է նրանց բաղկացուցիչ մասերի միջև առկա ստորադասական հարաբերութիւնը:

գ) Անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասութիւններում կառուցվածքային մեծ նշանակութիւն ունի բաղկացուցիչ մասերի շարադասութիւնը, որի միջոցով է շատ հաճախ որոշւում նախադասութեան արտահայտած իմաստային փոխհարաբերութիւնների բնութիւնը: Այդ է պատճառը, որ երբ փոխում ենք բաղկացուցիչ մասերի շարադասութիւնը, կամ փոխւում են նաև նրանց միջև եղած իմաստային փոխհարաբերութիւնները և կամ կառուցվածքը դառնում է անկապ, նույնիսկ որոշ չափով անիմաստ: Առաջինը՝ իմաստային փոխհարաբերութիւնների փոխւելը, վերաբերում է հատկապես պայմանային և պատճառահետևանքային հարաբերութիւններ արտահայտող անշաղկապ բարդ նախադասութիւններին: Բերենք մեկ օրինակ՝ Այստեղ ցուրտ է, կմբսենք (Ի. էր., ՓԱ, 2, 13):

Այս նախադասութեան մեջ առկա է պատճառահետեանքային փոխհարաբերութիւն. ըստ որում առաջին մասում, որը հանդիսանում է գլխավոր նախադասութիւնը, նկարագրվում է մի երևույթ (պատճառ հանդիսացող), իսկ երկրորդ մասում նկարագրվում է նրանից որպէս հետեանք սպասվող երևույթը, այսինքն՝ վերջինս հետեանքի երկրորդական նախադասութիւնն է: Երբ փոխում ենք այս բարդ նախադասութեան շարադասութիւնը (Կմբսնմ, այստեղ ցուտ է), փոխվում է նաև մասերի միջև եղած իմաստային փոխհարաբերութիւնը. իհարկե, այն մնում է դարձյալ պատճառահետեանքային, սակայն այստեղ այլ է մասերի հարաբերակցութիւնը: Եթե առաջին դեպքում հետեանքը նկարագրվում էր գլխավոր նախադասութեան իմաստը ավելի լրիվ դարձնելու՝ պարզաբանելու համար, ապա այս դեպքում արդեն ամբողջ անշաղկապ բարդ նախադասութեան հիմնական նպատակը դառնում է հենց այդ հետեանքի մասին հաղորդելը, իսկ նրան հաջորդող և նրա պատճառը ցույց տվող նախադասութիւնը (որը առաջին դեպքում գլխավոր նախադասութիւնն էր) վեր է ածվում երկրորդական նախադասութեան և վատարում է առաջինի միտքը ավելի լրիվ, կատարյալ դարձնելու պաշտոն:

Մյուս դեպքերում անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասութիւնների շարադասութիւնը ուղղակի հնարավոր չէ փոխել, որովհետև դրանով երկու մասերի միջև եղած կապակցութիւնը բոլորովին կկորչի, և այն կդադարի մեկ ամբողջական, ավարտված միտք լինելուց. օրինակ՝ Հավանական է, ես այսօր չեմ կարողանա գալ: Սա անշաղկապ բարդ նախադասութիւն է, որի մեջ երկրորդ պարզ նախադասութիւնը առաջինի նկատմամբ կատարում է ենթակայի պաշտոն: Եթե փոխենք այս բարդ նախադասութեան մասերի շարադասութիւնը, ապա կկորչի երկու մասերի կապակցութիւնը, կմթազնվի նրանց հարաբերակցութիւնը, և այն կդադարի մեկ ամբողջական միտք արտահայտելուց՝ ես այսօր չեմ կարողանա գալ, հավանական է: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ արդեն «Ես այսօր չեմ կարողանա գալ» պարզ նախադասութիւնը «Հավանական է» նախադասութեան համար չի կատարում ենթակայի պաշտոն, այլ հանդես է գալիս որպէս անկախ նախադասութիւն:

Ի տարբերութիւն շաղկապավոր բարդ ստորադասական նախադասութիւնների, որոնց մեջ երկրորդական նախադասութիւնը կարող է լինել ինչպէս առաջադաս ու վերջադաս, այնպէս էլ միջադաս, անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասութիւններում երկրորդական նախադասութիւնը լինում է կամ առաջադաս, կամ վերջադաս: Միջադաս այն հանդես չի գալիս. մի բան, որը պայմա-

նավորված է շաղկապի կամ հարաբերական բառի բացակայությամբ:

Սրանք են կառուցվածքային այն առանձնահատկությունները, որոնք հատուկ են բոլոր անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասություններին: Բացի սրանցից, յուրաքանչյուր տիպի անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասություն ունի իր կառուցվածքային և իմաստային առանձնահատկությունները, որոնց մասին կխոսվի առանձին-առանձին:

Ըստ իրենց բաղկացուցիչ մասերի միջև եղած իմաստային փոխհարաբերությունների, անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունները կարելի է բաժանել երկու խմբի:

1. Նախադասություններ, որոնց մեջ բաղկացուցիչ մասերից մեկը մյուսի նկատմամբ կատարում է բացատրական դեր, այսինքն՝ բացատրում, բացահայտում է նրա որևէ անդամի բովանդակությունը կամ ինքը կատարում է որևէ անդամի պաշտոն: Այս խմբի մեջ են մտնում ենթակա, որոշիչ և խնդիր երկրորդական նախադասություն պարունակող անշաղկապ բարդ նախադասությունները:

2. Պարագայական հարաբերություններ արտահայտող նախադասություններ, որոնց բաղկացուցիչ մասերից մեկը մյուսի նկատմամբ կատարում է որևէ պարագայի պաշտոն. սրանք են՝ պայմանի, պատճառի և հիմունքի, հետևանքի, նպատակի, զիջական երկրորդական նախադասություն պարունակող անշաղկապ բարդ նախադասությունները:

ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԱՆՇԱՂԿԱՊ ԲԱՐԴ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինչպես արդեն ասվեց, անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունների մի մասը ունի բացատրական բնույթ: Սրանք այն նախադասություններն են, որոնք բացահայտում կամ լրացնում են գլխավոր նախադասության որևէ անդամը և կատարում են այդ նախադասության որևէ անդամի պաշտոնը: Դրանք են՝ ենթակա, որոշիչ, ուղիղ խնդիր, անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասություններ պարունակող անշաղկապ բարդ նախադասությունները, որոնցից յուրաքանչյուրը ունի իր իմաստային և կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Այս խմբի մեջ պետք է մտցնել նաև այն անշաղկապ նախադասությունները, որոնց մեջ երկրորդ բաղադրիչը ոչ թե լրացնում է առաջինի որևէ անդամը, այլ վերաբերում է ամբողջ նախադասությանը, բացատրում, պարզաբանում է նրա բովանդակությունը՝ նրա վերաբերյալ որևէ լրա-

ցուցիչ հաղորդում կատարելով: Բացատրական անշաղկապ նախադասությունները ունեն այն ընդհանուր կառուցվածքային առանձնահատկությունը, որ եթե գլխավոր, բացատրվող մասը ունենում է սահմանափակ կառուցվածք (սովորաբար լինում է պարզ համառոտ նախադասություն), ապա ստորադաս՝ բացատրող մասը ունենում է ազատ կառուցվածք. կարող է լինել և պարզ ընդարձակ, և բարդ՝ տարբեր փոխհարաբերություններով, իսկ երբեմն էլ բացատրությունը կարող է չսահմանափակվել բարդ նախադասության սահմաններում, այլ շարունակվել կոնտեքստի շարունակության հաջորդ նախադասությունների մեջ:

ԵՆԹԱԿԱ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ
ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ ԱՆՇԱՂԿԱՊ ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԵՐ

Ինչպես հայտնի է, ենթակա երկրորդական նախադասությունները կատարում են գլխավորի ենթակայի պաշտոնը, այսինքն նկարագրում, բացահայտում են նրա գործողության սուբյեկտը:

Այս նախադասությունները կապակցվում, միանում են գլխավոր նախադասությանը երկու եղանակով՝ հատուկ կապակցական բառերի (շղկապաներ, հարաբերական բառեր) միջոցով և առանց կապակցական բառի: Այս երկու եղանակով միացած նախադասությունների տարբերությունն այն է, որ շղկապավոր նախադասությունները արտահայտում են ավելի բազմազան իմաստային նրբերանգներ, քան անշաղկապները. մի բան, որ պայմանավորված է շղկապաների և հարաբերական բառերի առկայությամբ:

Այսպես՝ եթե շղկապավոր ենթակա նախադասությունը կարող է բացահայտել նաև գլխավոր նախադասության անձ ցույց տվող ենթական, ապա անշաղկապ կապակցության ժամանակ ենթակա երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է միայն որևէ երբևիցե, դեպք, իրողություն, որը հանդես է գալիս որպես գլխավոր նախադասության գործողության սուբյեկտ:

Անշաղկապ կապակցության ժամանակ մեկ միասնական ամբողջություն կազմելուն շատ են օժանդակում միացվող մասերի միջև եղած իմաստային փոխհարաբերությունները: Առաջին նախադասությունը, որը մեծ մասամբ գլխավորն է լինում, չի ունենում ենթակա, մի բան, որը հենց ենթադրում է մի այնպիսի նախադասության գոյություն, որը լրացնի առաջինի միտքը, այն դարձնի ամբողջական և արտահայտի մեկ ավարտված միտք (բարդ միտք). տվյալ դեպքում այդպիսին է հանդիսանում ենթակա երկրորդական նախադասությունը. օրինակ՝ Եվ բավական է, անարգ լծի տակ մենք

ստրուկ մնանք՝ ձեռներս շղթա (Ավ. Իս., 1, 142): Այստեղ առաջին նախադասության ոչ լրիվ լինելը հենց ենթադրում է երկրորդական նախադասության գոյությունը և դրանով օժանդակում նախադասություններին՝ մեկ ամբողջության մեջ միավորվելուն:

Ենթակա երկրորդական նախադասության առկայության դեպքում անշաղկապ բարդ նախադասության ինտոնացիան նախադասության նշանակությունից, այսինքն՝ գլխավոր նախադասության վերջում ձայնը թեթև բարձրանում է (դրանով ցույց է տրվում նախադասության ավարտված լինելը), որին հաջորդում է կարճ դադար, ապա արտասանվում է երկրորդ նախադասությունը: Գրավոր խոսքում առաջին նախադասությունից հետո դրվում է ստորակետ կամ բութ: Միայն երբեմն, երբ երկրորդական նախադասությունը լինում է առաջադաս, իսկ գլխավոր նախադասությունը սկսվում է ցուցական դերանվամբ (հարաբերյալով), նրանք կարող են բաժանվել նաև անջատման գծով, ստորակետ—գծով կամ միջակետով: Օրինակներ.

Եվ թվում էր, ուշադիր զննում է նրան, ուսումնասիրում նրա յուրաքանչյուր շարժումը (ՍԶՊԹ, 18): Պատահում էր՝ խանոմս մի ժամ առևտուր էր անում (ԳՍԹ, 15): Նա լավ տղա էր և մեզ դուր էր գալիս. դա էր գլխավորը (ՄԱՊ, 66). Պետք էր մի հույսով քաղցրացնել միամիտ տանտիկինոջ սիրտը,— այդ էր հարկավոր էֆենդուն (Բ, 3, 227):

Երբեմն գլխավոր և ենթակա երկրորդական նախադասության իմաստալիկ կապը այնքան է ուժեղանում, որ ամբողջ նախադասության բարդ լինելու գաղափարը սկսում է մթազնվել և այն դիտվում է իբրև պարզ նախադասություն: Բանավոր խոսքում այդ արտահայտվում է նրանով, որ դադարը երկու մասերի միջև փոքրանում, համարյա վերանում է, իսկ գրավոր՝ նրանք չեն բաժանվում կետադրության նշաններով: Օրինակներ.

Արդեն մի ամիս էր այնտեղ էի (Շ, 2, 409): Ռուսները ընդամենը երեք տարի է աշխատում է մեզ մոտ (Ա, 25—10—1960 թ., էջ 3): Թվում էր բոլոր մարդիկ նայում են նրան (Խեչ., ՄՄՀ, 167): Այս երևույթը ավելի շատ տարածված է ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունն պարունակող անշաղկապ բարդ նախադասություններում:

Ենթակա երկրորդական նախադասությունն պարունակող անշաղկապ բարդ նախադասությունների կառուցվածքային առանձնահատկություններից է նաև բաղկացուցիչ մասերի շարադասությունը: Սովորաբար ենթակա երկրորդական նախադասությունը լինում է վերջադաս: Օրինակներ.

Ավելի լավ է՝ եկ գնանք որեւէ փոքրիկ ճաշարան (ՄԱՊ, 634),
Հետաքրքիր է, ինչ են անում հիմա Կարինեն, Տիմոֆեևը (Վերդ.,
ԻԳԵ, 305): Միայն որոշ դեպքերում, ոճական նկատառումներով,
երբ անհրաժեշտ է լինում շեշտել երկրորդական նախադասության
բովանդակությունը, այն դրվում է առաջադաս: Այդպիսի դեպքերում
գլխավոր նախադասությունը ունենում է որեւէ ձևական ենթակա՝
արտահայտված մեծ մասամբ ցուցական դերանվամբ, որ ամփո-
փում է առաջին նախադասության բովանդակությունը և օժանդա-
կում նրա կապակցությունը գլխավոր նախադասության հետ:

Ենթակա երկրորդական նախադասություն պարունակող անշաղ-
կապ բարդ նախադասությունները, ըստ գլխավոր նախադասության
շարահյուսական կառուցվածքի, կարելի է բաժանել երկու խմբի՝
1) նախադասություններ, որտեղ գլխավորի մեջ ենթական բոլո-
րովին բացակայում է, և երկրորդական նախադասությունը անմի-
ջաբար կատարում է ենթակայի պաշտոն և 2) նախադասություններ,
որտեղ գլխավորի մեջ առկա է դերանվամբ արտահայտված ենթա-
կա, և երկրորդական նախադասությունը բացահայտում է նրա բո-
վանդակությունը: Օրինակներ.

Հետաքրքիր է, ճանաչե՞լ է իրեն, ի՞նչ է մտածում (Վերդ., ԻԳԵ,
44): Պարզ էր՝ նա այլևս երկար քայլել չէր կարող (ԳՍԹ, 2, 344):
Մի բան հաստատ էր երկուսի համար էլ. հիմնովին կորած էր նրանց
փոխադարձ հավատն ու վստահությունը (Ա. Սեկ., 510):

Բերված օրինակներից երկուսում գլխավոր նախադասությունը
ենթակա չունի. երկրորդական նախադասությունը կատարում է այդ
ենթակայի պաշտոնը: Վերջին նախադասության մեջ գլխավորում
առկա է մի բան ենթական, որը հենց ենթադրել է տալիս մի այն-
պիսի նախադասություն, որ բացահայտի իր բովանդակությունը,
այսինքն՝ կոնկրետ նյութական բովանդակություն տա իրեն (հենց
դրանով էլ պայմանավորվում է ենթակա երկրորդական նախադա-
սության բացատրական բնույթը): Որպես այդպիսին հանդես է դա-
լիս երկրորդական նախադասությունը, որը և փաստորեն կատարում
է գլխավոր նախադասության ենթակայի պաշտոն:

Անշաղկապ ենթակա երկրորդական նախադասությունների հան-
դիպում են հետևյալ դեպքերում.

ա) Երբ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը բաղադրյալ է՝
կազմված ենթադրություն, կարծիք, եզրակացություն արտահայտող
բառից և էական բայից: Երկրորդական նախադասությունը բա-
ցահայտում, ցույց է տալիս, թե ինչին է վերաբերում այդ ենթա-
դրությունը, կարծիքը: Օրինակներ.

Հավանական է՝ Դու գնացքով կամ ավտոմեքենայով անցել ես Փամբակի գեղատեսիլ վերձով, մի պահ կանգ առել Սպիտակավանում (Ա, 7/11—60 թ., էջ 3)։ Հետաքրքիր է, ինչ է մտածում նա (Վերդ., ԻԳԵ, 138)։ Բայց լավ է, նույն անվտանգ անցավ, այլևս ոչինչ չի պատահի նրան (Ա. Սեկ., 22)։ Պարզ էր. նա շէր կամենում օրիորդների ներկայութեամբ խոսել (Շ, 2, 342)։ Հասկանալի է, նա բոլորից շատ հոգնեց ճանապարհին (Գ. Ռշ. Մ, 67)։ Այդպես շատ է լինում, երբ մարդ խիստ հոգնում է, քոնը մոտ չի գալիս (Վերդ., ԻԳԵ, 342)։ Այդպես է. միշտ էլ, երբ համն են հանում, ուղիղ հակառակ բան են ստանում (Պ. Սեակ, 91)։ Վերջին օրինակներում գլխավոր նախադասութեամբ տրվում է եղբակացութուն, հետևութուն (պարզ է, հասկանալի է, այդպես է), երկրորդական նախադասութեամբ բացահայտվում է, թե ինչ երևույթի, գործողության է վերաբերում այդ եղբակացութունը, հետևութունը։

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, երկրորդական նախադասութունը այս անշաղկապ բարդ նախադասութուններում ունենում է ազատ կառուցվածք (կարող է լինել ընդարձակ, նույնիսկ բարդ), իսկ գլխավոր նախադասութունը սովորաբար բաղկացած է լինում միայն ստորոգյալից, որը ցույց է տալիս ենթադրութուն, վարծիք, եղբակացութուն։ Հենց այդ հանգամանքն է պատճառը, որ այս տիպի նախադասութուններում գլխավոր նախադասութունը հաճախ կորցնում է իր՝ նախադասության իմաստը և վեր է ածվում եղանակավորող բառակապակցության, որով ցույց է տրվում խոսողի վերաբերմունքը մյուս նախադասութեամբ հաղորդվածի նկատմամբ։ Դա վերաբերում է հատկապես ճիշտ է, միևնույն է բառակապակցութուններին, որոնց նախադասութուն չենելու իմաստը գրեթե լրիվ մթագնվել է, և դրանք արդեն վեր են ածվել եղանակավորող բառակապակցութունների. այսպես՝ Միևնույն է, էլ այսուհետև նրա գոռալը օգուտ չի տա (Շ, 1, 15)։ Ներեցեք, ճիշտ է, Թենն էլ է գալիս (Շեքս., 1, 233)։ Այս բառակապակցութունները այժմ սկսել են գործածվել նախադասութուններին զիջական երանգ տալու համար՝ հատկապես զիջական բարդ ստորադասական նախադասութուններում։ Այսպես՝ ճիշտ է այսօր ցուրտ է, բայց ես վերաբերեմ չեմ հագել կամ՝ Ինչքան էլ կարդաս, միևնույն է, բան չես հասկանա։ Բերված օրինակներում ճիշտ է և միևնույն է բառակապակցութուններն արդեն չեն գիտակցվում որպես բաղադրյալ ստորոգյալներ և վեր են ածվել զիջական երանգ ունեցող եղանակավորող բառակապակցութունների։

Բերենք միայն բաղադրյալ ստորոգյալից բաղկացած գլխավոր

նախադասության՝ եղանակավորող բառակապակցության վերածվելու այլ օրինակներ.

Կարող է անձրենները շուտ գան (ՍԶ, 25/11—60 թ., էջ 2): Այստեղ կարող է նաև արդեն վեր է ածվել ենթադրություն ցույց տվող եղանակավորող բառակապակցության: Նշանակում է՝ վաղվանից սկսե՞նք բերքի բաշխումը (Ա. Սեկ., 411): Այստեղ նշանակում է բայական ձևը վեր է ածվել հետևություն ցույց տվող բառակապակցության (համարժեք է ուրեմն—ին):

բ) Բաղադրյալ ստորոգյալը կարող է ցույց տալ նաև դրույթուն, վիճակ: Այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը բացահայտում է այդ դրույթյան, վիճակի բովանդակությունը. օրինակ՝ Կարգ էր՝ յուրաքանչյուր մրցությունից հետո բազմության ներկայությանը պետք է բարձրաձայն հայտարարվեին հաղթողների և պարտավորների անունները (ԴԽ, 101):

գ) Գլխավոր նախադասության ստորոգյալը կարող է արտահայտված լինել դրույթուն, վիճակ ցույց տվող չեզոք բայի եզակի երրորդ դեմքով, ինչպես նաև կրավորակերպ չեզոք բայով: Օրինակներ.

Թվում էր՝ թռիչք ու թևեր ունենք, հնոցներ կային մեր կրծքում ասես (Ծ. Զար., 6): Այո, որոշված է, ես կերթամ: Ինձ ոչ ոք չի խանգարիլ (Մուր., 3, 256): Որոշված է, այսօր նա կգտնի Ռուբենին, կբարեկամանա, կառաջարկի յուր օգնությունը (Շ, 2, 254): Ստացվում է, չեք ուզում իսկապես օգնած լինել ձեր ռեսպուբլիկային (Խեչ., ՄՄԶ, 477): Պատահում էր, մայրն ու եղբոր կինը շվաքում երկար էին նստում (Ա. Սահ., 38): Զարմանալի է, ինչքան երևում էի նրանց շեմքին, մորաքույրս ինչ-որ բաներ էր քրթմնջում, անեծք թափում (Ա, 11/12—60 թ., էջ 3):

Այս տարատեսակի կառուցվածքային առանձնահատկություններից է նաև այն, որ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը սովորաբար դրվում է սահմանական եղանակի բաղադրյալ ժամանակներով (ներկա, անցյալ անկատար, հարակատար, վաղակատար). դա բացատրվում է նրանով, որ դրույթուն, վիճակ են ցույց տալիս երկարատև գործողություն նշանակող ժամանակները: Անցյալ կատարյալ ժամանակի գործածությանը հանդիպում ենք շատ հազվադեպ. օրինակ՝ Թվաց՝ ամպերն են բացխուփիկ խաղում, թվաց՝ երկինքը շողեր է շաղում (Պ. Սևակ, 21):

Մ ա ն ո թ ու թ յ ու ն. — Թվում է ձևը ևս սկսել է կորցնել իր բայական նշանակությունը և վերածվել ենթադրություն ցույց տվող եղանակավորող բառակապակցության. գրավոր դա արտահայտվում

է նրանով, որ այն հաճախ մյուս նախադասութիւնից ստորակետով չի բաժանւում. վերանում է նաև դադարը երկու նախադասութիւնների միջև: Օրինակ. Թվում է հասկանալի է այժմ, թե ինչու էին անտարբեր նրա ճակատագրի ու նրա հեռագրի նկատմամբ (Ա, 1/12—60 թ., էջ 3): Այստեղ թվում է բայական ձևը արդեն վեր է ածվել եղանակավորող բառի և համարժեք է կարծես-ին:

դ) Անշաղկապ ենթակա երկրորդական նախադասութիւն կարող է դրվել նաև այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ է լինում շեշտել նախադասութեան որևէ անդամը (հավելադրութեամբ ստեղծված անշաղկապ բարդ նախադասութիւններ): Այս կառուցվածքի բարդ նախադասութիւնները, ինչպես ասվել է «Ստորադասական կապակցութիւնը արդի հայերենի բարդ նախադասութիւններում»¹ գրքում, ստեղծվել են զուտ ոճական նկատառումներով՝ պարզ նախադասութեան որևէ անդամը շեշտելու նպատակով: Պետք է նշել, որ շաղկապի (ուր կամ ինչ) առկայութեան դեպքում ընդգծվում է նախադասութեան բարդ լինելը. սակայն հաճախ այսպիսի կառուցվածքները հանդիպում են առանց շաղկապի. շեշտվող անդամի մոտ դրվում է է բայը, ապա ստորակետ վամ բուժ, այնուհետև՝ նախադասութեան մյուս անդամները. օրինակներ՝

Մի ամսից ավելի է, հայրը անկողին է ընկել: Քանի օր է, չի տեսել նրան (Վերդ., ԻԳԵ, 387): Վաղուց է՝ չեմ լսել այդ երգը (Ավ. Իս., 3, 124): Պետք է ասել, որ մի շաբաթ էր արդեն, նա ուշադիր էր դեպի օրիորդը (Շ, 2, 463): Մի շաբաթ էր, ես նրանց չէի տեսել (Շ, 2, 490): Երկու ամիս է՝ բոլորովին չի երևացել (Վերդ., ԻԳԵ, 384):

Ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրութիւնները, այս կառուցվածքի անշաղկապ բարդ նախադասութիւններ գործածվում են միայն այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ է լինում շեշտել պարզ նախադասութեան ժամանակի պարագան: Նախադասութեան այլ անդամներ շեշտելու նպատակով կիրառվում է այս կառուցվածքի շաղկապավոր ձևը (օժանդակ բայից հետո դրվում է ու շաղկապը):

Երբեմն էական բայը կատարում է միայն շեշտելու դեր, նրան չի հաջորդում դադար (գրավոր խոսքում ստորակետ կամ բուժ չի դրվում). դրա հետևանքով ամբողջ նախադասութիւնը դիտվում է իբրև պարզ նախադասութիւն. օրինակ՝ Երկու շաբաթ է տուն չեմ գնացել (Մ. Դավթ., 53): Այստեղ էական բայի միջոցով շեշտվել է պարզ նախադասութեան ժամանակի պարագան, սակայն այն չի

¹ Ն. Պառնապեան, Ստորադասական կապակցութիւնը արդի հայերենի բարդ նախադասութիւններում, Երևան, 1961, էջ 27 և 33:

գիտակցւում իբրև բաղադրյալ ստորոգյալի ստորոգելիական հանգույց, հետևաբար պարզ նախադասութիւնը չի վերածվել բարդի:

Ե) Անշաղկապ ենթակա երկրորդական նախադասութիւն դրւում է նաև հարցական գլխավոր նախադասութիւնների մոտ, որոնք կաղմված են լինում որևէ հարցական դերանունից և էական բայի անցյալ ժամանակից, ըստ օրում մեծ մասամբ հանդես են գալիս ո՞վ, ի՞նչ, ե՞րբ հարցական դերանունները. օրինակներ՝ էն ե՞րբ էր՝ Անուշն իր կուժը առավ, Աղբյուրը գնաց ու ետ չդառավ (ՀԺ, 2, 51): Ո՞վ էր՝ Կանչեց, թե Առաքելը պիտի տառուտեր լինի (ԱԲ, 79): Այստեղ ևս երկրորդական նախադասութիւնը, որը դրւում է գլխավորից հետո, ունենում է ազատ կառուցվածք և ցույց է տալիս, թե ինչին է վերաբերում գլխավոր նախադասութեան հարցը: Գլխավոր նախադասութիւնը, ընդհակառակը, բաղկացած է լինում միայն հարց պարունակող բաղադրյալ ստորոգյալից: Միայն երբեմն գլխավոր նախադասութեան սկզբում կարող է հանդես գալ այն (էն) ցուցական դերանունը, որը այստեղ սկսել է կորցնել ձևական ենթակայի պաշտոնը և ավելի կապակցական դեր է կատարում՝ մատնանշելով, որ գլխավոր նախադասութիւնը ավարտված չէ, և նրան հաջորդելու է հաղորդում հարց հարուցող երևույթի կամ գործողութեան մասին (տես վերևի երկրորդ օրինակը):

զ) Երբ երկրորդական նախադասութիւնը ունենում է հարցական կառուցվածք, որով կասկածի տակ է առնւում որևէ երևույթի, իրողութեան իրագործումը, իսկ գլխավոր նախադասութեամբ արւում է եղրակացութիւն այդ իրողութեան ոչ հավաստի լինելու վերաբերյալ, երկրորդական՝ հարց պարունակող նախադասութիւնը սովորաբար լինում է առաջադաս. օրինակ՝

Կընդունե՞ր արդյոք յուր առաջաբերկութիւնը, թե ոչ, հայտնի չէր (Մուր., 1, 244): Գարնան գիշե՞րն էր առիթը, ռադիոյի երգն է՞ր դաշտերի մասին, թե՞ ծաղկամանն էր, — դժվար է ասել (ԱԲ, 173): Ո՞վ ասաց, հայտնի չէ (Ա. Սեկ., 419): Ինչո՞ւ փակվեց կաֆեն, անհասկանալի մնաց շառերին (Ե, 26/11—60 թ.):

Երբեմն այս տիպի նախադասութիւնները ունենում են նաև հակառակ շարադասութիւն, այսինքն՝ վերջադաս լինում է երկրորդական նախադասութիւնը. օրինակ՝ Լեւոնը մոտեցավ գրքերի դարակին, մեջքը դարձրեց դեպի պառավը: Չէր երևում՝ գրքերի՞ն է նայում, թե՞ ծաղկամանին (ԱԲ, 72): Սակայն այս դեպքում սովորաբար օգտագործւում է նախադասութեան շաղկապավոր ձևը, իսկ հարցումը լինում է անողղակի: Ինչպես ներևում է բերված օրինակներից, այս տարատեսակի կառուցվածքային առանձնահատկութիւնն այն

է, որ գլխավոր նախադասութիւնը բաղկացած է լինում որևէ երևույթի հավաստի կամ ստույգ շինելը ցույց տվող բաղադրյալ ստորոգյալից (հայտնի չէ, դժվար է ասել), իսկ երկրորդական նախադասութեամբ նկարագրվում է այդ երևույթը, գործողութիւնը. ըստ որում այն (երկրորդական նախադասութիւնը) ունենում է հարցական կառուցվածք («կընդունե՞ր արդո՞ք յուր առաջարկութիւնը»): Եվ հաճախ ինքը իր հերթին լինում է բարդ կամ միավորյալ («Գարնան գիշե՞րն էր առիթը, ռադիոյի ե՞րգն էր դաշտերի մասին, թե՞ ծաղկամանն էր», «գրքերի՞ն է նայում, թե՞ ծաղկամանին»):

Ինչպես ասվեց վերևում, անշաղկապ ենթակա երկրորդական նախադասութիւնները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ գլխավոր նախադասութեան մեջ հարաբերյալ բառ պարունակող, երբ երկրորդական նախադասութիւնը նյութական բովանդակութիւն է տալիս այդ հարաբերյալին և նախադասութիւններ, որոնց մեջ հարաբերյալ չկա, և երկրորդական նախադասութիւնը անմիջաբար կատարում է ենթակայի պաշտոն: Վերևում նկարագրված նախադասութիւնները պատկանում էին վերջին խմբին: Անհրաժեշտ է նշել, որ անշաղկապ կապակցութեան ժամանակ գլխավոր նախադասութեան մեջ հարաբերյալ սովորաբար չի դրվում, որովհետև հարաբերյալի առկայութիւնը ենթադրել է տալիս որևէ կապակցական բառ: Գլխավոր նախադասութեան մեջ հարաբերյալ կարող է գործածվել միայն այն դեպքում, երբ տրամաբանական շեշտը երկրորդական նախադասութեան վրա դնելու նպատակով վերջինս ընդունում է առաջադաս դիրք: Այդ դեպքում երկրորդական նախադասութեանը հաջորդող գլխավոր նախադասութիւնը սկսվում է դա, այդ (երբեմն նաև այս) ցուցական դերանուններով, որոնք կատարում են գլխավոր նախադասութեան ենթակայի պաշտոնը, սակայն իրենց նյութական բովանդակութիւնը ստանում են առաջադաս երկրորդական նախադասութիւնից, ամփոփում են վերջինիս բովանդակութիւնը և օժանդակում ինչպես երկրորդական նախադասութեան բովանդակութեան շեշտվելուն, այնպես էլ գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնների կապին: Օրինակներ.

Նա սիրում էի նրան. դա արդեն պարզ էր ինձ համար (Ավ. Իս., 3, 38): Պետք էր մի հույսով քաղցրացնել միամիտ տանտիկնոջ սիրտը, — այդ էր հարկավոր էֆենդուն (Բ, 3, 227): Նա լավ տղա էր և մեզ դուր էր գալիս. դա էր գլխավորը (ՄԱՊ, 66): Առաջին անգամ էր նա իր մասին ասում, որ լավ է. դա զարմացրեց Զանոյին (Ա. Սեկ., 461): Իրար ձեռքից աղավնիներ էին խլում — սա էր աղավնի խաղացնելու հմայքը (Թոթ., 159): Ինչ էլ որ լիներ, — թերթում

տալագրվելը Բանվորներից մեկն ու մեկի նկարը կամ հողվածը, երես-խառնանային, երիտասարդներն ամուսնանային,— այդ բոլորն ուրախացնում էր նրան (Խեչ., ՄՄՀ, 103):

Վերջին օրինակում որպես հարաբերյալ¹ հանդես է եկել այդ բոլորը բառակապակցությունը, որը բացատրվում է երկրորդական նախադասության բարդ լինելով և թվարկման նշանակություն ունենալով: Երկրորդական նախադասության վերջադաս լինելու դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալ սովորաբար չի գործածվում, միայն երբեմն հանդիպում է մի բան բառակապակցությունը. օրինակ՝

Բայց նրանց հաջողվեց միայն մի բան. թույլ չտվին, որ միտինգում ընդունվի կռվի կոչ պարունակող որևէ բանաձև (ՆՁ, ՊՊՆ, 204): Նրան պարզ դարձավ մի բան՝ Օմախում այլևս չեն համարձակվի խաղալ ատոմային կրակի հետ (Ե, 29/10—60 թ.): Ինձ մի բան միայն շատ զարմանք էր պատճառում, եղբայրներս կռվի վայրում չէին, մայրս ամբողջ օրը արցունք էր թափում, իսկ հայրս մեր հին գութանը հանել էր դուրս և մի անվերջանալի, միօրինակ երգ շրթունքից կախ՝ սուր ուրագով տաշում—տաշտոշում էր գութանը (Ավ. Ին., 3, 21):

Վերապահությանը այս խմբի մեջ կարելի է մտցնել նաև այն անշաղկապ բարդ նախադասությունները, որոնք թեև իրենց բնույթով բացատրական են, այսինքն՝ երկրորդ նախադասությունը բացահայտում է առաջինի անորոշ նշանակություն ունեցող ենթական, սակայն որոշ չափով տարբերվում են մյուս ենթակա երկրորդական նախադասություններից: Օրինակ՝ Ահա մի ֆանի հոգի նստեցին աղբյուրի գլխին. դրանք երգ ասողներն են և դրանց մեջ է Գայանեն (Լեո, 21): Այստեղ երկու նախադասությունների միջև եղած կապը զգալի չափով թույլ է, սակայն դեռ անբան թույլ չէ, որ սրանք համարվեն ինքնուրույն նախադասություններ: Երկու նախադասությունների կապը որոշ չափով իրացվում է երկրորդ նախադասության սկզբում առկա դրանք դերանվամբ, որը փոխարինում է առաջինի մի ֆանի հոգի ենթակային: «Յուրաքանչյուրի մոտ տարբեր ենթադրություններ չէին ծագում և միայն մեկը դրանցից անկասկածելի էր՝ այո, այդպիսի հարսանիք թեհրանում իսկապես որ

¹ «Հարաբերյալ» տերմինը այստեղ (և ընդհանրապես անշաղկապ բարդ նախադասությունների վերաբերյալ) օգտագործվում է պայմանականորեն, որովհետև երկրորդական նախադասության մեջ չկա հարաբերական բառ. այստեղ ավելի ճիշտ կլինի ասել ընդհանուր-անորոշ նշանակություն ունեցող ենթակա, կամ կոնկրետ նյութական նշանակությունից դուրս ենթակա, որի կոնկրետ նյութական բովանդակությունը բացահայտվում է երկրորդական նախադասության օգնությամբ:

չէր եղել» (ԳՍԹ, 2, 93): Այստեղ երկրորդական համարվող նախադասութիւնը (Այո, այդպիսի հարսանիք Թեհրանում իսկապես որ չէր եղել) բացահայտում է առաջին նախադասութեան մէկը անորոշ դերանվամբ արտահայտված ենթական, ցույց է տալիս, թե ինչն է անկասկածելի: Այս նախադասութիւնները կարելի է համարել նաև որոշիչ:

Առաջին նախադասութեան ենթական է բացահայտում նաև հետևյալ անշաղկապ բարդ նախադասութեան երկրորդ մասը՝ «Իսկ այս առավոտ չկային նրանք—չկային նախադասական իշխանազն պատանիները» (Բ, 7, 438): Այս նախադասութիւնն ունի կառուցվածքային այն առանձնահատկութիւնը, որ առաջին մասի դերանվամբ (նրանք) արտահայտված ենթական բացահայտելու համար երկրորդ մասում առաջինի ստորոգյալը կրկնվում է նոր՝ նյութական իմաստ ունեցող ենթակայով (նախադասական իշխանազն պատանիները), որով և այն բացահայտվում է:

ՈՐՈՇԻՉ-ՈՐՈՇՅԱԼԻ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԱՆՇԱՂԿԱՊ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անշաղկապ բարդ նախադասութիւնների համակարգում շատ են հանդիպում այնպիսիները, որոնց բաղկացուցիչ մասերից երկրորդը բացահայտում, որոշում է առաջին մասի որեւէ անդամի բովանդակութիւնը, այսինքն՝ նկարագրվում է այդ բառի բովանդակութիւնն ավելի ընդարձակ, հանդամանորեն: Այս տեսակետից վերոհիշյալ նախադասութիւնները իրենց արտահայտած իմաստային փոխաբերութիւններով շատ մոտ են կանգնած որոշիչ երկրորդական նախադասութիւն պարունակող շաղկապավոր բարդ նախադասութիւններին, սակայն չեն նույնանում նրանց հետ հետևյալ պատճառով: Որոշիչ երկրորդական նախադասութիւնը որոշում է գլխավոր նախադասութեան գոյականով արտահայտված որեւէ անդամը՝ նրա որեւէ հատկանիշը կամ նրա հետ կապված որեւէ գործողութիւն, երևույթ նկարագրելու միջոցով. օրինակ՝ Ես մտա այն սենյակը, որտեղ նստած է նա կամ՝ Ես վերցրի այն գիրքը, որ դրված էր սենյակին և կարմիր գույն ուներ: Այս նախադասութիւններից առաջինում գլխավոր նախադասութեան սենյակը անդամը որոշվել է նրա հետ կապված երևույթը նկարագրելու միջոցով (նրա այնտեղ նստած լինելը սենյակի հատկանիշը չէ, բայց տվյալ դեպքում որոշում, տարբերում է այդ սենյակը մյուսներից): Երկրորդ նախադասութեան մեջ արդեն գլխավոր նախադասութեան գիրքը բառը որոշվել է նրա

հատկանիշը (կարմիր լինելը) և դիրքը նկարագրելու միջոցով: Բարդ նախադասության անշաղկապ կապակցության ժամանակ այսպիսի հարաբերություն սովորաբար չի հանդիպում: Այստեղ երկրորդական նախադասությունը կարող է որոշել գլխավորի գոյականով կամ գոյականաբար գործածված բառով արտահայտված . որևէ անդամը միայն նրա էությունը, բովանդակությունը բացահայտելու, նկարագրելու միջոցով. օրինակ՝ Իմ մեջ հարց առաջացավ—ինչո՞ւ նա չի եկել: Այստեղ անշաղկապ բարդ նախադասության առաջին մասում գործածվել է հարց բառը, որը բացահայտվելու կարիք է զգում. երկրորդ բաղադրիչը լրացնում է այդ բացը, բացահայտում է նրա բովանդակությունը (ցույց է տալիս, թե ի՞նչ հարց է առաջացել): Այս տեսակետից այս անշաղկապ նախադասությունները մոտենում են նաև բացահայտիչ երկրորդական նախադասություն պարունակող շաղկապավոր բարդ նախադասություններին:

Յրոշիչ-որոշյալի իմաստային փոխհարաբերություններ արտահայտող անշաղկապ բարդ նախադասությունները ունեն կառուցվածքային հետևյալ առանձնահատկությունները.

ա) Անշաղկապ բարդ նախադասության բաղադրիչ մասերից առաջինում առկա է լինում այնպիսի բառ, որն իր բառային նշանակությամբ որոշվելու, պարզվելու կարիք է զգում: Այդպիսի բառի առկայությունը ենթադրել է տալիս, որ նրան հաջորդելու է այլ նախադասություն, որի միջոցով բացահայտվելու, որոշվելու է այդ անդամի բովանդակությունը: Հենց այդ էլ օժանդակում է անշաղկապ նախադասության կազմավորմանը: Օրինակ՝ Այդ կողմերի լեռնային պայմաններում լավ բերք տվող աշնանացան ուկրաինական ուներ մի քերտքյուն. հաճախ հնձից առաջ փշում էին տաք բամի-ները և արագացնում ցորենի հասունացումը... (ՍԽՀ, 1, 579):

բ) Գլխավոր նախադասության մեջ, որպես կանոն, հարաբերյալ բառ հանդես չի գալիս: Հարաբերյալ չպետք է համարել մի անորոշ դերանունը, որը դրվելով որոշվող բառի վրա, ցույց է տալիս նրա անորոշ նշանակություն, բացահայտվելու կարիք ունենալը և միաժամանակ ամբողջ նախադասության տրամաբանական շեշտը բեկում է այդ բառի վրա:

գ) Գլխավոր նախադասությունը, որի կազմի մեջ է մտնում որոշվող, բացահայտվող անդամը, սովորաբար լինում է առաջադաս. օրինակ՝ Նա հիշեց Միշոյի խոսքերը. միայն արյունով կարելի է շաղկապել խոսքն ու գործը (Ի. էր., ՓԱ, 1, 131):

դ) Այս անշաղկապ նախադասությունները ունեն նախադգուշական-բացատրական ինտոնացիա, որն արտահայտվում է որոշյալ

բառի շեշտումով (նախադասութեան տրամաբանական շեշտը միշտ դրվում է որոշվող բառի վրա) և գլխավոր նախադասութեան վերջում ձայնի աննշան իջեցումով: Դրան հաջորդում է վարճ դադար, ապա արտաբերվում է երկրորդական նախադասութեամբ: Անշաղկապ բարդ նախադասութեան կառուցվածքային ամբողջությունը կազմելու համար մեծ նշանակություն ունի հատկապես առաջին բաղադրիչ մասի ինտոնացիան, որի միջոցով ընդգծվում է նախադասութեան ավարտված լինելը: Երկրորդ բաղադրիչի ինտոնացիան տարբեր նախադասութեաններում կարող է տարբեր լինել՝ ըստ նրա կառուցվածքի (այն կարող է լինել բաժանական, հակադրական և այլն):

Ե) Այս տիպի նախադասութեանների երկրորդ բաղադրիչի կառուցվածքը հաճախ պայմանավորված է լինում առաջին բաղադրիչում առկա որոշվող բառի բառային իմաստով. այսպես, օրինակ՝ եթե բացահայտվող բառը բոլորը-ն է, ապա երկրորդ բաղադրիչը ունենում է թվարկման նախադասութեան կառուցվածք և թվարկման ինտոնացիա: Եթե որոշյալ բառը երկուսից մեկն-է, երկրորդ բաղադրիչը ունենում է տրոհական (բաժանական) կառուցվածք և ինտոնացիա, եթե որոշվող բառը հարց գոյականն է, երկրորդ բաղադրիչը ունենում է հարցական բնույթ և այլն: Երկրորդ մասի բայական ձևերը ևս որոշ դեպքերում կախված են լինում առաջին մասի բացահայտվող բառից. այսպես՝ խնդիրք, հրաման, խորհուրդ բառերի մոտ երկրորդ բաղադրիչի ստորոգյալը սովորաբար դրվում է հրամայական եղանակով:

Այս անշաղկապ նախադասութեանները, ըստ առաջին բաղադրիչ մասի՝ գլխավոր նախադասութեան մեջ առկա որոշվող բառի բնույթի, կարելի է բաժանել մի քանի խմբի:

1. Գլխավոր նախադասութեան մեջ առկա է լինում վերացական-ընդհանրական նշանակություն ունեցող գոյականով արտահայտված որևէ անդամ (ունակություն, սովորություն, դժվարություն, նպատակ և այլն), որը բացահայտվելու, որոշվելու կարիք է զգում: Որպես որոշիչ հանդես է գալիս երկրորդական նախադասութեանը, որը բացահայտում է այդ գոյականի բովանդակությունը. օրինակներ՝

Վաղուց սովորություն էր դարձել արդեն. ամեն խաղողաքաղից անմիջապես հետո այգիների մեջ էին թողնում անասուններին (Ա. Սեկ., 153): Բայց այստեղ ծագում էր մի դժվարություն. ինչպե՞ս հավատացնեն, թե իրենք իրոք տառապում են տրախտմայով (ՆՁ, ԴԴՆ, 105): Ես այսօր գտա իմ տարակուսանքի պատճառը՝ չեմ

մտածել այն մարդկանց մասին, ովքեր պետք է աշխատեն նոր կառուցված ցեխերում (Խեչ. ՄՄԶ, 58): Արամը կլանված էր միայն մի հոգսով. ի՞նչ պատասխան պիտի տա պարոն Պետրոսին (ՆՁ, ՊՊՆ, 292):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, որոշվող գոյականը կարող է հանդես գալ նախադասության տարբեր անդամների պաշտոնով: Այն հաճախ ունենում է պարզ որոշիչ (կամ որոշիչներ): Դրանով տրվում է այդ գոյականի որևէ հատկանիշը, որով սակայն սպառիչ կերպով չի բացահայտվում նրա բովանդակությունը, մի բան, որ կատարվում է միայն երկրորդական նախադասության միջոցով: Գոյականի վերջնականապես որոշված չլինելը ընդգծվում է մի անորոշ դերանվան օգնությամբ, որը միշտ հանդես է գալիս պարզ որոշիչի հետ: Պարզ որոշիչը ևս այս դեպքում սովորաբար ունենում է ընդհանուր-անորոշ նշանակություն, այդ պատճառով բացատրության կարիք է զգացվում: Օրինակներ՝

Նա մի զարմանալի ընդունակություն ուներ. մեկ օրվա մեջ երիտասարդանում էր կամ մի քսան տարով ծերանում (Ի. էր. ՓԱ, 2, 62): Վաղուց այդպիսի մի սովորություն կար իրենց գյուղում. հարեվանները գնում էին օգնելու այն ընտանիքներին, որոնք տղամարդ չունեին (Ա. Սեկ., 414):

Երբեմն որոշվող բառի մոտ մի անորոշ դերանուն չի դրվում: Այդ այն դեպքում, երբ այդ գոյականի պարզ որոշիչը ունենում է որոշակի ցուցական նշանակություն: Ցուցական նշանակություն ունեցող պարզ որոշիչի առկայությունը այս տիպի անշաղկապ բարդ նախադասությունների համար հանդիսանում է բաղկացուցիչ մասերի կապակցությանն օժանդակող լրացուցիչ բառա-բերականական միջոց: Օրինակներ՝

Գիտությունն հաստատեց երկու անվիճելի նշմարտություն. առաջինը՝ մարդու կյանքը հաճախ ժամանակից շուտ է այս կամ այն հիվանդության պատճառով...: Երկրորդ՝ ճշմարտությունն այն է, որ կյանքի տևողությունը... (ՄԶ, 1/12—60 թ., էջ 4): Արամ Անտոնիչը նրան Մոսկվա ուղարկելով հասել էր երկու նպատակի միանգամից. նախ՝ ազատվել էր նրա հոգսից, երկրորդ՝ իր վերջին պարտքը դրանով հատուցած էր համարել իր ազգակցի հիշատակին (Ե. Չար., 339): Ծերունու բարյացակամությունը Վահանի նկատմամբ ավելի խոք հիմք ուներ. այս ուշիմ, խոհուն գիմնազիստը նրա առաջին և միակ ընթերցողն էր (Ա. Սահ., 178): Մեր առջև դրված են հետևյալ խնդիրներ...

Ինչպես երևում է առաջին օրինակից, որոշվող բառի բացա-

տրությունը երբեմն չի սահմանափակվում անշաղկապ բարդ նախադասության երկրորդ մասով, այլ շարունակվում է կոնտեքստի մյուս նախադասություններում, երբեմն ամբողջ պարբերության մեջ:

Երբ որոշվող բառի կողքին որպես պարզ որոշիչ հանդես է դալիս որևէ ցուցական դերանուն (այդ, այդպիսի), այն որոշ չափով բացատրված է լինում նախորդ կոնտեքստով: Այստեղ երկրորդական նախադասությունը տալիս է միայն լրացուցիչ բացատրություն և դրանով վերջնականապես բացահայտում է որոշվող բառի բովանդակությունը: Օրինակ՝ Հենց երեկ ճիշտ այդ դրության մեջ էի. երեկոյան թեյը խմելուց հետո բաժակն այնպես շարժեցի սեղանի վրա, որ գլորվեց, ընկավ հատակի վրա և փշրվեց (ՆԴ, 2, 162): Այստեղ նախորդ կոնտեքստում նկարագրված է մի դրություն, վիճակ, որի մեջ գտնվում է հեղինակը: Անշաղկապ բարդ նախադասության երկրորդ մասով նկարագրված է այդ դրության մեջ լինելու հետևանքով կատարված գործողությունը, դրանով ավելի ամբողջական դարձնելով պատկերացումը այդ դրության մասին:

2) Անշաղկապ բարդ նախադասության առաջին մասում առկա է լինում որևէ ասացական բայանուն՝ վերցված անորոշ առումով, երկրորդ մասում բացահայտվում է այդ բառի կոնկրետ բովանդակությունը. օրինակ՝

Մի առավոտ երկնահույ ծխնելույզները երկաթ Կոչ նետեցին զինվորին՝ զինվորի դեմ չկովես (Ե. Զար., 33): Ասված խոսք է՝ հյուրը տան տիրոջ ծառան է (ԳՍԹ, 2, 348): Երազ տեսա—ձեր տան առաջ Զուլալ աղբյուր կբխեր, Ձենը մեղմիկ, քաղցրակարկաչ, չորս դին ծուփ-ծուփ ծաղկունք էր (Ավ. Իս., 1, 39):

Բերված օրինակներում գլխավոր նախադասությունների մեջ հանդես են եկել կոչ, խոսք (երազ) բայանունները, որոնց բովանդակությունները բացահայտվել են երկրորդական նախադասությունների միջոցով:

3) Որոշվող բառը կարող է լինել նաև բացահայտվելու կարիք զգացող որևէ այլ գոյական: Օրինակներ.

Յեխի կոլեկտիվը պատվավոր առաջադրանք է ստացել. պետք է մասնակցի Ավետիք Իսահակյանի տուն-թանգարանի ձևավորման աշխատանքներին (Ե, 3/1 62 թ.): Այստեղից բացվեցան իմ առջև հրաշալի տեսարաններ. երևում էին շրջակա լեռները իրենց գեղեցիկ հովիտներով, երևում էր քաղաքը իր կրկնակի պարիսպներով ու աշտարակներով, երևում էին քաղաքի բարձր, սյունաձև մինարեթները և հայոց եկեղեցիների գմբեթները (Բ, 5, 22): Մի կետում Բրեթեյն իրավացի է. երկիրը

պառակտվել է (Ի. էր., ՓԱ, 2, 60): Սակայն նա ունեւր քաղաքական իդեալ—ուզում էր պահպանել այն երկիրը, որ ճանաչել էր մանկությունից (ն.տ., 1, 33): Դուք գիտեք հայ վարժապետի դուքշունը. ուճիկս այնքան քիչ էր, որ հազիւ կարողանում էի շոր գլուխս պահել (Շ, 2, 396):

Այս դեպքում ևս գոյականով արտահայտված անգամը կարող է ունենալ պարզ որոշիչներ, որոնք լրացնում, բացահայտում են նրա բովանդակութունը: Երկրորդական նախադասութունը այստեղ գործածվում է, որպէսզի ավելի կատարյալ, լրիւ դարձնի պատկերացումը տվյալ գոյականով արտահայտված առարկայի, երևույթի մասին. ըստ որում որպէս որոշյալ դիտվում է գոյականը պարզ լրացումների հետ: Այսպէս՝ բերված օրինակներից առաջինում երկրորդական նախադասութունը որոշել, բացահայտել է պատվավոր առաջադրանք բառակապակցութունը: Այստեղ երկրորդական նախադասութունը ավելի շատ բացահայտում է պատվավոր որոշիչը, ցույց է տալիս այն պատճառը, որի հիման վրա առաջադրանքը համարվել է պատվավոր: Երկրորդ օրինակում ևս երկրորդական նախադասութունը, որը իր հերթին բարդ է և նկարագրում է մի շարք երևույթներ, բացահայտում է, թե ինչու են տեսարանները հրաշալի կամ որոնք են հրաշալի տեսարանները: Այլ կերպ ասած՝ այն ոչ թե լրացնում է միայն տեսարաններ բառը, այլ հրաշալի տեսարաններ բառակապակցութունը: Այս դեպքում անշաղկապ բարդ նախադասութեան առաջին մասը կարող է լինել անվանական նախադասութուն՝ բաղկացած միայն որոշման կարիք զգացող բառակապակցութունից: Օրինակներ.

Եւ տարօրինակ բան. որ ժամին էլ լողալու լինեւր բորիսովցիների նավակը գլուղերի մոտով, ափի վրա միշտ կանգնած էին լինում մարդիկ, որոնք դիմավորում էին այն (ՄԱՅ, 200): Ի՛նչ ուրախալի բան, ընդունվել է իր նոր նախագիծը (Ա. Սեկ., 18):

4) Գլխավոր նախադասութեան մեջ որպէս որոշյալ բառ կարող են հանդես գալ ոչ միայն գոյականները, այլ նաև գոյականաբար գործածված այլ խոսքի մասեր՝ մեծ մասամբ ցուցական դերանունները և ցուցական նշանակութուն ունեցող ածականներ (հենց այդ ցուցականութունն էլ ենթադրել է տալիս, որ նախադասութունը դեռ ավարտված չէ, և նրան հաջորդելու է մեկ այլ նախադասութուն): Օրինակներ.

Պետք է նկատի ունենալ հետեւյալը. ես դեռ չեմ առողջացել և այդ պատճառով չեմ գալիս: Զիրականացվեց ամենակարեւոր. չմեքենայացվեց աշխատանքի համարյա ոչ մի ձև (Ա. Սեկ., 569):

Սրոշումը մեկն է՝ պետք է միանալ գործադուլավորներին (ԳՍԹ, 2, 342):

5) Անշաղկապ որոշիչ երկրորդական նախադասությունների մեջ շատ հազվադեպ հանդիպում են նաև այնպիսիները, որոնք որոշում են առաջին բաղադրիչի (գլխավոր նախադասության) գոյականով արտահայտված որևէ անդամը ոչ թե նրա բովանդակությամբ բացահայտելու միջոցով, այլ նրա կատարած մեկ այլ գործողությունը, նրա հետ կապված որևէ երևույթ, գործողություն կամ նրա որևէ հատկանիշը նկարագրելու միջոցով: Օրինակներ.

Դա անտուն, անտեք առաքածներից մեկն էր, ապրում էր երկնքի թռչունների պես (Լեո, 64): Տեսնում եմ քո դեմքը մշուշում ես, Մերթ փայլում է ու մերթ աղոտում (Գ. Սար., 78): Մի օր անտառից դուրս գալիս տեսա մի պախրա՝ ձագի հետ արածում էին դաշտում (Ն, 30/10—60 թ., էջ 3, ԱԻ): Կարծես այդ մարդիկ անհաշտ թշնամիներ էին, չար ճակատագրի կամքով ասպարեղ էին դուրս եկել իրարուց վրեժ առնելու (Շ, 2, 163): Դաշտի վրա փռվել էր մութ արյունամած՝ թույն էր կարծես բոլոր արևի սրտից քամած (Ն. Զար., 17):

Բերված օրինակներից վերջինը ունի համեմատության իմաստային երանգ, այսինքն բացահայտում է, որոշում է առաջին բաղադրիչի ենթական (արյունամած մութ-ը) նրան համեմատելով մեկ այլ երևույթի հետ: Մեկ օրինակ ևս. Եվ կատաղում էր, որ մի մարդ չկար՝ յուր ցավն սփոփելու կամ գեթ հասկանալ... (ՀԹ, 2, 23): Այստեղ երկրորդական նախադասությամբ որոշվել է մարդ գոյականը՝ նրա կատարելիք ցանկալի գործողությամբ նկարագրելու միջոցով:

Այսպիսի իմաստային հարաբերություններ արտահայտող որոշիչ երկրորդական նախադասությունները սովորաբար միանում են գլխավորին հարաբերական բառերի և շաղկապների միջոցով: Սրանց անշաղկապ կապակցությունը անհարթ է և առաջացել է շաղկապների զեղչման միջոցով:

Այս ենթախմբի անշաղկապ բարդ նախադասությունների երկրորդ բաղադրիչում երբեմն հանդիպում են նա, այդ, այդպիսի դերանունները, որոնք փոխարինում են որոշվող բառին: Այդ դերանունների գործածության դեպքում անշաղկապ բարդ նախադասության բաղադրիչների միջև եղած շարահյուսական կապը որոշ չափով թուլանում է, և նրանց կապակցությունը մոտենում է միավորական հավելական կապակցությանը: Օրինակներ.

Դա կլուսիներ հարցրեց, նա ետևից մոտեցել էր (Ի. էր., ՓԱ, 1, 12): Հետո նրա ուշադրությունը գրավեցին կոլտնտեսուհիները. դուլներն ու զամբյուղները ուտերին նրանք մոտենում էին կաղնուն

(Ա. Սեկ., 30): Դա մի խղճուկ թատրոն էր. այդպիսիները շատ կային Պոլսում (Վահր. Փափ., 1, 6):

Ինչպես վերևում ասվել է, որոշիչ երկրորդական նախադասությունները անշաղկապ բարդ նախադասություններում լինում են վերջադաս: Սակայն սակավաթիվ գոյականների որոշման ժամանակ, երկրորդական, կամ, այստեղ ավելի ճիշտ կլինի ասել, բացատրական նախադասությունները, լինում են առաջադաս: Այդ նկատվում է հետևյալ դեպքում. բարդ նախադասության առաջին մասը իր հերթին լինում է բարդ և ունենում է թվարկման նշանակություն. նրան հաջորդում է երկրորդ բաղադրիչը, որն սկսվում է այս կամ այդ ցուցական դերանվամբ և նախորդ նախադասությունների (բաղադրիչների) բովանդակությունն ամփոփող բառով (գոյականով): Փաստորեն երկրորդ բաղադրիչի այդ բառի բովանդակությունը բացահայտվում, որոշվում է նախորդ նախադասությունների բովանդակությունների օգնությամբ: Այս կառուցվածքի նախադասություններում կարող են հանդես գալ միայն սահմանափակ թվով գոյականներ. դրանք են՝ հարց, խնդիր, առաջադրանք, եզրակացություն և այլն: Օրինակ.

Ո՞վ էր նա, ո՞ւմ աղջիկն էր, որտե՞ղ կարելի էր տեսնել նրան, կամ ծանոթանալ նրա հետ, այս հարցերը մեծ մտատանջություն էին պատճառում երիտասարդին (Մուր., 1, 214): Պետք է բարձրացնել բերքատվությունը, պայքարել ինքնարժեքն իջեցնելու համար, անհա այս խնդիրներն են դրված մեր առաջ:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս կառուցվածքի նախադասություններում, այսպես կոչված, որոշյալը (ավելի ճիշտ կլիներ ասել առաջին բաղադրիչի բովանդակությունն ամփոփող բառը) դրվում է հոգնակի թվով, որով ընդգծվում է առաջին բաղադրիչի՝ թվարկման նշանակություն ունենալը: Առաջին բաղադրիչը կարող է լինել նաև պարզ և արտահայտել որևէ հարցում, եզրակացություն, կամ որևէ առաջադրանք, խնդիր: Երկրորդ բաղադրիչը այս դեպքում ևս սկսվում է այս, այսպիսի, այդ, այդպիսի ցուցական դերանուններով և առաջին բաղադրիչի բովանդակությունն ամփոփող բառով (գոյականով), որը կարող է հանդես գալ նախադասության տարբեր անդամների պաշտոնով: Բերենք մի քանի օրինակ.

Ինչո՞ւ էր նա այդքան հուզված, — այս հարցը երկար ժամանակ մտատանջում էր ինձ: Նա անպայման այսօր կգա, — այս եզրակացությամբ ևս հանգեցի երեկվա դեպքից հետո: Պետք է անմիջապես մեկնեն — այս առաջադրանքը տվեց մեզ մեր ջոկատավարը:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, առաջին բաղադրիչի

բովանդակութիւնն ամփոփող բառը երկրորդ բաղադրիչում սովորաբար լինում է առաջագաս (ցուցական դերանվան հետ միասին)։ Դրա հետեւանքով ամբողջ բարդ նախադասութեան տրամաբանական շեշտը ընկնում է նրա վրա, որի օգնութեամբ շեշտւում է նաև առաջին բաղադրիչի բովանդակութիւնը։ Այս տիպի նախադասութիւնների կառուցվածքային առանձնահատկութիւններից է նաև այն, որ երկու բաղադրիչ մասերի միջև եղած շարահյուսական կապը զգալի թույլ է։ Այդ բանը դրսևորւում է ինտոնացիայի միջոցով. առաջին բաղադրիչի վերջում ձայնը զգալի իջնում է (մոտենում է ավարտված նախադասութեան ինտոնացիային), որին հաջորդում է դադար, ապա ձայնի կտրուկ բարձրացումով արտասանւում է երկրորդ բաղադրիչը։ Գրավոր այսպիսի նախադասութեան մասերը իրարից բաժանւում են ստորակետ-գծով, անջատման գծով կամ միջակետով։

Սրանք են այն անշաղկապ բացատրական նախադասութիւնները, որոնց մեջ բաղադրիչ մասերից մեկը բացահայտում է մյուս բաղադրիչի ընդհանուր անորոշ նշանակութիւն ունեցող անդամը, նրա նկատմամբ կատարում որոշիչ պաշտոն։ Այս նախադասութիւնները շատ են տարածված ինչպես բանավոր, այնպես էլ գրավոր խոսքում։ Ի տարբերութիւն մյուս անշաղկապ բարդ նախադասութիւնների, նախադասութիւնների այս տեսակը տարածված է նաև հրապարակախոսութեան լեզվում։

ՈՒՂԻՂ ԽՆԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ
ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԱՆՇԱՂԿԱՊ ԲԱՐԻ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայերենում շատ է տարածված ուղիղ խնդրի շարահյուսական պաշտոն կատարող նախադասութիւնների անշաղկապ կապակցութիւնը։ Սրանք շատ են հանդիպում հատկապես գեղարվեստական գրականութեան մեջ։ Գիտական գրականութեան մեջ անշաղկապ ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասութիւնները սովորաբար չեն գործածվում։ Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասութիւնների անշաղկապ կապակցութիւն հանդիպում է այն դեպքում, երբ գլխավոր նախադասութեան մեջ ստորոգյալը արտահայտված է լինում ներգործական սեռի բայով և գործողութեան կատարման համար պահանջում է օբյեկտ։ Այդ օբյեկտի դերը այստեղ կատարում է երկրորդական նախադասութիւնը։

Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասութիւն պարունակող անշաղկապ բարդ նախադասութիւնները ունեն հետևյալ կառուցվածքային առանձնահատկութիւնները.

ա) Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունը սովորաբար լինում է վերջադաս, այսինքն դրվում է գլխավոր նախադասությունից հետո: Եվ դա շատ բնական է, որովհետև շաղկապի բացակայության պայմաններում պետք է նախապես հաղորդվի այն նախադասությունը, որի բայը ներգործական է և պահանջում է գործողության օբյեկտ, այսինքն՝ գլխավոր նախադասությունը. օրինակ՝ Ես գիտեմ, նա շատ ուրախ կլինի ինձ տեսնելով (ԳՄԵ, 360): Այստեղ առաջին նախադասության մեջ առկա գիտեմ ստորոգյալի ներգործական բնույթը ենթադրել է տալիս, որ նախադասությունը ավարտված չէ և որ պետք է հաղորդվի նաև նրա օբյեկտի մասին: Վերջինս, այս դեպքում, ոչ թե առարկա է, այլ իրողություն, երևույթ, եղելություն, այդ պատճառով տրվում է նկարագրության միջոցով և հանդես է գալիս երկրորդական նախադասության ձևով (նա շատ ուրախ կլինի ինձ տեսնելով): Երկրորդական նախադասությունը առաջադաս հանդես է դալիս միայն երբեմն, այն էլ այն դեպքում, երբ կամ երկրորդական նախադասությունը հարցական է և կամ գլխավոր նախադասության մեջ առկա է դերանվամբ արտահայտված ուղիղ խնդիր, որն իր նյութական բովանդակությունը ստանում է երկրորդական նախադասությունից: Օրինակ՝ ինչո՞ւ ծնվեց նրա մեջ այդ ցանկությունը, ինքն էլ չգիտեր (ԱԲ, 64), կամ՝ Ուրիշ փոխադրությունների համար դուք ունեք ուրիշ մեքենաներ, ես դա լավ գիտեմ (ՄԱՊ, 687): Այս կառուցվածքի նախադասություններում ստորադասական կապակցությունը որոշ չափով թուլանում է, այն մոտենում է հավելական կապակցությանը:

Անշաղկապ բարդ նախադասությունների հետ չպետք է շփոթել այն նախադասությունները, որոնք թեև ձևով նման են ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություն պարունակող անշաղկապ բարդ նախադասություններին, սակայն փաստորեն միջանկյալ նախադասություն պարունակող պարզ նախադասություններ են. այսպես, օրինակ՝ Իսկ մասնագետներ, դուր լավ գիտեմ, մենք շատ ունենք (Ա. Սեկ., 542): Իսկ վերարկու, չէին հիշում, տեսե՞լ էին նրա հագին (ն. տ., 420): Այս նախադասություններում դուր լավ գիտեմ և չէին հիշում թեև ձևով նման են ուղիղ խնդիր պարունակող անշաղկապ բարդ նախադասությունների գլխավոր (գերադաս) մասին, սակայն իրականում միջանկյալ նախադասություն են, որովհետև նրանք շարադրուստորեն կապված չեն հաղորդման հիմնական նպատակը հանդիսացող նախադասության հետ, այլ սոսկ տալիս են լրացուցիչ տեղեկություն այդ նախադասությունների բովանդակությունների վերաբերյալ (առաջին դեպքում հավաստում են նկարագրված գոր-

ծողութիւնը՝ վկայակոչելով խոսակցին, երկրորդ դեպքում ընդգծում են հաղորդվածի ստույգ չլինելը):

բ) Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասութիւն պարունակող անշաղկապ բարդ նախադասութիւնները ունեն բացատրական կամ նախազգուշական ինտոնացիա: Առաջին՝ գլխավոր նախադասութիւնը արտասանվում է սկզբում ձայնի որոշ բարձրացումով, այնուհետև ձայնը աննշան իջնում է (սովորաբար շեշտվում է ստորոգյալը, որը լրացման կարիք է ունենում): Դրան հաջորդում է փոքր դադար, ապա արտասանվում է երկրորդ նախադասութիւնը: Երբ երկրորդական նախադասութիւնը առաջադաս է լինում, այն արտասանվում է վերջում ձայնի զգալի իջեցումով, իսկ դադարը անշաղկապ նախադասութիւն մասերի միջև ավելի մեծ է լինում: Շատ հաճախ առաջադաս երկրորդական նախադասութիւնը ունենում է հարցական ինտոնացիա: Գրավոր խոսքում գլխավոր նախադասութիւնից հետո դրվում է ստորակետ կամ բութ. (վերջինիս միջոցով ավելի է ընդգծվում երկրորդական նախադասութիւն բացատրական բնույթը): Գլխավոր նախադասութիւնից հետո երբեմն դրվում է նաև միջակետ: Դրանով ցույց է տրվում, որ անշաղկապ բարդ նախադասութիւն մասերը հանդես են եկել որպես համեմատաբար ինքնուրույն միավորներ: Այս դեպքում նրանց միջև եղած դադարը համեմատաբար մեծ է լինում: Երբ առաջադաս է ուղիղ խնդրի պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասութիւնը, նրանից հետո դրվում է ստորակետ կամ միջակետ (բայց ոչ երբեք բութ), իսկ երբեմն այդ մասերը իրարից բաժանվում են անջատման գծով (տես նախորդ, ինչպես նաև հաջորդ օրինակները):

Այստեղ պետք է խոսել այն անշաղկապ նախադասութիւնների մասին, որոնց բաղկացուցիչ մասերի միջև եղած դադարը այնքան փոքր է (համարյա չկա), որ նրանք չեն դիտվում իբրև առանձին միավոր-նախադասութիւններ, այլ ընկալվում են որպես մեկ պարզ նախադասութիւն: Այս տիպի նախադասութիւններ շատ են գործածվում բանավոր խոսքում, մասամբ նաև գեղարվեստական գրականութիւն մեջ (հատկապես երկախոսութիւններում): Այստեղ կամ երկրորդ բաղադրիչի ստորոգյալի ստորոգման իմաստը այնքան է մթազնվում, որ այն հանդես է գալիս փաստորեն որպես պարզ լրացում՝ նման դերբայական դարձվածին, ցույց տալով գործողութիւն կատարման օբյեկտը և կամ գլխավոր հանդիսացող մասըն է դադարում դիտակցվել որպես առանձին նախադասութիւն: Գրավոր խոսքում այս երևույթը արտահայտվում է նրանով, որ անշաղկապ նախադասութիւն մասերի միջև տրոհման որևէ նշան չի

դրվում (այս նախադասությունները չի էլ կարելի անշաղկապ բարդ նախադասություններ համարել): Բերենք մի քանի օրինակ.

Մեր ջերմ ողջույնները տարեք Միության աշխատավորությանը, ասացեք, որ խնդրում ենք մեզ շնորհակալ (Ավ. Իս., 3, 144): Երբ մոտեցավ, ուզեց գրկի հոգը՝ կամաց մի կողմ հրեց հայրը նրան (Ե. Զար., 98): Այդ դեպքերը — տեսե՛ք՝ նա նստած ուզում է ըմբռնի ու հասնի. իր մտքի թևերին վստահ՝ ուզում է ըմբռնի ու հասնի (Ն. տ., 171): էլ գեղը չի կարա մեր գեղին մոտենա (ՄԱՊ, 104):

Բերված օրինակներում շնորհակալ, գրկի, ըմբռնի, հասնի, մոտենա բայերը այլևս չեն գիտակցվում որպես բայի խոնարհված ձևեր, միապես ընկալված է նաև նրանց ստորոգման նշանակությունը: Գրական լեզվում այդ ձևերի փոխարեն գործածվում է անորոշ դերբայի հայցական հոլովը (խնդրում եմ շնորհակալ, ուզեց գրկել, ուզում է ըմբռնել և այլն):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս կառուցվածքներում գործածվում են միայն ըղձական եղանակի ձևերը, որոնք ուղիղ խնդրին տալիս են նպատակի իմաստային երանգ: Նույն երևույթին ենք հանդիպում նաև այն դեպքերում, երբ անշաղկապ նախադասության առաջին մասը ժխտական է, իսկ երկրորդը պարունակում է անուղղակի հարցում: Օրինակ՝

Զիմացավ սունկը թռչնի՞ կրակի վրա, վազի մոր հետևից, թե՞ սունկն էլ հետը տանի (ԱԲ, 193): Ես մի քանի րոպե մնացի շվարած... չգիտեի ինչ անեմ, ուր վազեմ (Շ, 1, 4): Ինչպես երևում է, այստեղ ևս անորոշ դերբայի իմաստով գործածվել են ըղձական եղանակի բայեր (թռչնի, վազի, անեմ, վազեմ, տանի): Այս ձևերը հանդիպում են այն դեպքերում, երբ առաջին մասի ստորոգյալի և նրա օբյեկտը հանդիսացող գործողության սուբյեկտը նույնն է (տե՛ս վերևի օրինակները):

Ինչպես արդեն ասացինք, որոշ անշաղկապ նախադասություններում գլխավոր մասն է սկսել կորցնել իր՝ առանձին նախադասության իմաստը՝ վերածվելով եղանակավորող բառերի և բառակապակցությունների կամ մոտենալով նրանց: Օրինակներ՝

Մեկ էլ տեսա՞ր պարզվեց, որ այդ... բարդ տերմինների տակ թաքնված է սովորական մի բան (Վերդ., ԻԳԵ, 335): Մեկ էլ տեսա՞ր վազելով ներս ընկավ մի երեխա (Ա. Սահ., 176): Ով գիտե ինչ էին մտաբերում ծերերը վաղուց ջրին նայելիս (ԱԲ, 522): Անցնում է նա անհույս, մենակ, հողմի գրկում, ո՞վ գիտե, ո՞ւր պիտի կանգնի ամպը մոլոր (Գ. Սար., 1, 19): Ես եմ սարքել՝ տեսնեմ կհավանե՞ս (Ա.

Սեկ., 119): Ասաց՝ գալիս եմ, ի՞նչ իմանամ, ուր գնաց (Ն. տ., 592): Տեսա ուշաճում է, էլ շսպասեցի («Ավանդարդ», 5/2—59 թ. էջ 4):

Բերված օրինակներում Մեկ էլ տեսաւ և ով զիտե արդեն լրիվ վեր են ածվել եղանակավորող բառակապակցությունների (առաջինը ցույց է տալիս, որ խոսողը նկարագրված գործողությունը դիտում է իբրև հավանական, իսկ երկրորդը՝ որպես անհայտ, ոչ հավաստի գործողություն), իսկ տեսնեմ, ինչ իմանամ, տեսա ձեռքը արդեն դադարել են գլխավոր նախադասություն գիտակցվելուց, մոտենում են եղանակավորող բառերին, բայց դեռևս լրիվ չեն վերափոխվել վերջիններին:

գ) Առաջադաս գլխավոր նախադասության մեջ անշաղկապ կապակցության ժամանակ ձևական ուղիղ խնդիր սովորաբար չի լինում: Գործողության օբյեկտի պաշտոնը անմիջաբար կատարում է բարդ նախադասության երկրորդ բաղադրիչը: Միայն երբեմն, երբ անհրաժեշտ է լինում ընդգծել, որ գործողության օբյեկտը մեկն է և բարդ նախադասության տրամաբանական շեշտը դնել գործողության օբյեկտը նկարագրող մասի վրա, գլխավոր մասում հանդես է գալիս մի բան ձևական ուղիղ խնդիրը, որը ենթադրել է տալիս բացատրական մասի գոյությունը: Դադարը անշաղկապ բարդ նախադասության մասերի միջև այս դեպքում լինում է ավելի երկար, որը գրավոր արտահայտվում է միջակետի միջոցով: Մի բան-ը սովորաբար դրվում է գլխավոր նախադասության վերջում՝ ստորոգյալից հետո. օրինակ՝ ... Բայց հաստատապես գիտեր մի բան. հողին կյանք տվողը ջուրն է, մարդուն կյանք տվողը՝ հողը (Ա. Սահ., 311): Միայն երբեմն այն առավել շեշտելու նպատակով շրջուն շարադասությանը դրվում է նաև ստորոգյալից առաջ. օրինակ՝ Ես մի բան կարող եմ ասել. դու այսօր չես կարողանա գնալ:

Անշաղկապ բարդ նախադասության ուղիղ խնդրի պաշտոնը կատարող մասի առաջադաս դրվելու դեպքում գլխավոր մասը կարող է սկսվել այդ, դա ցուցական դերանուններով կամ այդ բանը բառակապակցությամբ, որոնք ամփոփում են առաջին մասի բովանդակությունը և նպաստում բարդ նախադասության կառուցվածքային ամբողջություն ստեղծելուն. օրինակ՝ Դու չես տեսել, այդ ես գիտեմ, կամ՝ Արամը չի կարող գնալ, զբաղված է. այդ բանը դու լավ հիշեցիր:

Սրանք են հիմնականում ուղիղ խնդիր՝ երկրորդական նախադասություն պարունակող անշաղկապ բարդ նախադասություններ կառուցվածքային առանձնահատկություններ:

Ուղիղ խնդիր անշաղկապ երկրորդական նախադասությունները

Այսպիսով են դրվել միայն շատ սահմանափակ թվով ներգործական սե-
ռի բայերի մոտ: Դրանք են՝

ա) Ասացական բայերը — ասել, կրկնել, հարցնել, բացատրել,
ավանդել և այլն: Ուղիղ խնդիր անշաղկապ նախադասություններ
շատ են հանդիպում հատկապես ասել բայի մոտ և արտահայտում
են հետևյալ իմաստային հարաբերությունները.

1. Հաղորդվում են ընդհանուր ճանաչում գտած և տարածված,
ինչպես նաև ընդհանուր-անորոշ նշանակություն ունեցող երևույթ-
ների մասին: Անշաղկապ բարդ նախադասության առաջին՝ գերադաս
մասում ենթական սովորաբար չի լինում, իսկ ստորոգյալը, ուրը
ասել բայն է, դրվում է ներկա (երբեմն նաև վաղակատար) ժամա-
նակի հոգնակի 3-րդ դեմքով. այդ միջոցով է հենց դրսևորվում հա-
ղորդվածի ընդհանուր-անորոշ նշանակություն ունենալը: Այնուհե-
տև հաջորդում է երկրորդ մասը, որով հաղորդվում է ընդհանուր
ճանաչում գտած կամ ընդհանուր-անորոշ նշանակություն ունեցող
երևույթի մասին:

Բերենք մի քանի օրինակ.

Այստեղ են ասել՝ գյուղը կանգնի՝ գերան կկոտրի (Գ. Ռշ. Մ.,
282): Ասում են՝ միասին մեռնելն էլ մի մխիթարություն է (Հ. Իկվ,
45): Ասում են՝ այն օրվանից, երբ Սալվարդը ոտք է դրել Արինոք,
Նասրի տան քուրդը սկսել էր ավելի ջերմությամբ վերաբերվել
հայերին (Դ, Խ, 51): Ասում են՝ գլուխը մարդու նման է (Մ. Ման.,
113): Ասում են, կարելի է շատ հոգսից ծերության օրերում խելքից
էլ զրկվի (Շ, 1, 52):

Բերված օրինակներից առաջին երկուսում հաղորդվում են ընդ-
հանուր ճանաչում գտած, տարածված դատողություններ, իսկ հա-
ջորդ երեքում խոսողի նպատակն է հաղորդել այնպիսի երևույթ, իրո-
ղություն, որի մասին ինքը լսել է, սակայն հավաստի չի համարում:

2. Երբ խոսողը ցանկանում է ընդգծել, շեշտել իր համոզվածու-
թյունը հաղորդվածի ճշտության վերաբերյալ, որպես գլխավոր նա-
խադասության ստորոգյալ հանդես է գալիս ասել բայը՝ առաջին
դեմքով: Օրինակներ՝

Ես ասում եմ՝ աշխարհը կդառնա մի հանուր խնդրության փողոց
(Ե. Չար., 44): Բայց ես մի բան կասեմ, որի ծիծաղը չի կարելի
խանգարել (ՆՁ, ՊՊՆ, 16): Ախր ես ասացի քեզ՝ նա լավ ճաշակ ունի
(ՄԱՊ, 633): Ուղղակի ասեմ՝ անձամբ ինձ նա վստահություն չի
ներշնչում (Ի. էր., ՓԱ, 2, 160): Բայց կրկնում եմ, խնդիրն այդ չէ
(Ն. տ., 2, 160): Վերջին օրինակում նույն իմաստով գործածվել է
կրկնել բայը:

3. Ասացական բայերից ասել-ին և հա.ցնել-ին լրացնող անշաղկապ ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները կարող են լինել անուղղակի հարցում. օրինակ՝

Արություն ապեր, ուզո՞ւմ ես ասեմ, ինչի ես եկել ինձ մոտ (ԱԲ, 136): Հարցնում ենք՝ ինչպես է առողջությունը (ՍԱ, 1, 1960, 27):

Սակայն ավելի հաճախ այս բայերի մոտ անշաղկապ երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված հարցը լինում է ուղղակի. դա ավելի կենդանի, անմիջական, դիպուկ է դարձնում խոսքը և այդ պատճառով շատ գործածական է երկախոսությունների մեջ: Օրինակներ՝

Ինչ որ տեսել ես դարերի շեղջում, Ասա, հայտնիր, հարցնում եմ՝ ի՞նչն է մարդկային կյանքի երջանկությունը (Ավ.Իս., 3, 163): Մենք միայն հարց ենք տալիս. ինչո՞ւ համար դուք յուղ լցրիք հրդեհի վրա (ՆՁ, ՊՊՆ, 96): Անա, ի՞նչ եկեմ քեզ համար, թանապո՞ւր, խավի՞ժ, փլա՞վ... ասա, ի՞նչ է ուզում սիրտդ (ՀԻԿՎ, 37): Հիմա ասա՝ ախօր դու նախաճաշին ազա՞տ ես (Ի. էր., ՓԱ, 1, 35): Ասացեք խնդրեմ, ինչո՞վ է տանից պակաս (ՀԹ, 3, 94): Էդ թողնենք, դու էն ասա, ամսական ի՞նչ ես ստանում (Գ. Ռշ. Մ., 50): Վերջին օրինակում էն ցուցական դերանվան միջոցով ընթերցողի ուշադրությունը կենտրոնացվում է հարց պարունակող երկրորդական նախադասության վրա: Ինչպես ցույց է տալիս ուսումնասիրությունը և ինչպես երևում է բերված օրինակներից, ասել բայի մոտ ուղղակի հարց պարունակող անշաղկապ ուղիղ խնդրի պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասություն է դրվում այն դեպքում, երբ խոսողը դիմում է խոսակցին և պահանջում է տրված հարցի պատասխանը. այդ իսկ պատճառով ասել բայը այս դեպքում սովորաբար դրվում է հրամայական եղանակով—հրամանի իմաստը մեղմելու համար շատ հաճախ ասել բայի մոտ դրվում են խնդրեմ, տեսնեմ բայերը (ասա տեսնեմ, ասացեմ խնդրեմ), որոնք այստեղ կատարում են միայն եղանակավորող բառի դեր (փաստորեն կորցրել են իրենց բայական հատկանիշները). օրինակ՝ Ասացե՛մ, տեսնե՛մ, որտե՛ղ եք գտնվում (Ա. Սեկ., 580): Կամ՝ Բայց ինձ ասա տեսնեմ, ինչպիսի՞ աղջիկ է (ՆԴ, 2, 419):

Երբեմն հարցական կարող է լինել ամբողջ անշաղկապ բարդ նախադասությունը: Պարզ է, որ այս դեպքում ասել բայը չի դրվում հրամայական եղանակով. այն դրվում է կամ ըղձական, կամ պայմանական եղանակով, իսկ ենթական լինում է անձնական կամ հարցական (ո՞վ) դերանուն. օրինակ՝ Եվ ո՞վ, ո՞վ կասի՝ նետե՛մ է ար-

դյոք մեկը աշխարհում Այսօրվա կարմիր, կարմիր ձեր երթին ողջուն—ալեկի առնական, արի (Ե. Չար., 24):

Երբ խոսողը հնարավոր չի համարում տրված հարցին պատասխանելը կամ կասկածի տակ է առնում այդ հնարավորությունը, հարց պարունակող երկրորդական նախադասությունը մեծ մասամբ դրվում է առաջադաս և հանդիսանում է վերջադաս գլխավոր նախադասություն՝ կարող է միադիմի ստորոգյալի կամ կարողանալ բայի մոտ դրված ասել ուղիղ խնդրի լրացումը. ըստ որում ստորոգյալը կամ դրվում է ժխտական ձևով և կամ առկա են լինում նաև դժվար, հազիվ եղանակավորող բառերը (հաճախ քե-ի հետ): Վերջիններիս միջոցով արտահայտվում է հարցին պատասխանելու հնարավորության կասկածի տակ առնվելը: Օրինակներ՝

Աղջիկը, իրոք որ, շատ տգեղ էր: Իսկ թե ինչո՞ւ էր տգեղ, ինչո՞ւ էր տգեղ՝ չեմ կարող ասել (ՄԱՊ, 571): Ի՞նչ կար նրա մեջ այդպես թուլի՞շ՝ ոչ ոք չէր կարող ասել (ն. տ., 481): ... Հայոց ազգիներն ի՞նչ պտուղ տվին, հայոց արտերում ի՞նչ բերք էր հասել,—դժվար է ասել (Պ. Սևակ, 7):

4. Ուղիղ խնդրի պարունակող անշաղկապ բարդ նախադասություններով կարող է հաղորդվել նաև ուրիշի ուղիղ խոսքը. դա լինում է հատկապես այն ժամանակ, երբ խոսողը վերապատմում է անցյալում կատարված իրողությունների, խոսակցությունների մասին: Բերենք մի քանի օրինակ.

Ինձ ճանաչե՛լ մի դուքանչի ասում էր՝ շաֆարը շուտ կթանկի, նմանապես կտորը (ԱԲ, 533): Երբ փողոցում երևում էր Ալեքսանդրա Տիմոֆեևնան, ապա հարևանները զարմացած ասում էին՝ նոր, փառանեղ տուն ունի, իսկ ինքը համաշ շորեր է հագնում (Ե, 25/12—1960 թ., էջ 4): Դուռը բաց չարի, ասի՝ չեմ ուզում, գնա (ՀԹ, 3, 138): Եկա ասի՝ Արգաթ, արջի բուն եմ գտել, արի գնանք արջին բեիցը հանենք (ն. տ., 81): Այս ձևը շատ է տարածված նաև առածների, ասացվածքների մեջ. օրինակ՝ Պոլտուն ասաց՝ իմ տակ ոսկի ա, չերեփն ասաց՝ ես հո՞ւտ կուգամ (Հայկ. անաթ., 63):

Ասացական պետք է համարել նաև երգել բայը հետևյալ անշաղկապ բարդ նախադասության մեջ՝ նա պիտի երգի՝ ինչ է կամեցել իր մխրակալած-հրակեզ հոգին (Պ. Սևակ, 7):

Կառուցվածքային նույն առանձնահատկություններն ունեն նաև մյուս ասացական բայերի մոտ դրված ուղիղ խնդրի երկրորդական նախադասությամբ անշաղկապ բարդ նախադասությունները: Օրինակներ՝

Բացառիկ, խնդրեմ, ինչով կվերջանա այս ամենը (Ի. էր., ՓԱ,

1, 116): Կարճ էր հասակը, թե բարձր, թավ էր ձայնը, թե բարակ, և գիտեր նա սրինգ նվագել...—այդ բոլորն ինձ շավանդեց իմ ընկեր Ավագը (ԱԲ, 239):

բ) Ուղիղ խնդրի պաշտոն կատարող անշաղկապ նախադասություններ դրվում են նաև իմացական, ինչպես նաև իմաստով նրանց հարող բայերի մոտ—գրանցից են՝ գիտեմալ՝ իմանալ, գուշակել, հասկանալ, ըմբռնել, ճիշել, լսել և այլն: Օրինակներ՝

Ես գիտեմ, նա շատ ուրախ կլինի ինձ տեսնելով (ԳՄԵ, 360): Հիշում եմ՝ օրը լուսավոր էր, երկինքը ջինջ ու անհաստակ (Ե. Չար., 196):

Հատկապես շատ են տարածված գիտեմալ բայի լրացումը հանդիսացող անշաղկապ ուղիղ խնդրի նախադասությունները, որոնք ունեն կառուցվածքային հետևյալ առանձնահատկությունները.

1. Անշաղկապ բարդ նախադասության գերադաս մասը հաստատական է, ունի պատմողական բնույթ, ստորոգյալն է գիտեմալ բայը, որի սեռի պահանջով հանդես է գալիս երկրորդական նախադասություն: Ինչպես նախորդ տեսակի անշաղկապ բարդ նախադասություններում, այստեղ ևս երկրորդական նախադասությունը ունենում է ազատ կառուցվածք. կարող է լինել պարզ, ընդարձակ, բարդ: Բերենք մի քանի օրինակ.

Ես գիտեմ հիմա—ամենքի նման մի սովորական աղջիկ էիր դու (ՎՏ, Երկ., 120): Բայց նա գիտեր՝ գլխավոր ինժեներն իր վճիռներից երբեք ետ չէր կանգնում (Խեչ., ՄՄՀ, 61):

Նույնամյան կառուցվածք ունեն նաև իմանալ բայի մոտ դրված մի շարք նախադասություններ. այսպես՝

Գնա և իմացած եղիր՝ այսուհետև իմ ճանապարհը ազատության պողոտան է (ԳՄԹ, 2, 350): Իմացավ՝ մոտենում եմ—շտապով ետև տ գնաց, ներս մտավ, թաքնվեց (ՀԹ, 3, 94): Սաղն ինչ կիմանա, կաղն ինչ ա (Հայկ. առած., 141):

Երբեմն գլխավոր մասում գործածվում է մի բան բառակապակցությունը, որը կատարում է ձևական ուղիղ խնդրի պաշտոն և ընդգծում է երկրորդական նախադասության բովանդակությունը, միաժամանակ ավելի սերտ դարձնելով գլխավոր և ստորադաս մասերի կապակցությունը. Օրինակ՝ Բայց հաստատապես գիտեմ մի բան. հողին կյանք տվողը ջուրն է, մարդուն կյանք տվողը՝ հողը (Ա. Սահ., 311): Մյուս կողմից մի բան բառակապակցությունը ավելի կոնկրետ է դարձնում իմացության օբյեկտը: Հաճախ իմացության օբյեկտի կոնկրետ, որոշակի լինելը ընդգծելու համար երկրորդական նախադասությունը շրջուն շարադասությամբ լինում է առաջադաս, իսկ

գլխավորի մեջ հանդես է գալիս այդ (երբեմն նաև դա) ցուցական դերանունը, որը սովորաբար դրվում է գլխավոր նախադասության սկզբում, երբեմն նաև ենթակայից հետո, բայց միշտ ստորոգյալից առաջ: Իմացության օբյեկտ հանդիսացող երկրորդական նախադասությունը այս դեպքում սովորաբար ունենում է եզրակացության, եզրահանգման նշանակություն: Ահա օրինակներ:

Անառիկ է այդ բերդը—ամենքը այդ գիտեն (Ե. Չար., 300): Արշակը գնաց Արամի հաճախած սրճարանը, դռնից նայեց ներս. Արամը չկար. իհարկե դեռ չլիտի լինեիր, այդ լավ գիտեիր ինքը, (Ավ. Իս., 3, 101): Դու անվանի մարդ ես, այդ մենք գիտենք, ամբողջ շրջանը գիտի (ՍԽՀ, 1, 11): Նրանք սիրում էին միմյանց. այդ գիտեիրագունին (Մուր., 3, 244): Ուրիշ փոխադրությունների համար դուք ունեք ուրիշ մեքենաներ, ես դա լավ գիտեմ (ՄԱՊ, 687): Հետևանք ես դու, իմաստուն,—այս մեկը դու լավ իմացիր... (Ե. Չար., 171): Վերջին օրինակում որպես գլխավոր մասի իմացական բայով արտահայտված ստորոգյալի ձևական ուղիղ խնդիր հանդես է եկել այս մեկը բառակապակցությունը: Իմացության օբյեկտի որոշակի, հավաստի լինելը ընդգծելուն օժանդակում է նաև լավ, հաստատապես, հաստատ մակբայների գործածությունը ձևական ուղիղ խնդիրների մոտ (տե՛ս վերևի օրինակները):

Երբ գլխավոր նախադասությունը հարցական է կամ ժխտական, օբյեկտ հանդիսացող երկրորդական նախադասությունը միշտ արտահայտում է հարցում, ըստ որում հարցումը լինում է կամ անուղղակի, կամ ուղղակի: Բերենք մի քանի օրինակ:

Քաշում են տանից, քաշում են դռնից, ու չես իմանում՝ ուր կողմը թռչես (ՀԹ, 2, 38): Դպրերի մշուշից է բուսել նա. չգիտենք՝ երբ է տնկված, ում ձեռքով (Ավ. Իս., 3, 141): Ով գիտե՝ ինչ մարդիկ կան այնտեղ (ԳՍԹ, 2, 339): Չգիտեմ՝ որտեղից է գալիս Զուլթակի հեկեկանքը տրտում (ՎՏ, Երկ., 119): Ո՞վ գիտե՝ ինչ էին երազում (Ավ. Իս., 3, 124): Այս օրինակներում երկրորդական նախադասությունը պարունակում է անուղղակի հարցում:

Ո՞վ գիտե արդյոք՝ բերե՞լ է մեկը այսօր աշխարհում խառնելու ձեռք մեծ ու հզոր երգին Մի երգ—ավելի ըմբոստ ու արի (Ե. Չար., 24): Ես չգիտեմ՝ ո՞ւր են տանում հեռավոր Ուղիների ժապավեններն անհամար (ՎՏ, Երկ., 62): —Մանոթացանք, բարեկամացանք, հիմա բաժանվում ենք. ո՞վ գիտե՝ տեսնելո՞ւ ենք մեկ էլ իրար (Ավ. Իս., 3, 143): Ո՞վ գիտե՝ ո՞վ է վառել հուրը, հրդեհն այս հսկա. ես գիտեմ՝ դու ես վառել հուրը, հրդեհն այս հսկա (Ե. Չար., 133): Այս օրինակներում արդեն իմացության օբյեկտը ուղղակի հարցում է:

Մ ա ն ո թ ու թ յ ու ն—ն՝վ գլխե եզրիս վրա նախադասութիւնը ունի ընդհանուր-անորոշ նշանակութիւն և այդ պատճառով սկսում է դադարել որպէս նախադասութիւն գիտակցվելուց և վեր է ածվում եղանակավորող բառակապակցութեան:

Շատ հաճախ այս նախադասութիւնները (հարց պարունակող նախադասութիւնները) ունենում են հակառակ շարադասութիւն—այսինքն՝ սկսում հաղորդվում է հարցը, ապա գլխավոր նախադասութիւնը, որը դարձյալ լինում է կամ ժխտական, կամ հարցական. օրինակ՝

Ո՞ւր ես, ո՞ւր ես՝ չըզիտեմ (ՎՏ, Երկ., 159): Եվ ինչո՞ւ եկան, և ինչո՞ւ անցան—Մենք չենք իմանում աշխարհում անդուռ (Ե. Չար., 139): Ի՞նչ էր գտել նա իմ մեջ, չզիտեի (Մուր., 3, 66): Արդո՞ք այդ մոռյալ, կամարապատ անկյուններով իրար կպած խցիկները կայի՞ն պարիսպները շինվելուց առաջ, թե՞ հետո շինեցին, չզիտեմ (Մ. Ման., 202): Ո՞վ էր այդ մարդը, մենք չզիտեինք (ԱԲ, 134):

Անշարկապ բարդ նախադասութեան վերջադաս գլխավոր մասը այս դեպքում ևս երբեմն սկսվում է այդ կամ դա ցուցական դերանուններով. օրինակ՝

Ի՞նչ ցեղից էր նա—այդ ո՞վ կիմանար (Ե. Չար., 5): Ինչո՞ւ հացը պակասեց, մենք այդ չիմացանք (ԳՄԵ, 483): Ինչպե՞ս սկսվեցա՞վ նրանց սերը, այդ ոչ ոք չզիտեր (Մուր., 3, 246):

Երբեմն, ժխտական կառուցվածք ունենալու դեպքում, գլխավոր նախադասութեան ենթակայի և իմացական բայով արտահայտված ստորոգյալի միջև դրվում է էլ եղանակավորող բառը, որով աժելի է ընդգծվում նրա ժխտական նշանակութիւնը. օրինակ՝

Ինչո՞ւ ծնվեց նրա մեջ այդ ցանկութիւնը, ինքն էլ չզիտեր (ԱԲ, 64): Ինչո՞ւ էին վախենում, իրենք էլ չզիտեին (Մ. Ման., 112): Ի՞նչն էր նրա մտախոհութեան և տխրութեան պատճառը,—ինքն էլ չզիտեր և բոլորովին չէր էլ աշխատում իմանալ (ՆԴ, 2, 246):

Առաջադաս գործածվելու դեպքում հարցում պարունակող նախադասութեան ստորադաս բնույթը որոշ չափով մթաճնվում է, նրա վրա է դրվում նախադասութեան տրամաբանական շեշտը, իսկ երկրորդ՝ գերադաս մասը ստանում է ամփոփող, եզրափակող նշանակութիւն:

Կառուցվածքային նման առանձնահատկութիւններ ունեն այն անշարկապ բարդ նախադասութիւնները, որոնց մեջ երկրորդական նախադասութիւնը հանդիսանում է գլխավորի հասկանալ բայի օբյեկտը: Բերենք օրինակներ:

Մոր ու տատի բարձրացրած ողբից Վանանը հասկացավ... դա
իր հայրն էր (Ա. Սահ., 4): Տիգրանը հասկացավ՝ Հասրաթին հյուրա-
սիրութեան պատրաստութիւնն է տեսնում (ԳՍԹ, 2, 347): Ես հաս-
կացա, Միքայելն իսկական ստեղծագործող ինժեներն է (Խեչ., 2Մ2,
356):—Այս օրինակներում երկրորդական նախադասութիւնները
վերջադաս են և ունեն եզրակացութեան, եղրահանգման նշանակու-
թիւն:

—Բայց ես մի բան լավ եմ հասկացել. հզոր տերութիւնները
փոքր ազգերին չեն հարցնում՝ կամենո՞ւմ են նրանք դառնալ թուա-
նոթի միս, թե ոչ (ՆՁ, ՊՊՆ, 96): Այստեղ մի բան բառակապակցու-
թեամբ ուժեղանում է անշաղկապ նախադասութեան մասերի կապը,
շեշտվում է օբյեկտ հանդիսացող մասի բովանդակութիւնը: Այդ
բանին օժանդակում է նաև լավ մակերայի առկայութիւնը գլխավոր
մասում՝ հասկանալ բայի մոտ:

Այս, մարդ չի հասկանում, ինչո՞ւ են մեռնում այդպիսի մեծ
մարդիկ (Ավ. Իս., 3, 14): Սակայն նա չէր կարողանում հասկանալ
մի բան. ով և ինչ հիմքերով էր պաշտպանում այդ նախագահին (Ա.
Սեկ., 469): Նա չէր հասկանում՝ սիրո՞ւմ էր, թե ատում այդ մարդուն
(ՆԴ, 2, 62): Այստեղ գլխավոր մասը ժխտական է, իսկ ստորադասը՝
հարցական:

Գլխավոր մասի ժխտական լինելու դեպքում, երբեմն, ստորա-
դաս մասը կարող է լինել հաստատական և ցույց տալ, նկարագրել
մի երևույթ կամ գործողութիւն (սովորաբար ընդհանրացնող կամ
եզրակացութեան նշանակութեամբ), որը չի ըմբռնվել՝ հասկացվել
գլխավոր նախադասութեան ենթակայի կողմից. այդ նշանակութեան
դեպքում գլխավոր նախադասութեան մեջ սովորաբար հանդես է դա-
շիս մի բան բառակապակցութիւնը՝ որևէ որոշիչի հետ. օրինակ՝

Դուք չհասկացաք հասարակ մի բան. մարդ կարող է փոխել իր
բնակարանը և հայրենիքը, բայց ազգը չի կարող նույնը անել (ՆՁ,
ՊՊՆ, 95): Ի՞նչ էր նշանակում «բարձում» բառը, ես չէի հասկանում
(Հիկվ., 24): Արդյոք ում պատկերներն էին, ես հասկանալ չկարո-
ղացա (Բ, 5, 10): Տաք տներից ելնում են դուրս և խեղ պես ուր են
գնում—ուր են գալիս՝ չես ըմբռնում (Պ. Սևակ, 115): Ինչո՞ւ էր այդ-
պես՝ ես չէի ըմբռնել (Թոթ., 128): Այստեղ ժխտական կառուցվածք
ունեցող գլխավոր նախադասութիւնը վերջադաս է, իսկ նրա օբյեկ-
տի պաշտոնը կատարող հարցական կառուցվածք ունեցող երկրոր-
դական նախադասութիւնը՝ առաջադաս:

Երբ գլխավոր նախադասութեան՝ բայով արտահայտված ստո-
րոգյալը դրված է լինում երկրորդ դեմքով, երկրորդական նախադա-

սովորույնը կարող է հաստատական լինել նաև այն դեպքում, երբ գլխավոր նախադասությունը հարցական է, օրինակ՝ Հասկանո՞ւմ եք՝ քարի մեջ փորել է հրաշալի դմբեր (Ե. Չար., 302):

Իր իմաստով իմացական բայերի մոտ է կանգնած հիշել բայը, որի մոտ ևս հաճախ դրվում է անշաղկապ ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություն: Վերջինիս միջոցով նկարագրվում է այն գործողությունը, իրողությունը, եղելությունը, երևույթը, որը կատարվել, տեղի է ունեցել անցյալում, սակայն մտաբերվում, վերականգնվում է գլխավոր մասի ենթակայի կողմից՝ հանդիսանալով նրա գործողության օբյեկտը: Հիշել բայի մոտ անշաղկապ ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություն դրվում է սովորաբար հետևյալ դեպքերում՝

ա) երբ գլխավոր նախադասության ենթական խոստովն է կամ հեղինակը. այսինքն՝ երբ հիշել բայը դրված է առաջին դմբով: Այս դեպքում անշաղկապ բարդ նախադասությունը ունենում է հետևյալ կառուցվածքային առանձնահատկությունները—գերադաս մասը դրվում է բարդ նախադասության սկզբում, նրա ստորոգյալը սովորաբար դրվում է ներկա ժամանակով (երբեմն նաև անցյալ կատարյալով), հարաբերյալ բառ, այսինքն՝ ձևական ուղիղ խնդիր բոլորովին հանդես չի գալիս: Հիշել բայի մոտ դրված երկրորդական նախադասությունները նախորդների համեմատությամբ ունեն միայն այն առանձնահատկությունը, որ պարունակում են նկարագրություններ անցյալում կատարված երևույթների, գործողությունների մասին. այդ պատճառով նրանցում գործածվում են միայն բայի անցյալ ժամանակները: Բերենք մի քանի օրինակ:

—Հիշում եմ. հնչեց զանգը միջանցքում, և ես ներս մտա հին սենյակը քո (Ե. Չար., 139): էսօրվա պես հիշում եմ. գոմշովով մի թեռ կորեկ էր բերել աղալու (Դե, 23): Լավ հիշում եմ, ձմեռ էր, ցուրտ (Ա, 1/12—1960 թ., էջ 3): Հիշում եմ. երկու օր էր ինչ Մարգպետունի իշխանը հեռացել էր մեր ամրոցից (Մուր., 3, 55):

բ) երբ գլխավոր նախադասության ենթական խոսակիցն է, որին հարցով դիմում է խոսողը կամ հեղինակը՝ երկրորդական նախադասության մեջ նկարագրված երևույթը կամ գործողությունը (իրողությունը) հիշելու առթիվ, կամ հորդորում է հիշել այն: Հիշել բայը այս դեպքում դրվում է երկրորդ դմբով և լինում է կամ հարցական, կամ հրամայական: Երկրորդական նախադասությունը նախորդի համեմատությամբ ունի կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ երբ գլխավոր նախադասությունը հրամայական է, կարող է վերաբերել և անցյալին, և ներկային, և ապագային: Օրինակներ՝

Հիշո՞ւմ ես, դու հոգնեւ էիր ու թեքել սիրուն զլուսդ դեպի ուսս (Մ. Ման., 303): Արդոք ճիշդ՞ւմ ես, անտառ էր, առու... հեքիաթի պես էր—երազի նման (ՎՏ, Երկ., 25): Մի հուսահատվեք և ճիշեցե՛ք՝ մենք նահանջում ենք ժամանակավոր, նահանջի մեջ նույնիսկ, մենք նախապատրաստում ենք հաղթանակը (ՄԱՊ, 646):

Իմացական բայերին լրացնող ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություն պարունակող անշաղկապ բարդ նախադասությունները ունեն կառուցվածքային հետևյալ առանձնահատկությունը. երբ գերադաս մասում առկա է լինում ստորոգյալին լրացնող ձևի պարագա, այն (գերադաս մասը) ձեռք է բերում որոշ ինքնուրույնություն, ներգործական բայը կարծես լրացման խիստ պահանջ չի դրում, և երկրորդական նախադասությունը հանդես է գալիս սոսկ բացատրական դերով: Դա երևում է հատկապես ինտոնացիայից. ձայնը որոշ չափով իջնում է, մեծանում է դադարը առաջին և երկրորդ մասերի միջև, ըստ որում առանձնահատուկ շեշտվում է այդ ձևի պարագան: Գրավոր խոսքում այս անշաղկապ նախադասության մասերը բաժանվում են մեծ մասամբ միջակետով: Բերենք մի քանի օրինակ.

Նա ճիշտ էր գուշակել. Ձանոն հազիվ էր պահում իրեն, որպեսզի դուրս չաներ այդ վտանգավոր ծերոնուն (Ա. Սեկ., 464): Ես շատ լավ գիտեմ. նա այսօր չի կարողանա գնալ: Այս անշաղկապ նախադասությունների բաղկացուցիչ մասերի կապակցությունը կարելի է համարել նաև հարակցական:

3) Անշաղկապ ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություն դրվում է նաև մտածական բայերի մոտ—մտածել, որոշել, վճռել և այլն: Այս դեպքում երկրորդական նախադասության մեջ նկարագրվում է այն երևույթը, գործողությունը, իրողությունը, որը հանդիսանում է գլխավոր նախադասության ենթակայի մտածության օբյեկտը: Մտածական բայերը ունեն այն առանձնահատկությունը, որ պահանջում են գործողություն ցույց տվող լրացում: Այդ պատճառով էլ նրանց լրացումը արտահայտված է լինում կամ անորոշ դերբայով, կամ երկրորդական նախադասությամբ:

Երբ անշաղկապ բարդ նախադասության գլխավոր մասի ստորոգյալը մտածել բայն է, այն (անշաղկապ նախադասությունը) իր կառուցվածքով նման է լինում ասացական բայեր պարունակող անշաղկապ բարդ նախադասություններին: Միայն ի տարբերություն ասացական բայերի, մտածել բայի մոտ դրված անշաղկապ ուղիղ խնդիր նախադասությունները անուղղակի հարցում չեն պարունակում (հարցումը միշտ լինում է ուղղակի), օրինակ՝

Եւ հոտ եմ քաշում և մտածում եմ,—որտե՞ղ եմ լսել այս ծանոթ բարբառը (ԳՄԵ, 478): Անբախտ պառավ, գոնե տեսա՞ր քո երկրորդ աղջկա բախտավորութիւնը, մտածում էի ես (Շ, 2, 477): Այսօր նրանք ժողով շունեին, ինչո՞ւ ուշացավ՝ մտածում էր նա (ՄԱՊ, 40):

Մտածել բայի ժխտական ձևի մոտ անշաղկապ ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասութիւն սովորաբար չի դրվում: Այս դեպքում գործածվում է կապակցութեան շաղկապական ձևը:

Կարծել բայի մոտ անշաղկապ երկրորդական նախադասութիւն հանդիպում է այն դեպքում, երբ այն դրված է լինում առաջին կամ երկրորդ դեմքերով, այլ կերպ ասած՝ երկախոսութիւնների ժամանակ, երբ խոսողը հայտնում է իր կարծիքը կամ հարցնում է խոսակցի կարծիքը: Երկրորդ դեպքում երկրորդական նախադասութիւնը ունենում է հարցական բնույթ: Երկրորդական նախադասութիւնը այստեղ ունենում է վերջադաս շարահասութիւն: Առաջադաս հանդես է գալիս շատ հազվադեպ, այն էլ երբ կարծել բայը դրված է լինում ժխտական ձևով: Վերջին դեպքում երկրորդական նախադասութիւնը արտահայտում է որևէ եզրակացութիւն, դատողութիւն: Օրինակներ՝

Եւ կարծում էի—այնտեղ, Ռումբերի ահեղ որոտում կգտնեմ քո դեմքը լուսե (Ե. Չար., 47): Եւ կարծում եմ՝ հնարավոր է (Ա, 1/12—59 Թ., էջ 3): Դու կարծում ես՝ այդ թղթերը կփրկե՞ն քեզ (Վերդ., ԻԳԵ, 313): Դու կարծում ես՝ դեռ կարող եմ ժպտալ ու սիրե՞լ (Մ. Ման., 312):— Մենատնտեսի հոգի ունեա դու— չէի կարծում (ՀՔ, 97):

Ինչպես երևում է 3-րդ և 4-րդ օրինակներից, երկրորդ դեմքով դրված կարծել բայի պահանջով հանդես եկող երկրորդական նախադասութիւնը թեև ունենում է հարցական բնույթ, սակայն հաճախ ցույց է տալիս, որ, ըստ հեղինակի, նկարագրված երևույթը կամ գործողութիւնը իրականում գոյութիւն չունի, ռեալ չէ՝ շնայած գլխավոր նախադասութեան ենթակայի ցույց տված անձի հակառակ կարծիքին:

Վնել, որոշել բայերի մոտ դրված անշաղկապ ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասութիւնները ունեն այն առանձնահատկութիւնը, որ նրանց ստորոգյալները մեծ մասամբ դրվում են ապառնի ժամանակներով (հատկապես ըղձական): Դա բխում է որոշել, վնել բայերի բայիմաստից. նրանք ցույց են տալիս այնպիսի գործողութիւն, որը կապված է ապագայում կատարվելիք այլ գործողութեան հետ: Օրինակներ՝

էլ ճար չկար: Տեսա՞վ տեղ չեն տա իրեն: Եվ որոշեց՝ անի ինչ էլ լինի (Ն. Զար., 100): Հիշում էր անցած օրերը, մորը, հորը, նրա ասածները ու մտքում վնոտւմ՝ երբ դուրս գա, անպատճառ գտնի Շուշիկին (Մ. Ման., 210): Ի՞նչ էր դրա պատճառը, մինչև հիմա էլ նա չէր կարողանում որոշել (ՍԽՀ, 1, 8): Բայց որո՞նք էին սարահարթի սահմանները գյուղի աջ և ձախ կողմերում կամ հետևում, ի՞նչ կերպ էր կապված գյուղը ներքևի հետ—աղտեղից, կապից, դժվար էր որոշել (ՄԱՊ, 546): Վերջին երկու օրինակում երկրորդական նախադասությունը առաջադաս է, որովհետև հարցական բնույթ ունի:

Անհրաժեշտ է նշել, որ այս բայերի մոտ լանշադկապ ուղիղ խնդիր նախադասությունները հազվադեպ են հանդիպում: Նրանք կամ միանում են շաղկապով և կամ լրացումը լինում է անորոշ դերբայով արտահայտված դերբայական դարձված, բայց ոչ անշաղկապ նախադասություն. օրինակ՝ Ամբողջ այդ ժամանակ նա մի բան միայն կարողացավ որոշել. անպայման հանդիպել Գասպարյանին, խոսել հետը (Ա. Սեկ., 404):

4) Անշաղկապ ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններ կարող են դրվել նաև մի շարք զգացական բայերի մոտ՝ տեսնել, նկատել, լսել և այլն:

Հատկապես հետաքրքիր են տեսնել բայի մոտ գրված երկրորդական նախադասությունները: Վերջիններս սովորաբար նկարագրում են այն իրողությունը, գործողությունը, որը դիտվում և ընկալվում է գլխավոր նախադասության ենթակայի կողմից: Օրինակ՝

Վազեցինք, տեսանք՝ մեռած ընկած է ծառի տակին (ՀԹ, 3, 73): Լուսաբացին արտատերը արտը ջրած պիտի տեսնի, պիտի ժպտա և կռնա, մատներով տրորի հողը, տեսնի՝ խո՞րն է ծծել ջուրը (ԱԲ, 98): Տես՝ ոնց է հալվում ու կաթում կտուրներին (ՆԶ, ՊՊՆ, 260): Ասել էին, թե երբ զանգը տալիս են, զնա տեսնի՝ ով է, ինչ է ուզում (ՀԹ, 3, 40): Նա տեսնում էր, ով ինչպես է ապրում (ԱԲ, 161): Տեսավ՝ այս գյուղի մարդիկ ձեռով են փայտ կտտրում (ՀԹ, 3, 142):

Սակայն տեսնել բայ պարունակող գլխավոր նախադասությունը, անշաղկապ կապակցության ժամանակ, շատ հաճախ վեր է ածվում եղանակավորող, երանգավորող կապակցության՝ դադարելով գիտակցվել որպես նախադասություն և ցույց տալով խոսողի վերաբերմունքը երկրորդական նախադասությամբ հաղորդված գործողության նկատմամբ: Այսպես՝ մեկ էլ տեսար, մի օր էլ տեսար, տեսար բառակապակցությունները ցույց են տալիս՝ ա) որ խոսողը հավանական է համարում երկրորդական նախադասությամբ տրված գործողության հանկարծակի կատարվելը: Երկրորդական նախադա-

սության ստորոգյալը այս դեպքում սովորաբար դրվում է անցյալ կատարյալ ժամանակով, որը գործածվում է ապառնու նշանակությամբ: Օրինակներ՝

— Ի՞նչ կարող ենք անել: Ոչինչ, Մի օր էլ տեսար՝ տվին, ջարդեցին ֆիթն ու մոտրեմեդը արյունոտեցին, տարան զնդան (ԳՍԹ, 2, 159): Մեկ էլ տեսար, Գարեգինը եկավ (ՍԽՀ, 1, 40): Մեկ էլ տեսար՝ Մարտելը տվին նրանց (Ի. էր., ՓԱ, 2, 72):

բ) Խոսողը հաղորդում է սովորաբար հանկարծակի, անսպասելի կատարվող գործողությունների մասին. օրինակ՝

Մեկ էլ տեսար՝ սկսեց իր անգիր շարահյուսությունները (ԳՄԵ, 340): Շիվ-աղջկա թևիկները, աղավնու պես, մեկ տեսնում ես, քիչ է մնում թռռեն գետնին, ... մեկ էլ տեսար՝ վեր են սուրում, ճախր են տալիս (Պ. Սևակ, 128): Տեսար՝ մի բզեզ թռավ (ԳՄԵ, 318):

Այն, որ այս բառակապակցությունները արդեն չեն գիտակցվում իրրե գլխավոր նախադասություն, երևում է նաև նրանից, որ տեսար բայը այստեղ կորցրել է նաև իր դիմային նշանակությունը (երկրորդ դեմքը չի գիտակցվում):

Հետաքրքիր կառուցվածք ունեն հետևյալ նախադասությունները՝ Մոտեցա՝ տեսնեմ մեկն ընկել է, էն մեկն էլ արյան թելը քարշ տալով թողել գնացել է ձորը (ՍԽՀ, 2, 74): Մի առավոտ էլ վեր կացա տեսնեմ՝ բոլոր տանեցիք տխուր են (ՀԹ, 3, 66): Մեկ էլ տեսնեմ՝ շուրջս մարդ չկա (ԳՍԹ, 2, 121):

Այս նախադասությունների գլխավոր մասի ստորոգյալը դրված է ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակով, սակայն ունի անցյալ կատարյալի նշանակություն: Այս տիպի նախադասությունները շատ են գործածվում խոսակցական լեզվում, երբ խոսողը պատմում է անցյալում կատարված գործողությունների, եղելությունների մասին, որոնց ինքը ականատես է եղել և ցանկանում է ավելի կենդանի, պատկերավոր դարձնել իր պատմածը: Նախադասությունների այս ձևը գեղարվեստական գրականության մեջ գործածվում է կամ այն ժամանակ, երբ հեղինակը, որպես ականատես, առաջին դեմքով շարադրում է անցյալում կատարված դեպքերի, եղելությունների մասին, կամ էլ երկախոսությունների մեջ:

Այս նույն նշանակությունն ունի հետևյալ նախադասությունը՝ Մին էլ էն տեսանք՝ առաջի երկու ոտը վեր դրավ, դառավ շորքոտանի (ՀԹ, 3, 52): — Այստեղ գլխավոր նախադասության մեջ հանդես է եկել է՛ն ձևական ուղիղ խնդիրը, որն օժանդակում է անշաղկապ բարդ նախադասության մասերի կապակցությանը և մեկ ամբողջություն կազմելուն:

Երբ տեսնել բայը դրվում է երկրորդ դեմքով և հարցական է, ցույց է տալիս, որ խոսողը երկրորդական նախադասությամբ հաղորդված գործողությունը, եղելությունը դիտում է իբրև հաստատ կատարված կամ կատարվող և խոսակցի ուշադրությունը դարձնում է դրա վրա, հաճախ որևէ հետևության հանգեւում նպատակով: Օրինակներ.

Տեսնո՞ւմ ես՝ դուք թվանքներդ առել եք ետեւներիցն ընկել, մենք էլ ուրախացել ենք, թե ինչ ա մի պախրա կսպանենք, կուտենք (ՀԹ, 3, 75): Տեսնո՞ւմ ես, բան չի ստացվում (Վերդ., ԻԳԵ, 348): Բայց դու տեսնո՞ւմ ես, նատաշա, ծառն արդեն կու է տալիս մեր անոմները (Աւ., ՀԱ, 147):

Երբեմն տեսնում ես ստորոգյալը չի լինում հարցական, այլ նրա կողքին հանդես է գալիս էլի եղանակավորող բառը, որը նախադասությանը տալիս է նույն իմաստային երանգը. օրինակ՝ Քո բարի աչքով տեսնում ես էլի, Տկլոր ու սոված էսպես տարին բուն քարիհողի հետ կոխվ ենք տալի (ՀԹ, 2, 38):

Տեսնում ես (եք) ստորոգյալը ևս սկսել է կորցնել նախադասության գլխավոր անդամի իր նշանակությունը և արդեն վեր է ածվում շաղկապական բառի՝ ֆաեի որ նշանակությամբ,՝ կապելով հիմունքի նախադասությունը գլխավոր նախադասության հետ (այն դադարում է գիտակցվել որպես անշաղկապ բարդ նախադասության գլխավոր մասի ստորոգյալ). օրինակ՝ Հանգիստ թողեք դրան, թողեք շորերը փոխի. տեսնո՞ւմ եք՝ լաց է լինում (Մ. Մա., 16): Կամ՝ Տեսնում ես ֆաե՞մ եմ, ինչո՞ւ ես խանգարում:

Իրենց նյութական իմաստը սկսել են կորցնել նաև անշաղկապ բարդ նախադասության մեջ որպես գլխավոր նախադասություն հանդես եկող տեսնել բայի ըզձական և պայմանական եղանակի ապառնու ձևերը. օրինակ՝

Տեսնենք, երբ են նիստ նշանակում (Գ. Ռշ. Մ., 174): Դե հիմա կտեսնենք, իմ մի աչքն է սո՞ւր, թե՞ ձեր երկու աչքը,—պատասխանեց Չատուն (ԴԽ, 197): Ասա տեսնեմ, ուր է իր գնացել: Գնացի տեսնեմ, ինչու չէր եկել: Տեսնենք, ինչ է ասելու:

Ինչպես ցույց է տալիս ուսումնասիրությունը, տեսնել բայի պահանջով դրված անշաղկապ երկրորդական նախադասությունները լինում են վերջադաս և բաժանվում են գլխավորից ստորակետով, բութով, երբեմն նաև՝ միջակետով:

Մյուս զգացական բայերի մոտ դրված անշաղկապ ուղիղ խնդիր նախադասությունները իրենց կառուցվածքով նման են իմացական բայերի պահանջով դրված նախադասություններին: Բերենք մի քանի օրինակ.

Երբեմն նկատում էի՝ նրա մոտ գալիս էին անժանոթ անձինք, տարօրինակ հագուստներով... (Բ, 5, 33): Բաց արա սիրտդ իմ առաջ, աղա, մի չլուծված հանելուկ կա քո մեջ, ես էդ վաղուց եմ նկատել (Դե, 285): Ինչպե՞ս էր անում. նա այդ, հետաքրքիր է լսել (Մուր., 1, 305): Ստեփանին էլ շատ բարև կանես: Լսել եմ՝ հովիվ է սև սարերում (Դե, 18): Զգո՞ւմ ես՝ հոգիս, հոգիդ ու նրա—հեռու, անժանոթ ընկերոջ հոգին—նույն արեգակնական խորհրդով է լի (Ն. Զար., 26):

Այստեղ անհրաժեշտ է միայն նշել, որ լսի՞ր բայաձևը ևս որոշ դեպքերում սկսել է կորցնել իր նյութական իմաստը և վերածվել կոչական բառի. օրինակ՝ Լսի՛ր, գուցե իսկապես այնքան էլ վատ չի այնտեղ (Ա. Սեկ., 11): Ամբողջ նախադասությունը այս դեպքում ևս չի գիտակցվում իբրև բարդ նախադասություն:

5) Անշաղկապ ուղիղ խնդիր նախադասություն է դրվում նաև սահմանափակ թվով այլ ներգործական սեռի բայերի մոտ. դրանցից են՝ խնդրել, բացատրել, ուզենալ, բողնել, խոստովանել, հավատացնել:

Խնդրել, ուզենալ, ցանկանալ, բողնել բայերի պահանջով դրված անշաղկապ ուղիղ խնդիր նախադասությունները ունենում են նպատակի իմաստային երանգ. օրինակ՝

Կխորտակեմ կամարները երկնային, ես չեմ թողնի, ես չեմ բողնի՝ դու մեռնիս... (Ավ. Իս., 2, 125): Ուզում եմ՝ ես էլ գամ ձեզ հետ (ՀԹ, 3, 46): Խնդրում եմ քեզ՝ մի վիրավորվիր, որ ես չգրեցի այն ժամանակ (ՄԱՊ, 566): Կուզեիր՝ երկա՞ր շարունակվեր այս հիմար պատմությունը (Վերդ., ԻԳԵ, 379):

Երկրորդական նախադասության ստորոգյալը այս դեպքում սովորաբար դրվում է ըղձական եղանակով, իսկ խնդրել բայի մոտ՝ նաև հրամայական եղանակով:

Պահանջել բայի մոտ կարող է դրվել նաև ուրիշի ուղիղ խոսքը. այսինքն՝ այս բայը կարող է գործածվել որպես ասացական բայ: Այսպես՝ Կգնա ու կպահանջի՝ զորացրվել եմ, պարտավոր եմ հարմար աշխատանք տալ (Վերդ., ԻԳԵ, 6):

Մյուս բայերի մոտ դրված ուղիղ խնդիր նախադասությունները ունեն նույն կառուցվածքային առանձնահատկությունները, ինչ որ նկարագրված են վերևում: Ահա մի քանի օրինակ.

Խոստովանում եմ, այդ մասին ես չէի մտածել (Շ, 2, 466): Համրում էին՝ քանի՞ օր է, ինչ գործադու եմ անում (Ի. էր., ՓԱ, 1, 134): Բայց դուք գուցե էս էլ եմ փորձել. ուզել եք գտնել, տեսնել մեր փոքրիկ երգչին ու չեք կարողացել (ՀԹ, 3, 93): Երևի նա ստուգում

էր՝ կա՝ արդյոք որեւէ նմանութիւն իր դեմքի եւ այդ առարկայի միջեւ (նՁ, ՊՊՆ, 92): Չեմ ուզում քաֆցնել ձեզնից, դուրսից լուրջ է, քիչ առաջ մոտն էի (Ա. Սեկ., 448):

Սրանք են ներգործական սեռի բայերի պահանջով կազմված անշաղկապ բարդ նախադասութիւնները եւ նրանց կառուցվածքային առանձնահատկութիւնները:

ԱՆՈՒՂԱԿԻ ԽՆԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ
ՊԱՐՈՒՆԱԿԱՌ ԲԱՅԱՏՐԱԿԱՆ ԱՆՇԱՂԿԱՊ ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ժամանակակից հայերենում համեմատաբար քիչ են այն անշաղկապ նախադասութիւնները, որոնց գլխավոր մասի ստորոգյալի եւ անշաղկապ միացած երկրորդական նախադասութեան միջեւ գոյութիւն ունեն անուղղակի խնդրի իմաստային հարաբերութիւններ: Ըստ որում պարզ անուղղակի խնդրի եւ ստորոգյալի միջեւ եղած բազմազան իմաստային փոխհարաբերութիւնների համեմատությամբ՝ անշաղկապ բարդ նախադասութիւններում դրանք հանդես են գալիս շատ սահմանափակ քանակով: Այս անշաղկապ նախադասութիւնները եւ իրենց բնույթով բացատրական են, որովհետեւ բացահայտում են գլխավոր մասի ստորոգյալի հետ կապված որեւէ հանգամանք: Ի տարբերութիւն անշաղկապ ուղիղ խնդրի նախադասութիւնների, անուղղակի խնդրի նախադասութիւնները դրվում են ոչ թե բայ-ստորոգյալի սեռի պահանջով, այլ նրա բայիմաստի պահանջով, այդ իսկ պատճառով նրանք կարող են դրվել նաեւ շեղոք սեռի բայերի մոտ:

Անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասութիւն պարունակող անշաղկապ բարդ նախադասութիւնները ունեն կառուցվածքային հետեւյալ առանձնահատկութիւնները.

ա) Գերադաս մասը դրվում է անշաղկապ նախադասութեան սկզբում, երկրորդական՝ անուղղակի խնդրի պաշտոն կատարող մասը լինում է վերջադաս: Առաջին մասում եղած շեղոք բայը իր բայիմաստով լրացվելու կարիք է զգում. այդ դերով հանդես է գալիս երկրորդ մասը, որը կատարում է լրացման անուղղակի խնդրի պաշտոնը: Ստորադասական կապակցութիւնը այստեղ հենց դրանով էլ հիմնականում դրսևորվում է (ինտոնացիայի հետ միասին):

բ) Ամբողջ անշաղկապ բարդ նախադասութիւնը՝ այս դեպքում եւս ունենում է բացատրական ինտոնացիա, այսինքն՝ առաջին մասի վերջում ձայնը աննշան բարձրանում է, դրան հաջորդում է դադար, որը այս դեպքում ավելի փոքր է, քան ուղիղ խնդիր երկրորդական

նախադասութիւնների առկայության ժամանակ. ապա ձայնի որոշ իջեցումով արտասանվում է երկրորդ մասը:

գ) Գլխավոր մասում սովորաբար ձևական անուղղակի խնդիր (այսպես կոչված հարաբերյալ) հանդես չի գալիս:

Բարդ նախադասության մասերի անշաղկապ կապակցության ժամանակ կարող են հանդես գալ անուղղակի խնդրի հետևյալ իմաստային հարաբերությունները:

1) Երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է այն առարկան, երևույթը, որին ուղղված է գլխավոր մասի գործողությունը, այսինքն՝ երկրորդական նախադասությունը կատարում է հանգման անուղղակի խնդրի պաշտոն. օրինակ՝

Մայրիկ, նայի՛ր, արևն ինչպես դեղնել է, ցուրտ է ինչպես (Ավ. Իս., 1, 60): Հավատա ինձ, որ անզոր եմ տիրել իմ հոգուն, հավատա ինձ, իմ սիրելի, էլ չեմ դիմանա (Գ. Սար., 18): Հավատա, առանց աղի մառդ կմեռնի (Լեո, 284): Սպասում էր, արդյոք յուր տերը կըբարեհաճե՞ր ջուր պահանջել (Բ, 7, 34): Սպասի, հրես հերդ կժերը կտանի գետը (ԱԲ, 151):

Մանոթություն—Սպասել բայի մոտ դրված անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունները սովորաբար միաժամանակ ունենում են նպատակի իմաստային երանգ (տես վերջին երկու օրինակը):

2) Երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է այն առարկան, երևույթը, որը սկզբնապատճառ է հանդիսացել գլխավոր մասի ենթակայի գործողության համար. օրինակ՝ Մինչդեռ անհրաժեշտ էր, պետք էր մի տեղ տաքացնել փայտացած անդամները, այլ կերպ վախենում էր տեղ շնասներ (ԳՍԹ, 2, 6): Յուրաքանչյուրը վախենում էր մի գուցե լուրը հասնի միլիոներեի ժառանգին (Շ, 4, 20): Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս նախադասությունները ունեն պատճառի իմաստային երանգ և նկարագրում են այն գործողությունը, որի կատարվելու հնարավորությունը գլխավոր նախադասության ենթակայի մոտ առաջացնում է վախենալու (տվյալ դեպքում) զգացողությունը:

3) Անշաղկապ անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունները կարող են արտահայտել նաև վերաբերության հարաբերություններ. այսինքն՝ նկարագրել այն երևույթը, գործողությունը, որին վերաբերում է գլխավոր նախադասության գործողությունը: Այս նախադասությունները իրենց արտահայտած իմաստով մոտ են ասացական բայերին լրացնող ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններին, դրվում են նույնպես մեծ մասամբ ասացական

բայերի մոտ (պատասխան տալ, պատմել, խոսել և այլն) և կարելի է համարել նրանց շարահյուսական համանիշը: Սրանց միջև կա միայն այն նուրբ տարբերությունը, որ ուղիղ խնդրի դեպքում հիմնականում հաղորդվում է որևէ երևույթի մասին ամբողջությամբ, որպես գործողության օբյեկտ, իսկ վերաբերության անուղղակի խնդրով հաղորդվում, պատմվում է որևէ երևույթի, դեպքի, գործողության մասին ոչ որպես գործողության օբյեկտ, այլ իբրև լրացուցիչ տեղեկություն: Օրինակներ.

Թող պատասխան տան. պատերազմից հետո ե՞րբ են նրանք այդքան բերք ստացել (Ա. Սեկ., 575): Ի՞նչպես եք ապրում, դու ձեզնից պատմի (ՀԹ, 2, 37): Որտեղի՞ց էր ինքը՝ այդ մեծ տատը, ո՞ւր էր մնացել նրա տունը, այդ մասին հաստատ բան հայտնի չէր (Լեո, 67): Իսկ ի՞նչ բան էր սովետական իշխանությունը, ոչինչ չգիտե՞ր Տիգրանը (ՍՀ, 1/X, 61 թ., էջ 4):

Վերաբերության անուղղակի խնդիր պետք է համարել նաև կասկածել, համոզված լինել, հավատացած լինել, հավատացնել բայերի մոտ բայիմաստի պահանջով դրված երկրորդական նախադասությունները:

Բերենք մի քանի օրինակ.

Բայց ես համոզված էի այլևս, ոչ մի անասուն այդ գործը չի ստանձնի և ավելորդ է դրա մասին մտածել (Թոթ., 281): Ձեռք կասկածում, ցուցահանդեսները կգոհացնեն նաև մեր արվեստագետներին (ՍԱ, 2, 1960, էջ 4): Ձէ, հավատացնում եմ քեզ, Միքայել, նա շատ կրթված աղջիկ է (ՆԴ, 2, 429): Եթե չօգնի, գոնե չի խանգարի, հավատացնում եմ (Վերդ., ԻԳԵ, 395): Վերջին օրինակում գլխավոր նախադասությունը վերջադաս է, մի բան, որն այս տիպի նախադասությունների համար անսովոր կառուցվածք է:

4) Անուղղակի խնդիր պետք է համարել նաև փիչ մնալ, սիրտ անել հարադրությունների և կա բայի մոտ դրված երկրորդական նախադասությունները. այսպես՝

Քիչ է մնում ինձ ներքև շարտեմ ու կտոր-կտոր անեմ իմ ընկերոջ դուշմանին (ՎԱԼԿ, 30): Շիվ-աղջկա թևիկները, աղավառ պես, մեկ տեսնում ես՝ փիչ է մնում քառեն գետնին, ... մեկ էլ տեսար՝ վեր են սուրում (Պ. Սևակ, 128): Լսեցի, որ թուրքերի արշավանքի ժամանակ գյուղումն են եղել. ինչպե՞ս սիրտ արի՞ր՝ մնացի (Ավ. Իս., 3, 84): Երեք օրն է դեռ անց կացել, Չորս օր էլ կա՝ փունը առնի (ՀԹ, 18):

Քիչ մնալ և կա բայերի մոտ դրված անուղղակի խնդիր նախա-

դասութիւնները նկարագրում են ապագայում կատարվելիք գործողութիւն, այդ պատճառով էլ նրանց ստորոգյալները դրվում են ըղձական եղանակով: Երբ գլխավոր մասի բայ-ստորոգյալը արտահայտված է լինում անցյալ ժամանակներով, երկրորդականի մեջ գործածվում է ըղձական եղանակի անցյալի ապառնի ժամանակը, իսկ երբ ներկա ժամանակով են դրված՝ ապառնի ժամանակը:

Ծանոթութիւն—Քիչ մնալ-ը ևս արդեն սկսել է վերածվել եղանակավորող բառի, ցույց տալով հնարավոր, բայց չկատարված գործողութիւն:

Երբեմն անշաղկապ անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասութիւն է դրվում նաև բայանուն գոյականների մոտ. այսպես՝ Արեք վկա՝ նա իր կյանքում այդպիսի աղջիկ չէր տեսել (ԳԲՆ, 363):

Ինչպես երևում է ուսումնասիրութիւնից և բերված օրինակներից, անշաղկապ անուղղակի խնդիր նախադասութիւնները ունեն այն ընդհանուր առանձնահատկութիւնը, որ դրվելով վերջադաս ցույց են տալիս գլխավոր մասի ենթակայի հարաբերութիւնը որևէ գործողության, երևութի, իրողության հետ: Պետք է նշել, որ նրանք, որպես կանոն, անձ ցույց չեն տալիս:

ՊԱՐԱԳՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԱՆՇԱՂԿԱՊ ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անշաղկապ բարդ նախադասութիւնների համակարգում որոշակի տեղ են գրավում այն նախադասութիւնները, որոնց բաղկացուցիչ մասերի միջև առկա են պարագայական հարաբերութիւններ: Հատկապես տարածված են պայմանային և պատճառահետեւանքային հարաբերութիւններ արտահայտող անշաղկապ բարդ նախադասութիւնները, ինչպես նաև ժամանակի անշաղկապ նախադասութիւնները: Մյուս պարագայական հարաբերութիւնները (տեղի, ձևի համեմատութիւն և այլն) անշաղկապ կապակցության ժամանակ հազվադեպ են հանդիպում:

Ուսումնասիրենք դրանցից յուրաքանչյուրը առանձին:

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՊԱՐԱԳԱ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ ԱՆՇԱՂԿԱՊ ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ժամանակային հարաբերութիւններ արտահայտող անշաղկապ բարդ նախադասութիւնները կալող են լինել և բարդ համադասական, և բարդ ստորադասական: Առաջին դեպքում նկարագրվում են միաժամանակ կատարվող (կատարված) կամ իրար հաջորդող երե-

վույթներ, գործողութուններ, որոնք դիտվում են որպես համեմատաբար ինքնուրույն և հավասարազոր միավորներ: Իհարկե, ինչպես ասվել է «Անշաղկապ բարդ համադասական նախադասութուններ» բաժնում, նրանք ևս կազմում են մի ամբողջություն: Երկրորդ դեպքում արդեն ոչ թե սոսկ հաղորդվում են իրար հաջորդող գործողութուններ, այլ առաջին մասի գործողությունը բերվում է երկրորդ մասի գործողության ժամանակը պարզելու, ճշտելու, ավելի որոշակի դարձնելու նպատակով:

Ժամանակակից հարաբերություններ արտահայտող անշաղկապ բարդ նախադասութունները ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ միշտ ստորադաս, երկրորդական է համարվում առաջին բաղկացուցիչ մասը, որի միջոցով բացահայտվում է երկրորդ բաղկացուցիչ մասում նկարագրված գործողության ժամանակը: Մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ երկու մասերն էլ (հատկապես առաջին՝ ստորադաս մասը) կարող են իրենց հերթին բարդ լինել (շաղկապավոր կամ անշաղկապ). օրինակ՝ իմացավ՝ մոտենում եմ—շտապով ետ-ետ գնաց, ներս մտավ, թաքնվեց) (ՀԹ, 3, 94): Այստեղ գլխավոր նախադասությունը (շտապով ետ-ետ գնաց, ներս մտավ, թաքնվեց) միավորյալ է, իսկ ժամանակի պարագայի պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասությունը իր հերթին անշաղկապ բարդ նախադասություն է (իմացավ՝ մոտենում եմ): Այսպիսի դեպքերում առաջին անշաղկապ նախադասության՝ ամբողջ բարդ ստորադասական նախադասության մեկ միավորը համարվելուն օժանդակում է ինտոնացիան: Նրա մասերի միջև եղած դադարը դառնում է շատ աննշան (իմացավ՝ մոտենում եմ), նախադասության վերջում ձայնը որոշ չափով բարձրանում է, դրան հաջորդում է զգալի դադար, ապա արտասանվում է երկրորդ մասը:

Ժամանակակից հարաբերություններ նշող անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունները ևս ունեն նախազգուշացնող բացատրական ինտոնացիա, այսինքն՝ առաջին մասի վերջում ձայնը բարձրանում է (դրանով ցույց է տրվում, որ նախադասությունը չի ավարտվել), դրան հաջորդում է որոշ դադար, ապա սովորական իջնող ինտոնացիայով արտասանվում է երկրորդ մասը:

Անշաղկապ ժամանակի երկրորդական նախադասությունները բաժանվում են գլխավոր մասից ստորակետով, բովով (մեծ մասամբ), երբեմն նաև անջատման գծով: Վերջինս սովորաբար օգտագործվում է այն դեպքերում, երբ ժամանակի երկրորդական նախադասությունը իր հերթին բարդ է և նրա ու գլխավոր նախադասության միջև եղած դադարը համեմատաբար երկար է: Իմաստային

տեսակետից անշաղկապ ժամանակի երկրորդական նախադասութ-
յունները տարբերվում են՝ շաղկապավոր ժամանակի երկրորդական
նախադասություններից նրանով, որ միանում են գլխավորին հիմ-
նականում ժամանակային հաջորդականության նշանակությամբ,
հազվադեպ նաև՝ մասնակի միաժամանակության նշանակու-
թյամբ:

Այսպիսով՝ անշաղկապ կապակցության ժամանակ կարող են
հանդես գալ հետևյալ ժամանակային հարաբերությունները.

1. Ժամանակային հաջորդականության հարաբերություններ.

Ի տարբերություն այս նույն հարաբերություններն արտահայ-
տող շաղկապավոր բարդ ստորադասական նախադասությունների,
որոնց մեջ գլխավոր նախադասության գործողության ժամանակը
կարող է բացահայտվել ինչպես նրան նախորդող, այնպես էլ հա-
ջորդող գործողություններ նկարագրելու միջոցով, անշաղկապ կա-
պակցության ժամանակ գլխավոր նախադասության գործողության
ժամանակը բացահայտվում է միայն նրան նախորդող մի այլ գոր-
ծողություն նկարագրելու միջոցով: Գլխավոր և երկրորդական նա-
խադասությունների ստորոգյալները այս տիպի անշաղկապ նախա-
դասություններում իրենց ժամանակներով սովորաբար համաձայ-
նում են:

Երբ նկարագրվում են անցյալում կատարված՝ իրար հաջորդած
գործողություններ, անշաղկապ բարդ նախադասության մեջ գոր-
ծածվում է բայի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժա-
մանակը: Սա ժամանակի երկրորդական նախադասությունների ան-
շաղկապ կապակցության ամենատարածված ձևն է: Բերենք օրի-
նակներ.

Տեսավ՝ չեն գալի, դուռ չեն բաց անում, ինքն էլ մեկնվեց քաղ-
քի մեյդանում (ՀԹ, 2, 32): Տեսան տանը չի կարողանում ծառայի՝
խանութ տառան Գիքորին (ՀԹ, 3, 42): Արհեստանոց իսկույն վազեց
ու պատվիրեց չորս հատ ակնոց... Սևով նայեց՝ արևն անգամ նրան
թվաց մի սառցագունդ (ԳԲ, 94): Այդ օձը մեր տան բախտի պահ-
պանողն էր. սպանվեց օձը, դժբախտություններն սկսվեցին մեկը
մյուսի հետևից (ԳՄՆ, 322): Ա՛յ գեներալ էր, —ասաց մի զինվոր, —
որ այստեղ էր, կարծես վրանը լցվել էր, գնաց՝ վրանը դատարկվեց
(ՀԲ, 275):

Վերջին օրինակում ժամանակային հարաբերություն ցույց
տվող անշաղկապ բարդ նախադասությունը իր հերթին հանդիսա-
նում է համադասական անշաղկապ բարդ նախադասության երկրորդ
բաղադրիչը (առաջին բաղադրիչը դարձյալ ժամանակային հարա-

բերութիւնն ցուց տվող բարդ նախադասութիւնն է, սակայն շաղկապական կապակցութեամբ)։

Այս տիպի անշաղկապ բարդ նախադասութիւններն առաջին բաղադրիչները սովորաբար ունենում են պատճառի իմաստային երանգ, այսինքն նկարագրում են այնպիսի գործողութիւն, որը նախորդելով գլխավոր նախադասութեան գործողութեանը՝ միաժամանակ կարծեք պատճառ է հանդիսանում վերջինիս կատարման համար (տես վերևի օրինակները)։

Անցյալ կատարյալ ժամանակով ժամանակի հարաբերութիւնն ցուց տվող անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասութիւնները տարածված են նաև ժողովրդական առածների, ասածվածքների մեջ, սակայն այս դեպքում նրանք ցուց են տալիս ոչ թե կոնկրետ ժամանակում իրար հաջորդած գործողութիւններ, այլ գործածվում են ընդհանուր-անորոշ նշանակութեամբ։

Օրինակներ՝

Գիւլի գլխին ավետարան կարդացին, ասաց՝ շուտ արեք, ոչխարը սարն անց կացավ (Հայկ. առած., 74)։ Խոջին տեսան, աղքատ մոռացան (ն. տ., 7)։ Սուտ ասողի տունը կրակ ընկավ, չը հավատացին (ն. տ., 79)։ Զկամին կամ լծեցին, եղները հանեց սարերը (ն. տ., 139)։

բ) Ժամանակային հաջորդականութիւնն նշող անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասութիւններում գործածական են նաև ըղձական և պայմանական եղանակները։ Այս դեպքում գլխավոր նախադասութեամբ նկարագրվում է ապագայում կատարվելիք գործողութիւն, որի կատարվելու ժամանակը ավելի որոշակի է դառնում, բացահայտվում է նրանից առաջ կատարվելիք մի այլ գործողութիւնն նկարագրելու միջոցով։ Ըստ որում կամ և գլխավոր, և երկրորդական նախադասութիւններում գործածվում է պայմանական եղանակը և կամ գլխավոր նախադասութեան պայմանական եղանակին երկրորդականի մեջ համապատասխանում է ըղձական եղանակը (երկու դեպքում էլ ստորոգյալները ժամանակներով համաձայնում են. սովորաբար երկուսն էլ դրվում են ապառնի ժամանակով)։ Բերենք օրինակներ յուրաքանչյուր դեպքի համար։

Զէ, հավատացնում եմ քեզ, Միքայել, նա շատ կրթված աղջիկ է։ Այ, կգնանք, ինքդ կտեսնես (ՆԴ, 2, 429)։ Պարզ է՝ ռազմական գաղտնիք է... Կգա ժամանակը՝ կիմանաք (ՄԱ, 3, 280)։ Այսօր, վաղը կվերանա, կտեսնեք (Գ. Ռշ., Մ., 70)։ Այս նախադասութիւնները իրենց կապակցութեան բնույթով շատ մոտ են համադասութեանը։

Բայց աշունը վերջանա, մի անգամ կգամ Թեհրան (ն. տ., 109), էս տարի բերքը բարով-խերով հավաքենք, աշնանը մարդ կուղարկեմ ձեր տուն, խնամախոս (Ա. Սահ., 32): Գնամ, վերադառնամ՝ կմտածենք այդ մասին (Գ. Ռշ. Մ., 52):

Այս կառուցվածքի նախադասություններում երբեմն նկարագրվում են սովորաբար իրար հաջորդող գործողություններ. օրինակ՝ Մի ուրի տեսնի՝ կկանգնի, աչքի պռնով կնայի, մտքում կհաշվի, թե քանի տախտակ դուրս կգա (ԱՔ, 73):

Այստեղ երկրորդ՝ գլխավոր մասը իր հերթին ժամանակային հաջորդականության նշանակություն ունեցող անշաղկապ բարդ համադասական նախադասություն է: Այն, որ առաջին մասը հավասարազոր չէ մյուսներին և ստորադասված է նրանց, երևում է անշաղկապ բարդ նախադասության կառուցվածքից. առաջին մասում ստորոգյալը դրված է ըղձական եղանակով, իսկ մյուսներում՝ պայմանական. այնուհետև՝ երկրորդ մասի բաղադրիչների ինտոնացիան թվարկման է, իսկ առաջին մասի և երկրորդի միջև եղած ինտոնացիան՝ բացատրական:

Հազվադեպ և՛ գլխավոր, և՛ երկրորդական նախադասությունների մեջ գործածվում է ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակը. օրինակ՝ —Ո՛ւր,—հարցրեց Տիմոֆեևը—Շոքերս հագնեմ՝ գամ (Վերդ., ԻԳԾ, 367): Իսկ երբեմն էլ, երկրորդական նախադասության մեջ պայմանական եղանակի գործածության դեպքում, գլխավոր նախադասությունը լինում է անվանական. օրինակ՝ Տեղդ ծանր նստիր: Կլուսանա, հեղեղները կիջեն, նոր բարի նախադաս (ՍԽՀ, 1, 94):

Ըղձական և պայմանական եղանակների անցյալ ապառնի ժամանակները ևս ժամանակային հարաբերություններ արտահայտող նախադասություններում երբեմն ունենում են անցյալ անկատար ժամանակի իմաստ և ցույց են տալիս սովորաբար իրար հետ կրկնվող գործողություններ. օրինակ՝ Նրանք սև ասեին, պ. Մարուքեն կասե՛ր սպիտակ. նրանք հա ասեին, պ. Մարուքեն կասե՛ր չէ— (Ծ. Չար., 337): Անտառում գայլ կհարձակվե՛ր մեզ վրա՝ մենք միասին էինք, եղնիկի ձագ բռնեինք, թե նապաստակի՝ միասին («Ավանգարդ», 5/2—59 թ.):

Ապագայում կատարվելիք գործողություն նշելիս, ժամանակի երկրորդական նախադասությունները ունենում են պայմանի իմաստային երանգ, այսինքն՝ տրվում է նաև այն, որ երկրորդական նախադասության գործողությունը՝ կատարվելով գլխավոր նախադասության գործողությունից անմիջապես առաջ, պայման է հանդի-

սանալու գլխավոր նախադասության գործողության կատարման համար: Սակայն այս նախադասությունները տարբերվում են պայմանի երկրորդական նախադասություններից նրանով, որ եթե վերջիններին միջոցով տրվում է ենթադրվող գործողություն, որի կատարման համար անհրաժեշտ է որևէ այլ գործողության կատարում, ապա այս դեպքում նկարագրվող երևույթները դիտվում են իբրև հաստատ կատարվելիք գործողություններ, որոնք իրար հետ կապված են ժամանակային հաջորդականության նշանակությամբ (տե՛ս վերևի օրինակները):

Ներկա ժամանակը այս նախադասություններում գործածվում է երկու դեպքում.

ա) Երբ կիրառվում է իբրև պատմական ներկա, այսինքն՝ նկարագրվում են անցյալում կատարված գործողություններ. օրինակ՝ Կոաճում, բարձրացնում են քարը — բացվում է նրանց առաջ մի մուֆ ներքնահարկ (Ե. Չար., 303): 'Ինում է Թաթոն ոտքը ջրաղացքարի վրա. շարժվում է (Ե. Չար., 303):

բ) Ավելի հաճախ՝ երբ նկարագրվում են սովորաբար իրար հաջորդող նախադասություններ. օրինակներ՝

Մանասը ուրիշ բան է: Մենք միայն նրան ենք հավատում: Տեսնում է մեզ, ասում է՝ ինչ որ արդար ու ճիշտ է (Լեո, 281):

...Ու չեն էլ նկատում: Ասում ես՝ զարմանում են... բացատրում ես՝ խեթում են (Ե, 10/2—61 թ., էջ 2): Դեպի բարձր նայում ես, քեզ հովանավորում է պարզ, աստղազարդ երկինքը (Բ, 5, 12): Քարք վատ է, շատ է բթանում, մի օր բանեցնում ես, այլևս ոչինչ չի կրտրում, պետք է միշտ սրել (Բ, 7, 215): Բերան կա հաց չկա, հաց կա, բերան չկա (Հայկ. առած., 2): Հազար կը մեռնի՝ մեկ չի շվարի, մեկ կը մեռնի՝ հազար կը շվարի (Հայկ. առած., 1):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս տիպի ժամանակի նախադասությունները հանդես են գալիս հիմնականում բարդ կազմով անշաղկապ բարդ նախադասություններում, որպես զուգահեռական անշաղկապ նախադասության բաղադրիչներ:

Երբ կրկնվող գործողությունների նկարագրությունը վերաբերում է անցյալին, գլխավոր և երկրորդական նախադասություններում գործածվում է սահմանական եղանակի անցյալ անկատար ժամանակը. օրինակ՝

Մենք զարմանում էինք, որ նա այդպես փոխվել է, հարցնում

1 Վերջին օրինակը բարբառային է. նրա բայ-ստորոգյալների ձևերը ներկայի ձևեր են:

էինք, հազիվ էր պատասխանում (Մ. Ման., 42): Երբեք նրան այնքան վիրավորական, այնքան անտանելի չէր թվացել նրա դրուժութունը, որքան այժմ: Հանդիպում էր յուր ծանոթներին— ոչ ոք չէր մոտենում նրան (Շ, 2, 433): Լավ մայթե՞ր էին անցկացնում՝ դրանք նույնպես «Զարգանդի մայթեր» էին (ՄԱՊ, 691):

Վերը նկարագրված նախադասություններում ստորադասական կապակցությունը արտահայտվում է ինտոնացիայի միջոցով, որով և այս նախադասությունները տարբերվում են ժամանակային հաջորդականության նշանակութուն ունեցող համադասական նախադասություններից: Առաջին դեպքում անշաղկապ նախադասության ինտոնացիան նախադրուշական-բացատրական է, իսկ երկրորդ դեպքում՝ թվարկման:

Որոշ դեպքերում անշաղկապ նախադասությունների ստորադասական կապակցության դրսևորմանը օժանդակում են բառաբերականական միջոցները, որոնք միաժամանակ իմաստային նրբերանգներ են տալիս ժամանակային հաջորդականության նշանակությանը: Այսպես՝ ժամանակային հարաբերությունը ստանում է անմիջական հաջորդականության նշանակութուն, երբ՝ ա) առաջին մասի սկզբում (կամ կազմում) հանդես է գալիս հազիվ մակրայը. օրինակ՝ Հազիվ ծանրացան արտեանտներնիրը— քնեց արեղան յուր կոշտ անկողնում (ՀԹ, 2, 22): բ) Առաջին մասի ստորոգյալը կրկնվում է ժխտական ձևով, օրինակ՝ Հովակիմ քաղեցինք— չքաղեցինք՝ դու էլ ծովեցիր, լղարեի, հենց չուի ես դառել (Մ. Ման., 43): գ) Առաջին մասի ինտոնացիան մոտենում է հարցական ինտոնացիային, երկրորդ մասը սկսվում է իսկույն մակրայով (օրինակ՝ Նոր, հսկայական ավտոբուսներ էր ստանում քաղաքը, իսկույն դրանք մկրտում էին «Զարգանդի ավտոբուս» անունով (ՄԱՊ, 691), կամ առաջին մասի ստորոգյալը դրվում է ըղձականի անցյալ ապառնի ժամանակով, երկրորդ մասը դարձյալ սկսվում է իսկույն—ով, իսկ ստորոգյալը (երկրորդ մասի) դրվում է անցյալ անկատար ժամանակով. օրինակ՝ Գյուղը մի նոր գիրք մտներ՝ իսկույն հոտն առնում էր (Ա. Սահ., 136):

Երբեմն իսկույնը կարող է բացակայել, իսկ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը կարող է լինել բաղադրյալ (անցյալ ժամանակով դրված հանգույցով). օրինակ՝ Գարունը բացվե՞ր՝ մինչև խոր աշուն, քեզի վարդանը արտերի մեջ էր (Դե, 95):

Նույն հարաբերությունն է արտահայտված նաև հետևյալ նախադասության մեջ՝ Ձեռ հասցնում հայացքդ շրջել, տեղն արդեն ակոսված է (սերևան), 16/5, 59 թ.):

Այս ձևերը գործածվում են սովորաբար իրար անմիջապես հաջորդող գործողություններ նկարագրելու համար, կամ ընդհանուր դատողություններ անելիս: Վերջին դեպքում անշաղկապ նախադասությունը կարող է ունենալ նաև հետևյալ կառուցվածքը. առաջին մասի ստորոգյալը դրվում է անցյալ կատարյալ ժամանակի երկրորդ դեմքով, իսկ երկրորդ մասի ստորոգյալը լինում է բաղադրյալ և ցույց է տալիս այդ գործողության անմիջական հետևանքը. օրինակ՝

Խոսքը քանի բերանդ է՝ բուկդ է, բերնեդ ելավ՝ ֆուկդ չէ (Հայկ. առած., 128): Ի՞նչ է, ներկարարի կարա՞ս է՝ շորը գցեցիր մեջը, պատրաստ է (Վերդ., ԻԳԵ, 333): Աչքդ թեփեցիր՝ բանիդ տերը չես (ՀԹ, 2):

Հաղվադեպ ժամանակային հաջորդականությունն ցույց տվող անշաղկապ բարդ նախադասություններում լինում են ժամանակային հակառակ հաջորդականության հարաբերություններ. այսինքն՝ գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ժամանակը որոշվում է նրան հաջորդած այլ գործողություն նկարագրելու միջոցով. երկրորդական նախադասությունը դարձյալ լինում է բացառապես առաջադաս (դրանով ավելի է ընդգծվում այս նախադասության ստորադասական լինելը, որովհետև համադասության ժամանակ առաջին մասում միշտ նկարագրվում է նախորդ գործողությունը): Այս նախադասությունները նախորդներինց տարբերվում են կառուցվածքային այն առանձնահատկությամբ, որ ժամանակային փոխհարաբերություններն ալտա-հատելու համար շարադասության և ինտոնացիայի հետ միասին անպայման հանդես են գալիս բառաբերականական այլ միջոցներ: Դրանք են՝

ա) Երկրորդական նախադասությունը, այսինքն՝ անշաղկապ բարդ նախադասության առաջին մասը սկսվում է դեռ մակրայով (դեռ-ը երբեմն կարող է դրվել ենթակայից հետո, բայց միշտ՝ ստորոգյալից առաջ), ստորոգյալը դրված է լինում անցյալ վաղակատար ժամանակի ժխտական ձևով, որի միջոցով նկարագրվում է այնպիսի գործողություն, որը ոչ թե ընդհանրապես չի կատարվել, այլ չէր կատարվել մինչև գլխավոր նախադասությամբ նկարագրված գործողության կատարումը. գլխավոր նախադասությամբ ստորոգյալը միշտ դրվում է անցյալ կատարյալ ժամանակով. օրինակ՝

Դեռ ճաշ չէր եղել, ճասա՞ն Միանե (Գ. Ռշ. Մ., 160): Դեռ արտասուքը չէր ցամափել նրա երեսին, դեռ այրվում էին խազեինի ապտակների տեղերը, դեռ նոր էր լռել աղջիկ պարոնի ձենը—շվշվացնելով ներս մտավ Վասոն (ՀԹ, 3, 43):

Վերջին նախադասությունը ունի բարդ կառուցվածք — այստեղ

Հանդես են եկել երեք ժամանակի երկրորդական նախադասություններ, որոնցից յուրաքանչյուրը ունի տարբեր ժամանակային նշանակություն. 1-ին նախադասությունը ունի վերը նկարագրված ձևը՝ ցույց է տալիս գլխավոր նախադասության գործողությունից հետո կատարված գործողությունը (ընդգծվում է նրա կատարված չլինելը՝ մինչև գլխավոր նախադասության գործողության տեղի ունենալը): Երկրորդ նախադասությունը ունի մասնակի միաժամանակության նշանակություն՝ ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որը դեռ շարունակվում էր, երբ տեղի էր ունեցել գլխավոր նախադասության գործողությունը: Այդ իմաստը տրվում է բայի անցյալ անկատար ժամանակի միջոցով: Երրորդ նախադասությունը ունի դարձյալ ժամանակային հաջորդականության նշանակություն, սակայն ոչ թե նկարագրում է հաջորդած նախադասություն, ինչպես առաջինում է, այլ անմիջապես նախորդած գործողություն. դա արտահայտվում է անցյալ վաղակատար ժամանակի հաստատական ձևով և նոր մակբայով՝ դեռ-ի մոտ (դեռ նոր):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս կառուցվածքի բարդ նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը բռնազբոսիկ է, ոճական տեսակետից անհարթ: Ավելի ճիշտ և օրինաչափական է այս նախադասությունների շաղկապավոր կապակցությունը (Դեռ ճաշ չէր եղել, երբ հասան Միանե և այլն):

բ) Անշաղկապ բարդ նախադասության առաջին՝ ստորադաս մասի սկզբում դրվում է հենց այն է, այն է, (բրբ. էն է) բառակապակցությունները, ստորոգյալը հանդես է գալիս անցյալ անկատար ժամանակով, իսկ երկրորդական մասի ստորոգյալը՝ անցյալ կատարյալ ժամանակով: Գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ընթացքում դեռևս չկատարված գործողությունը երբեմն տրվում է երկրորդական նախադասության ստորոգյալի մոտ դրված անորոշ դերբայի միջոցով. օրինակ՝ Հենց այն է, կամենում էր վեր կենալ և գնալ մառան, նկատեց դիմացը ծառի բնին հենված Դժխոյին (ԴԴ, 3, 128): Նշան ես բռնում և էն է՝ ուզում ես կրակել, մեկ էլ տեսար խլշկոտելով չքվեցին (ՍԽՀ, 1, 149):

Վերջին նախադասությունը ունի սովորաբար տեղի ունեցող գործողությունների նշանակություն: Այդ նշանակությունը արտահայտվել է երկրորդ դեմքի ներկա ժամանակի օգտագործումով երկրորդական նախադասության մեջ:

Ինչպես երևում է վերը նկարագրվածից, անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունները կարող են ունենալ նաև մասնակի միաժամանակության նշանակություն: Այս դեպքում երկ-

որորդական նախադասութեան ստորոգյալը ցույց է տալիս անցյալում դրսևորված որևէ դրություն, վիճակ, որի հետեանքով կամ լինում է բաղադրյալ (ստորոգելիական հանգույցը դրված է լինում անցյալ ժամանակով), կամ դրություն ցույց տվող բայի անցյալ անկատար, անցյալ հարակատար ժամանակներով արտահայտված պարզ ստորոգյալ: Ստորոգյալի մոտ, որպես օժանդակ միջոց, հանդես է գալիս դեռ, երբեմն նաև (սակավ դեպքերում) տակավին մակբայը: Գլխավոր նախադասութեան ստորոգյալը միշտ դրվում է անցյալ կատարյալ ժամանակով. օրինակ՝

Ես միամիտ մաճուկ էի տակավին, հոգիս ցնցեց գողտրիկ մի ձայն երկնային (Հովհաննիսյան): ... Դեռ այրվում էին խաղերի աստակների տեղերը... — շվշվացնելով ներս մտավ վաստն (ՀԹ, 3, 43):

Ստորադասական պետք է համարել նաև ժամանակային հարաբերությունն արտահայտող հետևյալ անշաղկապ նախադասությունը՝ էս ա հա, էս կուժն էլ պրծնեմ, վեր եմ կենալու (ԱԲ, 144): Այս նախադասությունը տարբերվում է ժամանակային հաջորդականությունն անշաղկապ բարդ համադասական նախադասություններից նրանով, որ տնի բացատրական ինտոնացիա, և՛ առաջին և՛ երկրորդ բաղկացուցիչ մասերում գործածված են տարբեր ժամանակակետեր (համադասական ժամանակ բոլոր մասերում սովորաբար գործածվում է նույն ժամանակը):

Սրանք են ժամանակային հարաբերություններ արտահայտող անշաղկապ բարդ նախադասությունների կառուցվածքային առանձնահատկությունները և դրանց միջոցով դրսևորված իմաստային նրբերանգները:

ՊԱՏՃԱՌԱՆԵՏԵՎԱՆՔԱՅԻՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ
ԱՆՇԱՂԿԱՊ ԲԱՐԻ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անշաղկապ բարդ նախադասությունների համակարգում հատուկ տեղ են գրավում նրանք, որոնց բաղկացուցիչ մասերի միջև առկա են պատճառահետևանքային հարաբերություններ, այսինքն՝ բաղկացուցիչ մասերից մեկով նկարագրվում է որևէ երևույթ, գործողություն, իսկ մյուսով՝ նրա առաջացման, երևան գալու պատճառը, հիմնավորումը: Այս նախադասությունները իրենց կառուցվածքով բաժանվում են երկու խմբի՝ պատճառի նախադասություններ, երբ անշաղկապ նախադասության առաջին՝ հիմնականը համարվող մասով տրվում է որևէ գործողություն, երևույթ, իսկ երկրորդով նրա

առաջացման պատճառը և հետևանքի նախադասություններ՝ երբ առաջին մասով հաղորդվում է պատճառ հանդիսացող գործողությունը, եղելությունը, երևույթը, իսկ երկրորդ մասով տրվում է նրանից առաջացած հետևանքը: Այս երկու դեպքերում էլ նախադասության մասերի միջև գոյություն ունի նույն հարաբերությունը (պատճառահետևանքային), սակայն մի դեպքում՝ հաղորդման նպատակն է լինում նկարագրել հետևանք հանդիսացող երևույթը, իսկ պատճառը տրվում է որպես լրացում (պատճառի երկրորդական նախադասություններ), իսկ մյուս դեպքում հիմնական նպատակն է լինում հաղորդել պատճառ հանդիսացող երևույթի մասին, իսկ հետևանքը նկարագրվում է որպես պարզաբանող մաս, լրացում (հետևանքի երկրորդական, նախադասություններ): Որովհետև այս տարատեսակներից յուրաքանչյուրը ունի իր կառուցվածքային և իմաստային առանձնահատկությունները, այդ պատճառով սրանք պետք է քննարկել առանձին-առանձին:

1. ՊԱՏՃԱՌԻ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ
ԱՆՇԱՂԱՊ ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինչպես արդեն ասվեց, պատճառի երկրորդական նախադասությունների միջոցով տրվում է այն երևույթը, գործողությունը, որը պատճառ է հանդիսանում գլխավոր նախադասության գործողության կատարման համար: Այս նախադասությունները ունեն կառուցվածքային հետևյալ առանձնահատկությունները:

Երկրորդական պատճառ ցույց տվող նախադասությունը լինում է վերջադաս, այսինքն՝ լինում է անշաղկապ. նախադասության երկրորդ բաղադրիչը:

Պատճառային հարաբերություններ պարունակող անշաղկապ բարդ նախադասություններում ինտոնացիան բացատրական է: Այդ է պատճառը, որ այս դեպքում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունները շատ հաճախ բաժանվում են իրարից ոչ թե ստորակետով, այլ բովիով կամ անջատման գծով: Գլխավոր նախադասությունը արտասանվում է բարձր տոնով, նախադասության վերջում ձայնը մի փոքր իջնում է, դրան հաջորդում է կարճատև դադար, ապա արտասանվում է երկրորդական նախադասությունը՝ ցած տոնով: Շնորհիվ այս տիպի ինտոնացիայի մեք ուշադրությունը բեկվում է առաջին նախադասության բովանդակության վրա, որը և հանդիսանում է գլխավորը:

Ըստ իրենց արտահայտած իմաստային փոխհարաբերու-

թյունների այս նախադասությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ բուն պատճառի և հիմունքի:

1. Բուն պատճառի նախադասությունների առկայության դեպքում անշաղկապ բարդ նախադասության մեջ նկարագրվում են ունի իրականության մեջ կատարված կամ կատարվող գործողություններ, իրողություններ: Անշաղկապ նախադասության առաջին՝ հիմնական մասում նկարագրվում է արդեն կատարված կամ կատարման ընթացքի մեջ գտնվող որևէ գործողություն, երկրորդ մասում նկարագրվում է այն երևույթը, իրողությունը, որը պատճառ է հանդիսացել գլխավոր նախադասության գործողության կատարման համար: Այդ իսկ պատճառով բուն պատճառի բարդ նախադասություններում հիմնականում գործածվում են սահմանական եղանակի ձևերը: Գլխավոր նախադասության մեջ շատ է տարածված հատկապես անցյալ կատարյալ ժամանակի գործածությունը: Երկրորդական նախադասության գործողությունը սովորաբար նախորդում է գլխավոր նախադասության գործողությանը, սակայն կարող է լինել նաև անցյալում սկսված և գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ընթացքում շարունակվող գործողություն, եղելություն: Այդ պատճառով երկրորդական նախադասության ստորոգյալը կարող է արտահայտված լինել անցյալ կատարյալ, անցյալ անկատար, անցյալ վաղակատար ժամանակներով և կամ լինել բաղադրյալ՝ անցյալ ժամանակի հանդույցով: Օրինակներ՝

Դահլիճով շարժում անցավ, Ավերյան Օլեսինը ձեռքը դրեց զանգին, բայց զանգահարելու հարկ չեղավ. հետաքրքրությունից լարված կոլտնտեսականները նորից վերահաստատեցին լուսթյուն (ՄԱՅ, 283): Ես այդ բանը հորս հայտնեի չկարողացա. լեզուս կարկամել էր ուրախությունից (Մուր., 3, 80): Ես կամենում էի, որ ավելի մեծագին ընծաներով պարգևատրեին նրան, բայց հոգս ունի չասացի, խնդիրն ինձ էր վերաբերում, ամաչում էի (ն. տ., 80): Բանակայինները եկան, անցան մեր կողքով, և մենք ճամառնակվեցինք ոչինչ հարցնել. վախենում էինք լսել իրողությունը (ՄԱՊ, 648): Տիգրանը հայացքն էլ չքեֆեց ձայնի կողմը. նա այդքան ուժ չունեւ (Ա. Սեկ., 490): Տղերքը օդը ճեղքոտեցին մտրակներով, բայց սլանալ չհաջողվեց՝ ճանապարհը նեղ էր, ոլորապտույտ (ՄԱՊ, 3, 230): Դենիզն ասաց գլխին եկած առաջին բանը—չէր ուզում ժողովի մասին պատմելով վշտացնել մորը (Ի. էր., ՓԱ, 1, 61): Պ. Մարութեն չպատասխանեց. տրամադրությունը վատ էր՝ գիշերը չէր քնել (Ե. Չար., 328): Կայարանում նրան շատ սիրեցին, աչքաբաց էր, աշխատասեր (Մ. Ման., 225): Հուզված Սեդան դեմքը դարձրեց դե-

պի լուսամուտը և մնաց զարմացած. կաթնագույն լույսով էին ողողվել ապակիները (Ա. Սեկ., 28):

Բաղադրյալ ստորոգյալ ունեցող երկրորդական նախադասությունները կարելի է համարել նաև հիմունքի, քանի որ նրանցով հիմնավորվում է գլխավոր նախադասությամբ նկարագրված գործողությունը (տե՛ս վերևի օրինակները):

Երբ նկարագրվում է անցյալում կատարված տևական գործողություն, գլխավոր նախադասության ստորոգյալը դրվում է անցյալ անկատար ժամանակով: Երկրորդական նախադասության մեջ հանդես են գալիս դարձյալ նույն ժամանակները: Օրինակներ՝

Մնվելու մասին նա չէր էլ մտածում. խաղողը հասել էր, և դա էլ պահում էր նրան (Ա. Սեկ., 430): Շատերը լալիս էին... բժիշկն էր մենակ խաղաղ. սովորական բան էր նրա համար (ԱԲ, 35): Որևէ բանով հյուրասիրել չէր կարող, մայրն ու տատը կալումն էին (Ա. Սահ., 139): Լողորդը ցած գնալու համար այլևս ոչ մի ուժ չէր գործադրում. ջուրն ինքն էր տանում նրան (Ա. Սեկ., 557): Ես դեռ պատճառի հետևանքների մասին մտածելու կարողություն չունեի, տարիքս չէր ներում (ՀԻԿՎ, 42):

Բուն պատճառի նախադասություններում կարող են գործածվել նաև սահմանական եղանակի ներկայի ձևերը, որոնցով տրվում են պատճառահետևանքային հարաբերությունները ներկա ժամանակակետի հարաբերությամբ. օրինակ՝

Մենք փող չունենք, մեզանից հեռու է փախչում, վախենում է պարտք խնդրենք (Շ, 2, 426): Եվ սրտեքում մեր—տրտունջ չկա. Մենք հավատում ենք հիմա կյանքին (Ե. Զար., 107): Բայց ես խնդրում եմ հրամանը տալ երկու ամսից հետո, ես ուզում եմ մի քիչ հանգստանալ (Ա. Սեկ., 7):

Բուն պատճառի նախադասություններին շատ մոտ են կանգնած այն նախադասությունները, որոնց կապակցությունը գլխավոր մասի հետ մոտենում է հարակցությանը և որոնք ունեն բացատրական բնույթ: Այս նախադասությունները ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ առաջին նախադասության ինտոնացիան մոտենում է ինտոնացիոն ամբողջականություն ունեցող, այսինքն՝ ինքնուրույն, ավարտված նախադասությունների ինտոնացիային. ձայնը առաջին մասի վերջում զգալի իջնում է (դեռևս չի հասնում ավարտված նախադասության ինտոնացիային), դադարը ևս երկու մասերի միջև ավելի մեծ է լինում, քան վերևում նկարագրված դեպքերում: Գրավոր դա արտահայտվում է միջակետի միջոցով: Բարդ նախադասության երկրորդ մասում, որպես լրացուցիչ

հաղորդում՝ բացատրություն, նկարագրվում է այն երևույթը, գործողությունը, որը պատճառ է հանդիսացել գլխավոր մասի գործողության կատարման համար: Բերենք օրինակներ.

Վահրաման արագացրեց քայլերը. նա ուզում էր ընդհատել հասնել տուն և խոսել մոր հետ (Ա. Սեկ., 76): Արփիկը նոր միայն վախ դրաց. այդպիսի անձրևը հողի տակից էլ սերմեր կհաներ (ն. տ., 98): Գարեգինի դեմքը պայծառացավ. համագլուղացի որսկանի երևալը մի քիչ զվարթացրեց նրան (ՍԽՀ, 1, 73): Բաղալյանը շատ կօգնե. նա միշտ շփման մեջ է բանվորների հետ (Վերդ., ԻԳԾ, 381): Իսկ շանչերը հարկավոր էր մի կողմ քաշել. դրանցից ամենաընտիր օղին էր ստացվում (Ա. Սեկ., 415): Գողթին ձին գոմում կապելուց իսկույն վազել էր ու դռան մոտ կանգնել. նրան էլ մի բան պիտի հասներ (ԱԲ, 477—478):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս անշաղկապ նախադասությունների մասերին հաճախ համեմատաբար ինքնուրույնություն է տալիս անձնական կամ ցուցական դերանունների գործածությունը երկրորդ մասում, որոնք (անձնական կամ ցուցական դերանունները) փոխարինում են առաջին մասի ենթակային, սակայն երկրորդ մասում կարող են հանդես գալ զանազան պաշտոններով (տես վերևի օրինակները): Այն, որ այս նախադասությունները իրենց բնույթով պատճառի են, պարզ երևում է նրանից, որ երկու բաղադրիչների արանքում կարելի է դնել որովհետև շաղկապը, որով նախադասության իմաստը բոլորովին չի փոխվի:

2. Շատ ավելի տարածված են այն անշաղկապ բարդ նախադասությունները, որոնց երկրորդ բաղադրիչը ունի հիմունքի նշանակություն, այսինքն՝ այն նախադասությունները, որոնց առաջին մասում տրվում է որևէ դատողություն, իսկ երկրորդ մասով հիմնավորվում է այն: Այս նախադասությունները ունեն կառուցվածքային և իմաստային հետևյալ առանձնահատկությունները.

ա) Անշաղկապ բարդ նախադասության առաջին մասը պարունակում է որևէ գործողություն կատարելու հրաման, հորդոր, իսկ երկրորդ մասով հիմնավորվում է այդ պահանջը, այսինքն՝ նկարագրվում է այն պատճառը (կամ պատճառները), որը հիմք է հանդիսացել այդ պահանջը, հրամանը, հորդորը տալու: Օրինակ.

Կանգնիր, քարավանս, ինձի կրթվա, թե հայրենիքս ինձ մարդ կը կանչե (Ավ. Իս., 1, 140): Զարթե՛ք, երգե՛ք իմ, ժամ է հնչելու, Զինելու նորից գնդերը ցրի՛վ (ՎՏ, Երկ., 206):

Այս նախադասությունների գերադաս մասում ստորոգյալը գրվում է հրամայական եղանակով, որով արտահայտվում է խո-

սակցին տրված հրամանը, պահանջը: Երկրորդ՝ հիմունքի երկրորդական նախադասության ստորոգյալը սովորաբար դրվում է սահմանական եղանակի ձևերով, որով ընդգծվում է հիմնավորման ռեալ լինելը. երբեմն գործածվում է նաև պայմանական եղանակի ապառնի ժամանակը, որը, սակայն, այս դեպքում չի ունենում պայմանի նշանակություն, այլ ցույց է տալիս ռեալ կատարվելիք գործողություն:

Երկրորդական նախադասության ստորոգյալը կարող է լինել նաև բաղադրյալ, որով նկարագրվում է այն երևույթը, իրողությունը (ոչ գործողություն), որը հիմք է հանդիսացել գլխավոր նախադասության ենթակային առաջադրված հրամանի համար: Օրինակներ.

Ան աշերեն շատ վախեցիր, — էն մութ, անծեր գիշեր է (Ավ. Իս., 1, 58):

Տղաս, վերցրու պարկը քեզ հետ, Պարկը տանը պետք կգա (Ավ. Իս., 2, 118): Պտուվիր, պտուվիր կարուսել, Ես քո երգը վաղուց եմ լսել (ՎՏ, Երկ., 200): Փախիր, քարն ընկավ (ԱԲ, 487): Գնա, նա սպասում է քեզ (Ավ. Իս., 3, 270): Գնացե՛ք կշեռքի մոտ. սկսում ենք աշխօրերի բաժանումը (Ա. Սեկ., 412): Ավո ջան, իմ մանգաղն էլ դու վերցրու, վաղուց է հունձ չես արել, հավեսդ կհանես (Ա, 5/2—59 թ.). Խմիր այս բաժակը, աղաչում եմ, նա կհանգստացնե սիրտդ (Մուր., 3, 34):

Երբեմն գլխավոր նախադասության մեջ գործածվում է ոչ թե բուն հրամայական եղանակը, այլ ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակը՝ հրամայական եղանակի իմաստով: Այս դեպքում գլխավոր նախադասությամբ տրվում է կամ համատեղ որևէ գործողություն կատարելու հորդոր, կամ անուղղակի հրաման (հրամանը վերաբերում է ոչ թե խոսակցին, այլ մի երրորդ անձնավորության): Օրինակներ.

Ետ գնանք. այս մարդկանց՝ երեսը հազար անգամ տեսել եմ և ձանձրացել (Շ, 2, 165): Այս վայրկյանիս լծվի իմ կառքը, ես առանց լուսնի ուշանալու պիտի գործարան հասնեմ (Շ, 1, 4): Գնանք ներս, նա կուշանա (Ա. Սեկ., 13): Գնանք գլխավոր բժշկի մոտ, գուցե ձեզնից հարկ լինի ստորագրություն վերցնել (Ն. տ., 448):

Վերջին նախադասության մեջ երկրորդական նախադասությունը, հիմունքի նշանակությունը զուգընթաց, ունի նպատակի իմաստային երանգ (դա արտահայտվում է ըղձական եղանակի գործածությամբ՝ հարկ լինի):

Երկրորդական նախադասությամբ տրված հիմնավորման ռեալ

և արդեն առկա լինելը ընդգծելու համար նրա (երկրորդական նախադասության) սկզբում կարող է գրվել տեսնո՞ւմ ես բառակապակցությունը, որը միաժամանակ օժանդակում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցությանը. օրինակ՝ — է՛յ, ... մի քիչ էն կողմ քաշվիր, տեսնո՞ւմ ես սառած մարդ կա (ԳՄԹ, 2, 13): Կամ՝ Դե գնա, տեսնում ես ինքն էլ եկել է (Վերդ., ԻԳԵ, 341):

Հիմնավորման հավանական, ոչ ունալ լինելու դեպքում երկրորդական նախադասությունը սկսվում է գուցե բառով և լինում է հարցական. օրինակ՝ «Կամաց գնա, գնացք, գուցե աճա այս առվի մեջ մի աղա՞ն է խեղդվում» (ԳՄԵ, 414):

Գլխավոր նախադասությամբ կարող է տրվել խոսողի ցանկությունը, իղձը որևէ գործողության կատարման կամ որևէ երևույթի երևան գալու վերաբերյալ: Այս դեպքում նրա (գլխավոր նախադասության) ստորոգյալը դրվում է ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակով, որից առաջ երբեմն հանդես է գալիս քող եղանակավորող բառը: Այդ ցանկության առաջացման հիմնավորումը հանդիսացող երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դարձյալ դրվում է սահմանական եղանակի ձևերով. օրինակ՝ — Կյանքդ երկար լինի, Վարդիթեր, սիրտս հովացավ (ՍԽՀ, 1—39): Իմ մանդաղը քող վերցնի, ես արդեն հոգնել եմ (Ա, 5/2—59 Թ.):

Երբ գլխավոր նախադասությամբ տրվում է հրաման, հորդոր, պահանջ որևէ գործողություն չկատարելու վերաբերյալ, ստորոգյալը դրվում է ժխտական ձևով: Երկրորդական նախադասության ստորոգյալի ժխտական կամ հաստատական լինելը կախված է հիմնավորման բնույթից՝ անկախ գլխավոր նախադասության ստորոգյալի ժխտական կամ հաստատական լինելուց: Սրանց առանձնահատկությունը միայն այն է, որ ստորոգյալը սովորաբար արտահայտված է լինում պայմանական եղանակի ապառնի ժամանակով կամ լինում է բաղադրյալ: Սահմանական եղանակի ձևերը այս դեպքում հանդես են գալիս հազվադեպ: Բերենք օրինակներ.

Դու նատալյային մի մեղադրի, Դաշա, նա ազնիվ աղջիկ է (Ա., ՀԱ, 120): — Դե սկսիր, աղջիկս, մի ամաչի, այստեղ բոլորը մեռնո՞ւմ են (ՍԽՀ, 1, 112): — Մի վախենա, չեմ մրսի, տունը տա՛մ է, (ՍԽՀ, 1, 140): է՛յ մի սատկի, գարուն կը գա յոնճա կը կանաչի (Հայկ. առած., 169): — Մի մտաճոգվիր, մենք նրան ցույց կտանք ճշմարտությունը (Խեչ. ՄՄՀ, 144): — Դու մի վախեցիր, որդի, մենք քաղցած չենք մեա (ՀԻԿՎ, 125): Մի անմայր մանուկ, հեկեկանքներից հոգնած ու բեկված ննջել է ուզում. մի՛ վրդովե՛ք դուք, մի՛ տանջե՛ք նո-

րից, մի՛ տանջեք նորից—հանգչել է ուզում (ՎՏ, Երկ., 117): Թող ոչ ոք ոչինչ չկասկածի. ինքը շատ խաղաղ սրտով է ընդունել բաժնի վարիչի առաջարկը (Ա. Սեկ., 11):

Այս հիմունքի նախադասությունները սովորաբար լինում են վերջադաս. միայն հազվադեպ, երբ շեշտվում է հիմունքը և այդ նպատակով դրված է լինում հարցական ձևով, որը, սակայն, ունենում է հաստատական նշանակություն և ավելի է ընդգծում հիմնավորման ունակ լինելը, հիմունքի երկրորդական նախադասությունը կարող է դրվել նաև առաջադաս. օրինակ՝ Ցավը մարդը պիտի քաշի, հո քարը քաշելու չէ, տղամարդ չե՞ս, դիմացիր (Ավ. Իս., 3, 18): Այս նախադասությունը հավասարազոր է ...Քանի որ տղամարդ ես, դիմացիր նախադասությանը, այսինքն՝ տղամարդ չե՞ս հարցական նախադասությունը հիմունքի երկրորդական նախադասություն է: Անամպ երկինք, սիրուն գիշեր, Լուսնի շողեր ու աստղեր. ես տխուր եմ, սփռփեցեմ, մոռալ սիրտս վշտաբեկ (Ավ. Իս., 1, 23): Այստեղ ևս հիմունքի երկրորդական նախադասությունը՝ ես տխուր եմ առաջադաս է: Բերված տիպի անշաղկապ նախադասություններում երկրորդական՝ ստորադաս է առաջին բաղկացուցիչ մասը, որովհետև հաղորդման նպատակը երկրորդ մասով տրված հրամանը, հորդորը, կամ պահանջն է: «Ով գիտի՝ պարկում շնալի՞ր չկար, Ա՞ղ էր հարկավոր ոչխարի համար, ուզեց զոքանչի ձվաձեղ ուտել, թե նշանածին շատ էր կարոտել—ոչխարը թողել՝ գնացել է տուն» (ՀԹ, 2, 12):

Այստեղ ևս գլխավոր մասը ետադաս է, իսկ առաջին մասով, որը իր հերթին բարդ է, տրված են գլխավոր նախադասության գործողության կատարման հնարավոր պատճառները:

բ) Անշաղկապ բարդ նախադասության առաջին մասը ուրեք իրողության, երևույթի հաստատումն է կամ եզրակացություն, իսկ երկրորդ մասում տրվում է այդ հաստատման կամ եզրակացության հիմնավորումը: Գլխավոր նախադասության ստորոգյալը այս դեպքում սովորաբար լինում է բաղադրյալ, իսկ երկրորդական նախադասության մեջ, նախորդի նման, գործածվում են սահմանական եղանակի ձևերը, երբեմն նաև պայմանական եղանակը: Օրինակներ՝

Դու իրավացի էիր, Ալեքսեյ, չպետք է շտապել վատ մտածել մարդկանց մասին (ՄԱՊ, 666): Այդպես ավելի լավ է. երկար ու կենտրոնացած կմնա իր մտքերի, երազանքների հետ (Ա. Սեկ., 529): Քո վիճակը լավ է, երեխաներ չունես (Ի. էր., ՓԱ, 1, 42): Մի խոսքով սա վերացական խոսակցություն է— միևնույն է, ինձ չեն

ընտրի (ն. տ., 1, 41): Դուք կարող եք պարծենալ ձեր հայրենակցով, նա տաղանդավոր է (Շ, 2, 456):

Երբ գլխավոր նախադասությունը պարունակում է եղբակացություն որևէ գործողության կատարման անհնարինություն մասին, այդ գործողությունը ցույց տվող բայը անորոշ դերբայի ձևով դրվում է չի կարելի, չի լինի, հնարավոր չէ և նման ստորոգյալների մոտ: Օրինակներ՝

— Նա այդ չի կարող անել, մենք թույլ չենք տալ նրան (Մուր., 3, 232): Ուշանալ չի կարելի. փոքր ինչ դանդաղեցիր՝ կխախտվի վառարանի ջերմային ռեժիմը, կընկնի կարբիդի որակը (Ն, 17/11—60 թ.): Մի ծառ, որ խորին և հաստատուն կերպով արմատ չի ձգել մայր հողի մեջ, չէ կարող դիմանալ աշխարհի փոթորիկներին, — փշեց քամին, կատաղի մրրիկը նրան դուրս կխլե արմատից և կձգե կորստյան անդունդի մեջ (Բ, 3, 313—314): Բայց ոչ. նրան հուշա անվանել չի կարելի. Հուդան խիղճ ուներ, սիրտ ուներ (Մուր., 3, 42):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, հիմունքի երկրորդական նախադասությունը, իր հերթին, կարող է լինել բարդ (շաղկապավոր կամ անշաղկապ):

դ) Անշաղկապ բարդ նախադասության գլխավոր մասում կարող է տրվել որևէ հարց, իսկ երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվել այն երևույթը, գործողությունը, որը հիմք է հանդիսացել այդ հարցի առաջացման համար: Գլխավոր նախադասության մեջ այս դեպքում առկա է լինում որևէ հարցական դերանուն, ամբողջ նախադասությունը արտասանվում է հարցական ինտոնացիայով, դրան հաջորդում է ոչ մեծ դադար, ապա սովորական իջնող ինտոնացիայով արտասանվում է երկրորդական նախադասությունը:

Այս նախադասությունները ունեն կառուցվածքային և իմաստային այն առանձնահատկությունը, որ թեև գլխավոր նախադասությունը ձևով, բնույթով հարցական է, բայց ունի հաստատական իմաստ, այսինքն՝ ցույց է տալիս որևէ գործողության կատարման հնարավոր կամ ոչ հնարավոր լինելը: Այստեղ նախադասության հարցական բնույթն ունի սոսկ ոճական նշանակություն: Օրինակներ.

Ինչպե՞ս գնանք, էս ծով ճակնդեղը որ տեսնում ենք, սրտներս էլ է ծովանում (Ա, 17/11—60 թ.): Ի՞նչ կարող է անել. բերքը քիչ ստացվեց, աշխօրին էլ շատ չի հասնում (Ա. Սեկ., 573): Ի՞նչ պիտի անես—Ջվարթն ամեն ինչ կարգադրել է (ն. տ., 589): Ի՞նչ մեղավոր

եմ, արեւ եմ այն, ինչ գրված է եղել Լուսնատեսության կանոնագրքում (ն. տ., 586):

Բերված օրինակներում հարցական նախադասության ձև ունեցող գլխավոր նախադասությունները իրենց արտահայտած իմաստով հավասարազոր են շենք կարող գնալ, ոչինչ չենք կարող անել, ոչինչ չես կարող անել, մեղավոր չեմ ժխտական բնույթի նախադասություններին: Ընդհանրապես այս կառուցվածքի անշաղկապ բարդ նախադասություններում եթե հարցական նախադասության ստորոգյալը ունենում է դրական ձև, ապա ամբողջ նախադասությունը ցույց է տալիս նկարագրված գործողության կատարման անհնարինությունը (տե՛ս վերևի օրինակները), իսկ եթե ստորոգյալը ունենում է ժխտական ձև՝ ապա հավասարազոր է լինում հաստատական (դրական) բնույթի նախադասություններին. օրինակ՝ Ինչպե՞ս չըգնամ. նա ինձ սպասում է, կամ՝ Վաղը չէի՞ք կարող գալ, այսօր խիստ զբաղված եմ (Վերդ., ԻԳԵ, 306): Ես ինչպե՞ս Ձեզ չսիրեմ.— դուք արվեստ եք ու հոգի (Ե. Չար., 154): Այստեղ գլխավոր նախադասությունները հավասարազոր են Պետք է գնամ, Եկեք վաղը, Ես ձեզ սիրում եմ նախադասություններին: Գլխավոր նախադասության այսպիսի կառուցվածք ունենալու դեպքում երկրորդական նախադասությունը երբեմն լինում է առաջադաս: Օրինակներ.

Ուրիշները տասնյակներով թթենիներ ունեն, ինչո՞ւ ի՞ր մի հատիկ ծառը պիտի չորանա (Մ. Ման., 122): Ազատվել են, էլ ինչի՞ ես լաց րլում, ամառք չի՞ (ՀԹ, 3, 88): Դու անուն չունես, Բեզ ինչպե՞ս կանչեմ (ՎՏ, Երկ., 186):

Այն, որ այս նախադասություններում գլխավոր՝ գերադաս է երկրորդ մասը և ոչ թե առաջինը, երևում է ինտոնացիայից. առաջին մասը արտասանվում է իջնող ինտոնացիայով, իսկ երկրորդ մասը արտասանվում է բարձրացող ինտոնացիայով, որով ցույց է տրվում, ընդգծվում է, որ հաղորդման հիմնական նպատակը այդ հարցը տալն է: Վերջադաս կիրառության դեպքում գլխավոր նախադասությունը կարող է ունենալ բուն հարցական նշանակություն. օրինակ՝ Նանի, ճամփորդ մարդ եմ, գիշերս ինձ հյուր կընդունե՞ս (Ավ. Իս., 2, 115): — Հովիկ, Թափառական հովիկ,— աղերսեց պատանին,— հեռուներից ես գալիս, չե՞ս տեսել այն աղջկան, որի սիրով սիրտս հատնում է (Ավ. Իս., 3, 270):

Երբեմն հիմունքի երկրորդական նախադասության սկզբում դրվում են այնքան կամ այնպես դերանունները, որոնք մի կողմից ձևի, չափի պարագայի իմաստային երանգ են տալիս երկրորդական նախադասություններին, մյուս կողմից օժանդակում են գլխա-

վոր և երկրորդական նախադասութիւնների կապակցութեանը: Սրանք որոշ շահով կատարում են նաև շաղկապական դեր և այս տեսակետից սկսել են մոտենալ շաղկապներին. օրինակ՝

Նա պատրաստ էր ամենքին էլ սեղմելու կրծքին, համբուրելու. այնքան երջանիկ էր նա (Մ. Ման., 229): Նա բոլորի ներկայութիւնը միանգամից չէր կարողանում նկատել, այնպես էր ուրախութիւնից իրեն կորցրել (Ա. Սահ., 184): Եթե անգամ ես ցանկանամ հաշտվել Շապուհի հետ, իմ ժողովուրդը չի հաշտվի՝ այնքան է լքոված վրեժի զգացմունքով (ՍՋ ՊԹ, 196): Հասոն քամու լեզուն անգամ հասկանալ կարող էր, այնքան հաճախ էր գործ ունեցել նրա հետ՝ (ՎԱՀԳ): Մտիկ արա հայելուն, քեզ ճանաչել չի լինում, այնքան փոխվել ես (Շ, 2, 319):

Բերված օրինակներում երկրորդական նախադասութիւնների սկզբում դրվել են այնքան, այնպես դերանունները, որոնցով ցույց է տրվում այդ նախադասութիւնների գործողութիւնների կամ հատկանիշների դրսևորման այն աստիճանը, որը հիմք է ծառայել գրկապետի նախադասութեամբ նկարագրված գործողութեան կատարման համար:

2. Հետևյալներ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Իրենց իմաստային փոխհարաբերութիւններով պատճառի երկրորդական նախադասութիւններին շատ մոտ են հետևանքի երկրորդական նախադասութիւնները: Երկու դեպքում էլ անշաղկապ բարդ նախադասութեան մասերի միջև գոյութիւն ունեն պատճառահետևանքային փոխհարաբերութիւններ, այսինքն՝ բաղկացուցիչ մասերից մեկում նկարագրվում է որևէ գործողութիւն կամ երևույթ, որը հիմք, պատճառ է հանդիսացել մի այլ գործողութեան կատարման համար, իսկ մյուս մասում նկարագրվում է այնպիսի գործողութիւն կամ եղելութիւն, որը առաջացել է կամ առաջանալու է որպէս հետևանք մյուս մասում նկարագրված գործողութեան:

Այս երկու տիպի նախադասութիւնների կառուցվածքային տարբերութիւնը միայն շարադասութիւնն է: Առաջին դեպքում՝ պատճառի երկրորդական նախադասութեան առկայութեան դեպքում, ինչպէս վերևում ասվեց, անշաղկապ բարդ նախադասութեան առաջին մասով նկարագրվում է հետևանք հանդիսացող երևույթը (չի ընդգծվում նրա հետևանք լինելը), իսկ երկրորդ մասով տրվում է այն գործողութիւնը, երևույթը, որը հիմք, պատճառ է հանդիսա-

ցել առաջին մասի գործողության համար, Երկրորդ դեպքում արդեն, որպես գլխավոր, հիմնական մաս հանդես է գալիս ոչ թե հետևանքը, այլ պատճառը (առաջադաս), իսկ երկրորդ՝ ստորադաս մասով տրվում է նրանից առաջացած հետևանքը: Այս նախադասությունները եւ արտասանվում են բացատրական-նախադասական ինտոնացիայով և ունեն հետևյալ ենթատեսակները՝

ա) Գլխավոր մասում (առաջադաս) նկարագրվում է մի գործողություն, երևույթ, իսկ ստորադաս մասով նկարագրվում է այն երևույթը, գործողությունը, որը առաջինի հետևանքն է: Օրինակ՝

Երգի բառերը պարսկերեն էին, բան չէի հասկանում, սակայն մեղեդին հասկանալի լեզվով խոսում էր սրտիս հետ (Ավ. Իս., 3, 124): — Ի՞նչ անեմ, խնդիրը բո ապագա բախտին էր վերաբերում, չկարողացա լուռության տալ (Մուր., 3, 53): Իրենք էլ միջոց չունեն մշակ բռնելու. ուզեման-չուզեման պիտի աշխատեն (Ավ. Իս., 3, 132): Բնակարանը ինձ դուր եկավ, սակարկեցի ու վճարեցի (Գ. Ռշ., Մ., 13):

Կրակի թշուաք ու մարեց, վտանգն անցած էր (Ա. Սեկ., 587): Շատ շոգ էր այնտեղ, հազիվ խոսքս ավարտեցի (Ի. էր., ՓԱ, 1, 12):

Այս նախադասություններում ստորոգյալները կամ արտահայտվում են բայի սահմանական եղանակի ձևերով, կամ լինում են բաղադրյալ:

2) Անշաղկապ բարդ նախադասության առաջին մասով նկարագրվում է որևէ իրողություն, երկրորդով՝ նրանից բխող եզրակացությունը. օրինակ՝

Երեխան հայր ունի, անունն էլ ես է դնելու (Ա. Սեկ., 457): Կաթից բերանն էրվել է, մածունը փչելով է ուտում (Հայկ. առած., 1951, 166): Այստեղ ցուրտ է, կմռսեմ (Ի. էր., ՓԱ, 2, 13): Շարաթ օր է, երեկ արդեն սպառված կլինեն տոմսերը (Վերդ., ԻԳԵ, 346): Գիշերը երկար է. ես չպիտի կարողանամ քնել (Մուր., 3, 32): Այն մեկը հորանջում է, երեկ ժողովալիս է (Ի. էր., ՓԱ, 1, 10): Դժվար է, ամենքը չեն կարող (Ե, 17/11—60 թ.): Արջը գիտե վարազի ժանիքի թափը, նախահաբձակ չի լինում (ԱԲ, 3):

Այս հետևանքի նախադասությունների ստորոգյալը կամ լինում է բաղադրյալ, կամ արտահայտված է լինում բայի ընդհանրական-տեսական գործողություն նշանակող ժամանակով, որովհետև եզրակացությունը չի վերաբերում որևէ կոնկրետ ժամանակի:

3) Առաջին նախադասությամբ նկարագրվում է որևէ երևույթ, գործողություն, երկրորդով՝ նրա առկայության հետևանքով առաջացած որևէ հարց. օրինակ՝

Մեկը նրան ցորեն էր պարտ, մյուսը մի քանի արշին կտոր պիտի առներ խանութից, մի գրվանքա շաքար,— ո՞վ էր գծվել նրան հակառակ գնաւ (ԱԲ, 17): Հայրս սալլապան էր, իսկ մայրս մետաքսի գործարանի բանվորուհի, ես ինչպե՞ս կարող էի մանկապարտեզ հաճախել (ՀԻԿՎ, 11): Կնանիք, վարդավառ է, ի՞նչ եֆ թառամել, վեր թափվել (Ա. Սեկ., 549):

Պատճառահետեւանքային հարաբերութիւններ արտահայտող անշաղկապ բարդ նախադասութիւնների մասերի միջև, հատկապես, երբ առաջին մասով տրվում է պատճառը, երկրորդով՝ հետեւանքը, դժվար է տարբերակել ստորադասութիւնը, որոշել, թե որ մասն է գլխավորը, որը՝ ստորադաս. այս իմաստով նրանք ընդհուպ մոտենում են համադասութիւնը:

3. ՆՊԱՏԱԿԻ ԱՆՇԱՂԿԱՊ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պատճառահետեւանքային նախադասութիւնների խմբի մեջ են մտնում նաև նպատակային հարաբերութիւններ արտահայտող անշաղկապ բարդ նախադասութիւնները: Այս նախադասութիւնների երկրորդ մասում նկարագրվում է ապագայում կատարվելիք գործողութիւն, որի իրագործմանն է ուղղված առաջին մասի գործողութիւնը: Այլ կերպ ասած, երկրորդ՝ նպատակ հանդիսացող գործողութիւնը միաժամանակ պատճառ է հանդիսանում գլխավոր նախադասութիւն գործողութիւն կատարման համար:

Այս նախադասութիւններում ևս ինտոնացիան բացատրական է. առաջին մասը արտասանվում է բարձրացող ինտոնացիայով, դրան հաջորդում է կարճատև դադար, ապա իջնող ինտոնացիայով արտասանվում է երկրորդ նախադասութիւնը: Երբեմն, երբ առաջին և երկրորդ մասերում ենթական նույնն է, երկու մասերի կապը դառնում է շատ սերտ, երկրորդ մասում ենթական զեղչվում է, և երկրորդական մասը փաստորեն դադարում է գիտակցվելուց իբրև առանձին նախադասութիւն (այն կատարում է պարզ նպատակի պարագայի պաշտոն): Այս երևույթը հատուկ չէ գրական լեզվին. այն շատ է տարածված խոսակցական լեզվում, որից էլ անցել է գեղարվեստական գրականութիւն երկխոսութիւնների մեջ: Օրինակներ՝

Մայիսի 4-ի երեկոյան դեմ ես գնացել էի մեր բաղի քանդված պատը նորոգեմ (ԱԲ, 381): Զաղացները լուրն են, ջաղացպանը վառած լապտերը ձեռքին գիշերը մոտենում է գետին՝ տեսնի չի՞ բարակել (Ն. տ., 146): Հաց ու ջրից կըկտրվի, Կգա ձեռք տուն՝ դառնա մշակ (Պ. Սևակ, 1): Գնացել էի վարդուշենց տնից ալրի մաղը բե-

րեմ (Սով. գրակ. անթոլոգիա, էջ 27): Նստել եմ կարմիր նժույգ, գալիս եմ՝ բռնեմ (ԳՄԵ, 33): Աստիճանների վրա նստած գյուղացիները նրան տեղ տվին անցնի (ԱԲ, 139):

Վերջին օրինակում անցնի բայաձևի սուբյեկտը ոչ թե առաջին մասի ենթակալն է, ինչպես մյուս օրինակներում է, այլ նրան անուղղակի խնդիրը:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս դեպքում նախադասության մասերի կապը այնքան սերտ է, և նրանց միջև եղած դադարը այնքան կարճ, որ հաճախ նրանց միջև տրոհման նշան չի դրվում (երբեմն միայն կարող է դրվել բուլբ): Այս նախադասություններում որոշ չափով մթազնվել է նաև ըղձական եղանակով դրված բայի խոնարհված լինելու իմաստը. այն հավասարազոր է անորոշ դերբայի տրական հոլովին (հմմտ.՝ Նստել եմ կարմիր նժույգ, գալիս եմ բռնելու):

Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունների կառուցվածքային մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ նրանում միշտ գործածվում է ըղձական եղանակի բայ՝ անկախ գլխավոր մասի ստորոգյալի ժամանակից և եղանակից: Հենց այդ եղանակի շնորհիվ էլ երկրորդական նախադասությունը ձեռք է բերում նպատակի իմաստ, ցույց է տալիս կատարվելիք ցանկալի գործողություն, որի իրագործմանն է ուղղված առաջին նախադասության գործողության կատարումը: Նպատակի անշաղկապ նախադասությունները որպես կանոն լինում են ետադաս: Ժամանակակից հայերենում հատկապես շատ են հանդիպում նպատակային հարաբերություններ արտահայտող այն անշաղկապ բարդ նախադասությունները, որոնց առաջին մասը պարունակում է հորդոր, հրաման, իսկ երկրորդ մասով տրվում է այն նպատակը, որի իրագործման համար հրամայվում է առաջին մասի ենթակային կատարել որևէ գործողություն. օրինակ՝

է՛յ լա՛վ կենաք, ալկա՛նջ աբեբ, մի բան պատմեմ հիմի ձեզ (ՀԹ, 2)... Նստել է մեր շնչի վրան. Տա՛ր, կարցրու՝ աղատվիմ (Ավ. Իս., 2, 117): Աստղե՛ր, ծածկեցե՛ք ձեր վառ բոցերը, լույսը չտեսնե՛սե ու խոր իղձերս (Շեքս., 1, 221): Բավական է, վերջ. մենք էլ չենք ուզում Սիրո երգ, անրջանք, վայելք ու հուզում, Վե՛ր կաց, իմ ընկեր, վե՛ր կաց, մուրճդ առ, նոր կյանք, նոր վայելք կռնք մեզ համար (ՎՏ, Երկ., 104):

Այս տիպի նախադասությունների առաջին՝ գերադաս մասի ստորոգյալը դրվում է հրամայական եղանակով (տես վերևի օրինակները) կամ հորդոր, հրաման նշանակող այլ ձևերով (մեծ մա-

սամբ ըղձական եղանակով). օրինակ՝ *Ձեզնից ո՞վ ալլուր կծախի, մի չափ ալլուր տա՝ գնամ* (ՀԹ, 3, 63):

Երբեմն հրամանը մեղմելու համար հրամայական եղանակով արտահայտված ստորոգյալի մոտ կարող է դրվել տեսնեմ եղանակավորող բառը. օրինակ՝ *Ի՞նչ կա քաղաքում, դե պատմիր տեսնեմ, իմանամ, ես էլ ուրիշին ասեմ* (ՀԹ, 2, 37):

Երբ նպատակը բխում է գլխավոր նախադասության գործողության որևէ ձևով կատարվելուց, վերջինիս ստորոգյալի մոտ դրվում է որևէ ձևի պարագա: Այս դեպքում նպատակի երկրորդական նախադասությունը վերաբերում է ոչ միայն գլխավոր մասի ստորոգյալին, այլ ստորոգյալին և ձևի պարագային միասին վերցրած. օրինակ՝ *Դե առ, տեղի տակին քաֆուն կեր, խաղեիրն չիմանա* (ՀԹ, 3, 44):

Հազվադեպ այս նախադասությունների երկրորդ մասի ստորոգյալը դրվում է ոչ թե ըղձական, այլ պայմանական եղանակով. օրինակ՝

Սպասիր, իսկույն կրերի (*Մ. Ման., 137*): Լավ, սպասեցեք, ես հենց հիմա անցաթողթ կիջեցնեմ (*Վերդ., ԻԳԵ, 306*): Ժամանակ ունենա՞ք՝ անցե՞ք ինձ մոտ, մենք կգուցենք արվեստի մասին (*Ե, 6/8—60 թ.*):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս դեպքում նպատակի իմաստային երանգը որոշ չափով մթազնվում է, ավելի ընդգծվում է պատճառի իմաստը. այդ պատճառով այս նախադասությունները կարելի է անվանել նաև պատճառի՝ նպատակի իմաստային երանգով:

Գլխավոր նախադասության ստորոգյալը կարող է դրվել տարբեր ժամանակներով՝ նայած ներկային, անցյալին, թե՞ ապառնուն է վերաբերում գլխավոր նախադասության գործողությունը: Բոլոր դեպքերում երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դրվում է ըղձական եղանակով և նշանակում է գլխավոր նախադասության գործողության նկատմամբ ապառնի, դեռևս չկատարված գործողություն: Օրինակներ՝

Մարդը քրտինք է թափել, հերկել, մշակել է խոպանը. հիմա դու եկել ես, խլե՛ս (*ՍԽՀ, 1, 220*): Նախրապանն է, որ նախիրը գյուղում ցրելուց հետո ժողովատեղին է եկել, մնացողներից մի բան իմանա (*ԱԲ, 75*): Թե՛ մնում ես, վիղդ հաստանա (*ն. տ., 543*): Ես հենց հիմա կգնամ, տեսնեմ ինչո՞ւ են ուշացնում (*Վերդ., ԻԳԵ, 335*) ես վերադարձա, որ Սառայի ծնողներին հեռագիր տամ՝ զան (*ՆԴ, 2, 538*): Դուրս եկա հայաթը, ասի ծխեմ (*Ա. Սեկ., 503*):

վերջին օրինակում երկրորդական նախադասության սկզբում հանդես եկած ասի բայաձևը արդեն սկսել է կորցնել իր բայական նշանակությունը և վեր է ածվում որոշում, նպատակ ցույց տվող շաղկապական բառի։ Բերենք այլ օրինակներ՝ Վաղեցի, ասի հասնեմ նրան, Դուրս եկա փողոց, ասի մաքուր օդ շնչեմ, Պառկեցի, ասի հանգստանամ։ Այս դեպքում անշաղկապ նախադասության գերադաս մասի ստորոգյալը դրված է լինում անցյալ կատարյալ ժամանակով, ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որը կատարվել է որոշակի նպատակով (տրված երկրորդական նախադասությամբ), որը սակայն (նպատակը), չի իրագործվել կամ ընդհատվել է մի այլ գործողությամբ։ Այդ մասին պատմվում է կոնտեքստի շարունակության մեջ։ Այսպիսի երկրորդական նախադասությունները դրվում են մեծ մասամբ շարժում ցույց տվող բայերի մոտ (տես վերևի օրինակները)։

**ՊԱՅՄԱՆԻ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԱՆՇԱՂԿԱՊ
ԲԱՐԻ ՆԱԽԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Ժամանակակից հայերենում հատկապես շատ են տարածված պայմանի անշաղկապ նախադասությունները։ Նրանք շատ են հանդիպում գեղարվեստական գրականության և հատկապես բանավոր խոսքի մեջ։ Այս նախադասությունները տարբերվում են շաղկապավոր պայմանի նախադասություններից նրանով, որ ավելի անմիջական, պատկերավոր, դիպուկ և սեղմ են դարձնում խոսքը։ Պայմանի իմաստային հարաբերություններն արտահայտելու համար այստեղ չեն գործածվում կապակցության հատուկ միջոցներ՝ շաղկապներ, այդ պատճառով ստորադասական հարաբերությունը, որը այս նախադասություններում ակնհայտ է, արտահայտվում է նրանով, որ որևէ գործողության իրականացման՝ կատարման հնարավորությունը կախման մեջ է դրվում ուրիշ գործողությունից։ Ստորադասական կապակցությունը այս նախադասություններում իրացվում է քերականական-կառուցվածքային հետևյալ միջոցներով.

1. Որպես կանոն պայմանի երկրորդական նախադասությունները անշաղկապ կապակցության ժամանակ դրվում են առաջադաս. այսպես՝ երեմ մանեք ունեմա՛մ՝ կտանեմ հացի կտամ, կբերեմ կուտեք (ՀԹ, 3, 118)։ Զլիներ այս ձյունակույտը, երկուսն էլ կջախջախվեին (ՍԳ, 59, 3)։ Եվ դա բնական է։ Եթե շաղկապական կապակցության ժամանակ շաղկապի առկայության շնորհիվ շարադասությունը որոշիչ դեր չի կատարում (շաղկապով միացած պայմանի երկրորդական նախադասությունը կարող է լինել նաև վերջադաս),

ապա այստեղ անշաղկապ կապակցությունը պահանջում է, որ բարդ նախադասության մասերը ունենան որոշակի շարադասություն: Պայմանի հարաբերությունն արտահայտելու համար առաջին մասում միշտ պետք է նկարագրվի այն գործողությունը, իրողությունը, որը պայման է հանդիսանալու (կամ հանդիսացել է) երկրորդ՝ գլխավոր մասով տրված գործողության իրագործման համար: Եթե փոխենք շարադասությունը, կխախտվի ամբողջ բարդ նախադասության կառուցվածքային ամբողջականությունը:

2. Պայմանային հարաբերություններն արտահայտող անշաղկապ բարդ նախադասությունները ունենում են հետևյալ ինտոնացիան. երկրորդական նախադասությունը, որը, ինչպես ասվեց, հանդես է գալիս առաջադաս, արտասանվում է նախադասության վերջում բարձրացող ինտոնացիայով, ըստ որում առանձնապես շեշտվում է ստորոգյալը: Գրան հաջորդում է փոքր դադար, ապա արտասանվում է գլխավոր նախադասությունը (սովորական իջնող ինտոնացիայով): Երկրորդական նախադասության բարձրացող ինտոնացիայի միջոցով ցույց է տրվում, որ նախադասությունը դեռևս ավարտված չէ. հենց դա էլ հանդիսանում է բարդ նախադասություն կազմելու օժանդակ միջոց: Հաճախ, ինչպես կտեսնենք, անշաղկապ կապակցության ժամանակ պայմանի երկրորդական նախադասությունը ունենում է հարցական ինտոնացիա, իսկ գլխավոր նախադասությունը՝ պատասխանի: Գրավոր խոսքում ինտոնացիան արտահայտվում է կետադրության միջոցով: Պայմանի երկրորդական նախադասությունը բաժանվում է գլխավորից ստորակետով, բովով, երբեմն նաև միջակետով (վերջին դեպքում գլխավոր, և երկրորդական նախադասությունների կապը որոշ չափով թուլանում է): Երբ երկրորդական նախադասությունը ունենում է հարցական ինտոնացիա, նրա ստորոգյալի վրա դրվում է հարցական նշան (տես նախորդ, ինչպես նաև հաջորդ օրինակները):

3. Պայմանի երկրորդական նախադասությունն պարունակող անշաղկապ բարդ նախադասությունների կառուցվածքային առանձնահատկություններից ամենակարևորը բայի եղանակների և ժամանակների հաջորդականությունն է, որի միջոցով ոչ միայն իրացվում է կապը գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև, այլև նրանց միջև եղած պայմանի հարաբերությանը տրվում է տարբեր իմաստային երանգներ: Գլխավոր նախադասության մեջ բայի եղանակների և ժամանակների գործածությունը ազատ չէ և կախված է այն բանից, թե ինչ եղանակ և ժամանակ է գործածված առաջադաս պայմանի նախադասության մեջ:

Տեսնենք, թե ժամանակների ինչպիսի հաջորդականություն կարող է լինել պայմանի անշաղկապ նախադասություններում և դրանցից յուրաքանչյուրը ընդհանուր պայմանային հարաբերությունների ֆոնի վրա ինչպիսի իմաստային երանգներ կարող է ունենալ:

ա) Պայմանի անշաղկապ բարդ նախադասություններում (ինչպես նաև շաղկապական նախադասություններում) շատ է տարածված ըղձական և պայմանական եղանակների հարաբերական կիրառությունը: Երկրորդական նախադասության ստորոգյալը, որով նկարագրվում է գլխավոր նախադասության գործողության կատարման համար անհրաժեշտ պայմանը, դրվում է ըղձական եղանակով, իսկ գլխավոր նախադասության մեջ նրան համապատասխանում է պայմանական եղանակը: Վերջինս ցույց է տալիս, որ գլխավոր նախադասությամբ նկարագրված գործողության կատարման համար անհրաժեշտ է որոշ պայման՝ տրված երկրորդական նախադասությամբ: Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալները այս դեպքում ժամանակներով համաձայնում են, այսինքն՝ երկուսն էլ դրվում են կամ ապառնի, կամ անցյալի ապառնի ժամանակներով: Օրինակ՝ Ձյունը մի քանի րոպե էլ էս թափով գա, մի մետր կնստի (նՁ), Սովորական եղանակով լինեք, մենք դժվարություն չէինք գալ (Լեո):

Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների մեջ գործածվում են ըղձական և պայմանական եղանակների ապառնի ժամանակները այն դեպքերում, երբ նկարագրվում է որոշ պայմանի առկայության դեպքում ապագայում կատարվելիք հնարավոր գործողություն. այլ կերպ ասած՝ երբ գլխավոր նախադասության մեջ նկարագրվում է այնպիսի գործողություն, որը պետք է կատարվի ապագայում, բայց դրա համար անհրաժեշտ է, որ նախ կատարվի երկրորդական նախադասությամբ տրված գործողությունը. օրինակներ՝

Մի անգամ էլ ասեմ, կպահեմ (ԳՄԵ, 449): է, ասեմ՝ բոց կլինի, շառեմ՝ խոց կլինի (Ա. Սեկ., 463): Բարձր ձայնով խոսեմ, կնեղանաս (Մ. Դավթ., 21): Համբերենք մինչև լուսաբաց.... Ձոհրապին դիմենք, նա մի հնար կգտնի (Վահր. Փափ., 1, 279):

Այս նախադասություններով երբեմն նկարագրվում են ոչ թե կոնկրետ գործողություններ, այլ արվում են ընդհանուր դատողություններ որևէ պայմանի առկայության դեպքում հնարավոր կատարվելիք գործողության մասին, ըստ որում երկրորդական նախադասության ստորոգյալը հաճախ դրվում է եզակի երկրորդ դեմքով,

որը սակայն ունենում է ոչ թե երկրորդ դեմքի նշանակութիւն, այլ ընդհանուր անորոշ. օրինակ՝

Մերն էլ շեն ա՛. Վառես՝ խանձահոտ չի գա (ԱԲ, 42): Մեկին մեր գյուղում մի թիղ հող ունի, քֆես մի ծերից, մյուս ծերը կընկնի (ՀԹ, 2, 39): Մենք հյուր ենք, հյուրին երես տաս, գլխիդ կնետի կատակեց Դանիելյանը (Մ. Դավթ., 59): Հիբանի հողերը բաժանք անես, ամենապէս մի շնչի մին գավաթ չի հասնի (ԱԲ, 449):

Ընդհանուր-անորոշ նշանակութիւն ունենալն է պատճառը, որ այս կառուցվածքի նախադասութիւնները շատ են տարածված հատկապէս ժողովրդական առածների, ասացվածքների մեջ. այսպէս՝ «Գեղ կանգնի, գերան կկտորի», «Տուն փոխես՝ տնով մեկ կըքանդես, գեղ փոխես՝ գեղով մեկ», «Լեզուն չըլնի, աղաւիւնը աչքերը կհանեն», «Կժիւն չըփսիես, ձեն չի տա», «Աչքը տեսնի, սիրտը կուզե», «Մեկ տուն երկու տանուկին էլնի, տախտն անավել կըմնա» և այլն (Հայկ. առած.):

Այս նախադասութիւնների միջև եղած իմաստային փոխհարաբերութիւնները կարելի է անվանել պայմանահետեւանքային, որովհետեւ գլխավոր նախադասութեամբ նկարագրված գործողութիւնը դիտվում է որպէս երկրորդական նախադասութեան գործողութիւնից բխող հնարավոր հետեւանք (տե՛ս վերևի օրինակները):

Երկրորդական նախադասութեան ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակին գլխավոր նախադասութեան մեջ կարող են համապատասխանել սահմանական եղանակի ներկա կամ հարակատար ժամանակները, որով ընդգծվում է գլխավոր նախադասութեան գործողութեան իրագործելի լինելը (պայմանի կատարման դեպքում). օրինակ՝

Ուժներս տա, անելու շատ բան կա (ԱԲ, 490): Կողովը լցնեմ, շես կարող շալակել, ծանր է,—ասաց Տիգրանը (Թոթ., 140): Քարոտ սարը բարձրանա՞մ՝ փրկված եմք (ՍՀՀ, 61):

Գլխավոր նախադասութեանը կարող է պարունակել նաև հորդոր որևէ գործողութիւն կատարելու վերաբերյալ՝ դարձյալ երկրորդական նախադասութեամբ նկարագրված գործողութիւնը իրագործվելու պայմանով: Այս ժամանակ երկրորդական նախադասութեան ըղձական եղանակին գլխավորի մեջ համապատասխանում է հրամայական եղանակը. օրինակ՝ Ժամանակ ունենա՛մ՝ անցեմ ինձ մոտ, մենք կզրուցենք արվեստի մասին (Ծ, 6/8—60 թ.):

Անշաղկապ պետք է համարել նաև այն պայմանի երկրորդական նախադասութիւնները, որոնց սկզբում դրվում է քոյ եղանակավորող բառը: Վերջինս այս դեպքում նախադասութեանը տալիս է

սպառնալիքի իմաստային երանգ. օրինակ՝ Թող փորձի այս անգամ էլ մերժել, ես նրա հետ կխոսեմ (Մ. Դավթ., 140): Գլխավոր նախադասության սկզբում կարող է հանդես գալ տես բայաձևը, որը մի կողմից ուժեղացնելով բարդ նախադասության մասերի կապը, մյուս կողմից ավելի է ընդգծում քող-ի իմաստը. օրինակ՝ «Թող չգա, տես ինչ կանեմ» կամ «Թող չգրի, տես ինչպես կպատժեմ»: Վերջին դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ առկա են լինում ինչ, ինչպես հարաբերական դերանուններ:

Ըղձական և պայմանական եղանակների անցյալի ապառնի ժամանակները գործածվում են այն ժամանակ, երբ պատմվում է անցյալում՝ որոշակի պայմանի առկայության դեպքում հնարավոր, բայց չիրագործված, տեղի չունեցած գործողության մասին, այսինքն՝ երբ ցույց է տրվում, որ գլխավոր նախադասության գործողությունը չի կատարվել, դրա համար պայման հանդիսացող գործողության չիրականանալու հետևանքով: Այս ժամանակները գործածվում են նաև այն դեպքում, երբ գլխավոր նախադասությամբ նկարագրված գործողության կատարումը համարվում է անհնար՝ դրա իրագործման համար անհրաժեշտ պայմանի բացակայության պատճառով. վերջինս տրվում է երկրորդական նախադասության միջոցով: Օրինակներ.

Սրտներս սեպեցի էր. դանակ տայիր՝ արյուն չէր կաթիլ (ՀԹ, 3, 109): Աշխարհքը իրան տայիր՝ աչքը էլի մրջյունի տարած մեկ գարի հատիկի վրա կլներ (Ավ. Իս., 3, 71): Է՛, քեզ նման ջան ունենայի, մի տարում երկու տուն կսարքեի (ԱԲ, 464): Ուրիշ տեղ կուրած լինեք, կգտնեի (Մ. Դավթ., 274):

Նոյն իմաստն արտահայտելու համար գլխավոր նախադասության մեջ կարող է գործածվել նաև սահմանական եղանակի անցյալ վաղակատար ժամանակը (երկրորդական նախադասության ստորոգյալի՝ ըղձական եղանակի անցյալի ապառնիով դրվելու դեպքում): Այս միջոցով ավելի է ընդգծվում գլխավոր նախադասության գործողության կատարման հնարավոր եղած լինելը: Օրինակ՝ Քո խաղողն ինձ տված լինեի, հիմի մի կով էի առել (Ա. Սեկ., 530): Գլխավոր նախադասության մեջ կարող է հանդես գալ այն ժամանակ հարաբերյալը, որով մի կողմից ավելի սերտ է դառնում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած կապը, մյուս կողմից ընդգծվում է նրանց՝ պայմանի իմաստային փոխհարաբերության հետ ժամանակի իմաստային երանգ ունենալը: Ընդհանրապես բոլոր պայմանի նախադասություններն էլ ունեն ժամանակային հաջորդականության իմաստային երանգ, որովհետև

անթաղրվում է, որ գլխավոր նախադասության գործողությունը միշտ հաջորդելու է երկրորդական նախադասության գործողությանը. օրինակ՝ Հանգիստ լինելը խիղճս, արդար լինեին իմ գործերը, այն ժամանակ թեկուզ բոլոր աշխարհը կանգնեին իմ դեմ, ես չեի ընկճվիլ (Մուր., 3, 309):

Երբ երկրորդական նախադասության մեջ գործածվում է ըղձական եղանակի անցյալի ապառնի ժամանակը, իսկ գլխավորի մեջ նրան համապատասխանում է պայմանականի անցյալի ապառնին կամ վերջինիս նշանակությամբ սահմանական եղանակի անցյալ վաղակատարը կամ անցյալ հարակատարը, գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ժխտական կառուցվածք ունենալու դեպքում ցույց է տրվում իրականության մեջ արդեն կատարված գործողություններ: Այս կառուցվածքի նախադասությունները հավասարաթեք են հիմունքի նախադասություններին, այսինքն ցույց են տալիս, որ երկրորդական նախադասության գործողության կատարումը հիմք է հանդիսացել գլխավոր նախադասության գործողության կատարման համար. օրինակ՝ Չլինե՞ր Յլիկ Ամրամը, Գուգարքն ու Տայքը չէին բաժանվի հայոց թագավորից (Մուր., 1, 403—404): Այստեղ գլխավոր նախադասությունը ցույց է տալիս արդեն կատարված գործողություն, որի կատարումը անհնար կլինե՞ր, եթե տեղի չունենար կամ եթե առկա չլինե՞ր երկրորդական նախադասությամբ նկարագրված գործողությունը, երևույթը, որը պայման՝ հիմք է հանդիսացել գլխավոր նախադասության գործողության կատարման համար: Այս նախադասությունը իր արտահայտած իմաստային փոխհարաբերությամբ հավասարաթեք է «Գուգարքն ու Տայքը բաժանվեցին հայոց թագավորից, որովհետև կար Յլիկ Ամրամը» նախադասությանը: Սրանց միջև եղած տարբերությունը կառուցվածքային է և ոճական:

Երկրորդական նախադասության մեջ ըղձական եղանակի անցյալի ապառնի ժամանակի գործածության դեպքում գլխավոր նախադասությունը կարող է ունենալ հարցական բնույթ: Դրանով ցույց է տրվում, որ նրանում նկարագրված գործողությունը կատարվել է, տեղի է ունեցել, բայց չէ՞ր կատարվի, եթե իրագործվե՞ր երկրորդական նախադասությամբ տրված պայմանը. օրինակ՝

Գլուխը քարը, գոնե փող լինե՞ր, էլ ինչո՞ւ էսֆան մարդ գանգալտ կանե՞ր (ՀԹ, 2, 33): Տոմս ունենայի, ինչո՞ւ քեզ կղիմեի: Այդ մասին նրան հարցրած լինեի, ինչո՞ւ հիմա կգայի:

Բերված օրինակներից առաջինում առկա գոնե և էլ եղանակավորող բառերը էլ ավելի են ճշգրտում անշաղկապ բարդ նախադա-

սության մասերի միջև եղած իմաստային փոխհարաբերությունները: Այս նախադասությունները ունեն կառուցվածքային նաև այն առանձնահատկությունը, որ երկրորդական նախադասության ստորոգյալը մեծ մասամբ դրված է լինում երկրորդական բաղադրյալ ժամանակով (ըզձական եղանակի անցյալ ապառնի ժամանակով դրվում է լինել բայը), կամ լինում է ուղղակի բաղադրյալ, երբ որպես հանգույց հանդես է գալիս լինել բայը (տես վերևի օրինակները):

Ըզձական եղանակի անցյալի ապառնի ժամանակի ժխտական ձևին գլխավորի մեջ կարող է համապատասխանել սահմանական եղանակի անցյալ հարակատար ժամանակը, որն այստեղ գործածվում է ոչ թե իր բուն նշանակությամբ, այլ պայմանական եղանակի անցյալի ապառնու Այստեղ ընդգծվում է, որ գլխավոր նախադասության մեջ տրված գործողությունը չի կատարվել կամ չի կատարվում միայն երկրորդական նախադասությամբ տրված պայմանի առկայության հետևանքով. օրինակ՝ Չլինեի՞ն իմ ընկերները թեկուղ մի օր, նա կորած էր անդառնալիորեն (Վ. Անանյան): Այս նույն իմաստն է արտահայտվում գլխավոր նախադասության մեջ պայմանական եղանակի անցյալի ապառնի ժամանակը գործածելու դեպքում. օրինակ՝ Չլինե՞ր նրա սառնասրտությունը, տեղից կբարձրանա՞ր, դուրս կտանե՞ր որդուն (ԳՍԹ, 2, 272): Պատերազմ չլինե՞ր, ուրիշ բան, կշարունակեի՞ր կրթությունդ (Խեչ., ՄՄՀ, 34): Միայն առաջին դեպքում (սահմանական եղանակի անցյալ հարակատար ժամանակը գործածվելիս) ընդգծվում, շեշտվում է գլխավոր նախադասության գործողության հավանական, բայց կատարված չլինելը:

Երբ շեշտվում է գլխավոր նախադասության գործողության կատարման հնարավոր եղած լինելը, գլխավոր նախադասության մեջ գործածվում են կարող էր, կարելի էր միադիմի ստորոգյալներ՝ գործողություն ցույց տվող բայի անորոշ դերբայի հետ. օրինակ՝ Գործե՞րը չլինեի՞ն, կարելի էր ավելի մեալ (ԳՍԹ, 1, 257):

Երբ ըզձական եղանակի անցյալի ապառնի ժամանակին համապատասխանում է պայմանականի անցյալի ապառնու ժխտական ձևը, բարդ նախադասությունը արտահայտում է հետևյալ իմաստային փոխհարաբերությունը—գլխավոր նախադասությամբ նկարագրվում է անցյալում տեղի ունեցած, արդեն կատարված գործողություն, որը չէր կատարվի, եթե կատարվեր երկրորդական նախադասությամբ տրված պայմանը (չիրագործված). օրինակ՝ Գոցե՞ն դու մոտս լինեի՞ր, ես այնպես մենակ, դժբախտ չլինեի (Մ. Ման.): Սովորական եղանակ լինե՞ր, մենք դժվարություն չէի՞նք զգա (Լեո, 276):

Գլխավոր նախադասութեան մեջ սահմանական եղանակի անցյալ անկատար ժամանակի գործածութեան դեպքում ամբողջ նախադասութիւնը ստանում է ընդհանուր-անորոշ նշանակութիւն. օրինակ՝

Ոտ ու ձեռից ընկած, անճար, Հաց չտային, չէր ուզում (Ավ. Իս., 2, 116): Իրենք չգնային, ոչ ոք չէր հետաքրքրում դրանով:

Երբ գլխավոր նախադասութեամբ նկարագրվում է մի գործողութիւն, որի կատարման հնարավորութիւնը ենթադրվում է որոշակի պայմանի առկայութեան դեպքում, նրանում որպէս ստորոգյալ հանդես է գալիս կարող է միադիմի ստորոգյալը գործողութիւն ցույց տվող բայի անորոշ դերբայի հետ: Երկրորդական նախադասութեան ստորոգյալը դարձյալ դրվում է ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակով. օրինակ՝ Քար վերցնեն խփեն, տիկին Բերսաբեն կարող է վիրավորվել, շների վրա ուշադրութիւն չդարձնեն, կարող է պատռել մեկն ու մեկի շալվարը (ՆԶ, ՊՊՆ, 79):

բ) Երբ գլխավոր նախադասութեամբ տրվում է եզրակացութիւն՝ որոշակի պայմանում կատարվելիք գործողութեան մասին կամ հորդոր՝ անհարժեշտ պայմանի առկայութեամբ կատարվելիք գործողութեան մասին, պայմանի երկրորդական նախադասութեան ստորոգյալը դրվում է պայմանական եղանակի ապառնի ժամանակով, որին գլխավոր նախադասութեան մեջ համապատասխանում է պայմանական եղանակի ապառնի ժամանակով դրված ստորոգյալ (առաջին դեպքի համար) կամ հրամայական եղանակ (երկրորդ դեպքի համար): Երկրորդական նախադասութիւնը այս դեպքում հաճախ ունենում է հարցական ինտոնացիա, որի միջոցով ավելի սերտ է դառնում երկրորդական նախադասութեան և գլխավորի կապը: Օրինակներ՝

— Կկատարվի խնդիրս—լավ, չի՞ կատարվի— խոմ ինձանից մի բան չի պակսիլ (Շ, 1, 33): Կլինի՞ կտան, չի՞ լինի, իրենց փոխարեն կտան հարուստ կոլտնտեսութիւնները (Ա. Սեկ., 398): Գերան կպատանի, տախտակ կխաշենք, ճանճի բանի համար յաշիկ կշինենք: Զի՞ պատահի, կրահոր կշինենք, ուղողին կտանք, (ԱՔ, 490): Կուզենա՞ մի անգամ էլ կգա ծանոթ փողոցը (ԱՔ, 182): Կնարցնեն՝ ասացեմք, որ հին ենթակայանի վրա եք աշխատում (Վերդ., ԻԳԵ, 325): Կընդունե՞մք ՎիէՄե-ի սխեման, գործն առաջ կմղվի հարյուր մղոնանոց քայլերով, չե՞մք ընդունի, ուրեմն կսնվեմ միայն... անպտուղ երազներով՝ (Վերդ., ԻԳԵ, 254): Վերջին օրինակում գլխավոր նախադասութեան սկզբում դրված ուրեմն եզրափակող բառը մի կողմից ավելի սերտ է դարձնում գլխավոր և երկրորդական նախա-

դասությունների կապը, մյուս կողմից ընդգծում է այս պայմանի երկրորդական նախադասությունների՝ հիմունքի իմաստային երանգ ունենալը, որի իրագործումից, որպես հետևանք, պիտի առաջանա, կատարվի գլխավոր նախադասության գործողությունը:

Հիմունքի ուժեղ իմաստային երանգ ունեն նաև այն պայմանի երկրորդական նախադասությունները, որոնք ունեն հարցական բնույթ, ստորոգյալը դրված է պայմանական եղանակի անցյալի ապառնի ժամանակով, և վերջինիս գլխավորի մեջ համապատասխանում է դարձյալ պայմանական եղանակի անցյալի ապառնի ժամանակը: Այս կառուցվածքի նախադասություններում ևս նկարագրվում են չիրագործված և պայմանի իրագործելի չլինելու հետևանքով անհավանական համարվող գործողություններ. օրինակ՝ Մոնչում էին նրանք քաղցի մոլուցքից և ո՞վ կհանդգնե՞ր անցնել նրանց միջով, վայրկյանի մեջ պատառ-պատառ կանեին (Ավ. Իս., 3, 270):

գ) Սահմանական եղանակի ձևերը պայմանի երկրորդական նախադասություններում գործածվում են այն դեպքերում, երբ նրանցում նկարագրված պայմանը, ենթադրությունը վերաբերում է ներկային կամ անցյալին: Երբ խոսելու պահին ենթադրվող պայմանի առկայության դեպքում ցանկալի կամ անհրաժեշտ է համարվում գլխավոր նախադասությամբ տրված գործողության կատարումը, երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դրվում է սահմանական եղանակի ներկա ժամանակով, որին գլխավոր նախադասության մեջ համապատասխանում են ըղձական, պայմանական կամ հարկադրական եղանակների ապառնի ժամանակները: Օրինակներ՝

Ով գալիս ա՛ր բարով, հազար բարի, բան ա ուզում՝ փող բերի՝ տանի (ՀԹ, 3, 64): Իմ խելքով, բարկանում ես՝ պիտի խփես, էլ մի կես ժամ երգելը ո՞րն ա... (ՍՀ, 25/11—60 թ.): Ուզո՞ւմ ես՝ բռնեմ հոգիդ այսօրվա... ու նետեմ... դեպի կյանքը գալիք (Ե. Չար., 43): Կուզե՞ս, ես պատմեմ Գնոնի իշխանների... նահատակության պատմությունը (Մուր., 3, 38):

Վերջին երկու օրինակում Ուզո՞ւմ ես և Կուզե՞ս պայմանի երկրորդական նախադասությունները սկսել են կորցնել իրենց՝ նախադասության նշանակությունը և վեր են ածվում եղանակավորող բառերի:

Ավելի հաճախ գլխավոր նախադասությամբ հորդորվում, հրամայվում է կատարել որևէ գործողություն՝ երկրորդական նախադասության մեջ նկարագրված՝ խոսելու պահին արդեն առկա կամ ենթադրվող պայմանի պատճառով: Այս ժամանակ երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դրվում է դարձյալ ներկա ժամանակով,

իսկ գլխավոր նախադասութեան ստորոգյալը՝ հրամայական եղանակով: Պայմանի երկրորդական նախադասութիւնը այս դեպքում հաճախ ունենում է հարցական ինտոնացիա: Օրինակներ՝

Թագավորն է քո թշնամին, կոի՞վ ունես, իր հետ արա (ՀԹ, 2, 126): Փող ունես՝ տար քեզ բարեբար մարդոց հետ գործ արա (ԱԲ, 480): Հեքիաթ ես ուզում, երեկոներն արի այստեղ և նայիր վառվող այդ լուսերին (Ե, 10/3—61 թ.): — Մի բան գիտես—ասա՛ ի՞նչ ես պոչդ գետնովը տալիս (Ե. Չար., 337): Այս երկրորդ նամակն էլ... վերջրի Պետրոսի եղբորից, որ ձեզ ցույց տամ: Ուզում եմ—կարդացե՛ք (Շ, 2, 440): Կա՞ հնարավորութիւն, օգտվիր (ԱԼ., ՀԱ, 150): Ես մի գին ասացի, վերջացրի: Կամենո՞ւմ եմ՝ տվե՛ք, չե՞ք կամենում, բարով եկի՛ք (Մուր., 1, 92):

Հորդորի, հրամանի իմաստն արտահայտելու համար գլխավոր նախադասութեան մեջ երբեմն հրամայական եղանակի փոխարեն գործածվում է ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակը: Այս դեպքում գլխավոր նախադասութեան սկզբում կամ ստորոգյալից առաջ դրվում է քող եղանակավորող բառը, որով ընդգծվում է ըղձական եղանակի՝ հորդորի նշանակութիւնն ունենալը. օրինակ՝ Եվ նրանք, որ դեռ աշխարհում չկան, որ դեռ նոր պիտի ապրեն աշխարհում, դեռ նոր պիտի գան,—կարո՞ղ եմ, քող մեր թոխըն այսօրվա անձկորեն չղգան (Ե. Չար., 27): Երկրորդական նախադասութեան ստորոգյալը այս դեպքում կարող է դրվել նաև հարակատար ժամանակով. օրինակ՝ — Ես մոլորված եմ, հորեղբայր: — Մոլորված ես, տանդ ճամփան գտիր... ի՞նչ ես ուրիշների դռները ծեծում (ԳՍԹ, 2, 11):

Անշաղկապ պայմանի նախադասութիւնների այս տարատեսակը ևս շատ է տարածված ժողովրդական առածների, ասացվածքների մեջ. օրինակ՝ «Խելք ունես՝ քեզ համար պահի», «Փարա կու՛գի՞ս ունենալ, քսեսդ (քսակ) ծակ մի պահիր», «Յորեն հաց չունիս, ցորեն լեզու ունեցիր», «Կուգե՛ք կոի՛վ տեսներ, գնացե՛ք աղքատի տուն», «Շատ գիտես, քիչ խոսա», «Կուգես ատամի ցավին ազատվիս, արմատը արեգակին ցույց տուր», «Կաթ կուգես՝ կով պահի» (Հայկ. առած.):

Երբ բարդ նախադասութեամբ պատմվում է մի այնպիսի երեւոյթի մասին, որը սովորաբար երևան է գալիս երկրորդական նախադասութեամբ տրված պայմանի առկայութեան դեպքում, վերջինիս ստորոգյալը դրվում է ներկա ժամանակով, իսկ գլխավոր նախադասութեան ստորոգյալը՝ պայմանական եղանակի ապառնի

ժամանակով, օրինակ՝ Կովդ առատ կաթ է տալիս, աչքով կտան, կցամաքի (Աղավնի):

Ընդհանուր դատողություններ անելիս գլխավոր նախադասության ստորոգյալը հաճախ լինում է բաղադրյալ. օրինակներ՝

«Զոմինիս—շուն իս», «Մարաբ ունիս, կարաբ ունիս», «...Փուշատ ունի, սրտի վարք է» (Հայկ. առած.): Զմեռը քիչ ձյուն է գալիս—ցավ է. անժամանակ ցուրտ, գարնանային անշափ անձրևներ—դարձյալ ցավ (Լեո, 419): Վերջին օրինակում պայմանի երկրորդական նախադասությունը ունի ժամանակի իմաստային երանդ:

Երբ երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դրված է լինում ներկա ժամանակով, իսկ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը՝ սահմանական եղանակի որևէ անցյալ ժամանակով, նախադասությունը ունենում է հիմունքի ուժեղ իմաստային երանդ. այսպես՝ Քի՛չ է վերադարձնում, ոգրեմն պարզ է՝ քիչ է ստացել (Ա, 17/1—61 թ.), կամ՝ դե, դե, ձայնդ երկինք մի՛ հանիր: Ասում եմ՝ այդքան էր, վերջացավ (ՍԽՀ, 1, 70):

Անշաղկապ պայմանի երկրորդական նախադասություններում շատ է տարածված սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակի գործածությունը, որին գլխավոր նախադասության մեջ համապատասխանում է պայմանական եղանակի ապառնի ժամանակը: Այստեղ անցյալ կատարյալ ժամանակը գործածվում է ոչ թե իր բուն նշանակությամբ, այլ ըզձականի ապառնու և տալիս է պայման հանդիսացող այն երևույթը կամ գործողությունը, որի առկայությամբ ենթադրվում է գլխավոր նախադասության գործողության իրականացումը: Օրինակներ՝

Մի լավ բան ընկավ՝ ձեռքը, ծոցում կթափցնի (ՆՁ, ՊՊՆ, 41): Նա չեղավ՝ ուրիշ կառավարիչ կռտարկեն, բաժիններս կավելացնի— (Ն. տ., 136): Նա ուղեց՝ կլինի, չուզեց չէ (Գ. Ռշ., Մ., 265) ...Սերը չեղավ, ծախսով, ծաղով ուրախություն չի լինի (ՆՁ, 4, 13): Հորթը կովի առաջն ընկավ, գիլի բաժին կդառնա (Հայկ. առած., 61):

Գլխավոր նախադասության ստորոգյալը այս դեպքում կարող է լինել բաղադրյալ, որով ավելի ռեալ է դարձվում նկարագրվող երևույթը. օրինակ՝ Աշխարհը գութանի վրա է հիմնված, ողջ մնացինք, գութանը մեզ հարկավոր է ու հարկավոր, մեռանք՝ ով որ տանի, կարելի է արդար աշխատանքի սեր զարթնի մեջը (Ավ. իս., 3, 22): Թե Մանուկը մի բանով օգնեց՝ լավ, չօգնեց՝ իր գործն է (ԴԽ, 141): Հարկանդ դուռդ եկավ, յա աղ ա պակաս, յա մաղը (Հայկ. առած., 9):

Հաճախ երկրորդական նախադասության՝ անցյալ կատարյալով արտահայտված ստորոգյալը դրվում է երկրորդ դեմքով, որի միջո-

ցով ցույց է տրվում ընդհանրապես որևէ ենթադրվող պայմանի առկայության դեպքում տեղի ունեցող գործողություն (որպես նրա հետևանք)։ Գլխավոր նախադասության մեջ գործածվում է կամ պայմանական եղանակի ապառնի ժամանակը, կամ ստորոգյալը լինում է բաղադրյալ։ Վերջինի միջոցով նկարագրվում է այն հետևվանքը, որ կարող է առաջանալ երկրորդական նախադասությամբ տրված գործողության կատարումից։ Ահա մի քանի օրինակ՝

Աչքի բեկեցիք—բանիդ տեք շես (ՀԹ, 2, 38)։ Արաքսն անցար՝ Պարսկաստանն է (Մ. Դավթ., 288)։ Մեկ համրանք ուշացար՝ էլ չկա համը (ԴԴՎ)։ —Չկարողացար՝ կխայտառակվի բոլորի ներկայության (Վերդ., ԻԳԵ, 134)։ Ուշանալ չի կարելի. փոքր ինչ դանդաղեցիր՝ կխախտվի վառարանի ջերմային ուժիմը, կընկնի կարբիդի որակը (Ե, 17/11—60 թ.)։ Յոթ սարի ետև էլ լինես՝ փորձանքի մեջ ընկար՝ Շնկոն կողքիդ է (ԴԽ, 19)։

Երկրորդական նախադասության մեջ անցյալ կատարյալ ժամանակի գործածության դեպքում գլխավոր նախադասության ստորոգյալը կարող է դրվել նաև հարկադրական եղանակով կամ հրամայական եղանակով։ Վերջինս այս դեպքում գործածվում է ոչ թե իր բուն նշանակությամբ, այլ հարկադրական եղանակի։ Այս կառուցվածքի նախադասություններում շեշտվում է երկրորդական նախադասության պայմանի առկայության դեպքում գլխավոր նախադասության գործողության անհրաժեշտաբար, անպայման կատարվելու գաղափարը։ Օրինակներ՝

Աշխարհի կարգն է էդպես։ Մլեցիր՝ պիտի ծաղկես, ծաղկեցիր՝ պիտի պտուղ տաս (ԴԽ, 422)։ Դա նման է ապակու, փշեցի՛ր. էլ մի մտածիր փշրանքները միացնելու մասին (ՄԳ, 1960, № 9, էջ 34)։ Բանը էքուցվա մնաց, իմացիր՝ կորավ գնաց (Հայկ. առած.)։ —Տերության ինչ հոգն է, թե ձեռքը նեղումն է։ Հրաման հանեց՝ տուր, տուր (ԱԲ, 533)։

Պայմանի երկրորդական նախադասությունում գործածվում է սահմանական եղանակի վաղակատար ժամանակը, երբ գլխավոր նախադասությամբ հորդորվում է կատարել մի գործողություն, որի իրագործման համար անհրաժեշտ պայմանը իրականության մեջ արդեն գոյություն ունի։ Գլխավոր նախադասության ստորոգյալը այս դեպքում դրվում է հրամայական եղանակով։ Օրինակներ.

Չորս ընկերներ որոշել ենք պաշտպանել հայրենիքը, դուք էլ մեզ հրացան տվեք (ՆՁ, ՊՊՆ, 209)։ Հիվանդանոցի՞ց ես դուրս գրվել՝ ուրեմն ստացիր քո փայլը, հանգստացիր մի քիչ (ՄԱՅ, 183)։ Ձեռքդ խաղող է ընկել, ուրեմն նստիր տանը ու ամբողջ օրը կեր (Ա-

ղալնի): Վերջին օրինակներում գլխավոր նախադասության մեջ հանդես է եկել ուրեմն եզրափակող բառը, որով մի կողմից ավելի սերտ է դառնում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապը, մյուս կողմից ընդգծվում է նրանց միջև եղած հիմունքի իմաստային երանգը: Այս կառուցվածքի անշաղկապ բարդ նախադասություններում հիմունքի իմաստային երանգը այնքան ուժեղ է, որ դժվար է որոշել, թե այստեղ երկրորդական նախադասությունները պայմանի՞ են, թե՞ հիմունքի:

դ) Անշաղկապ պայմանի երկրորդական նախադասություններում շատ է հանդիպում նաև հրամայական եղանակի գործածությունը: Վերջինս ևս, անցյալ կատարյալ ժամանակի երկրորդ դեմքի նման, նախադասությանը տալիս է ընդհանուր-անորոշ նշանակություն: Գլխավոր նախադասության մեջ հրամայական եղանակին կարող են համապատասխանել կամ պայմանական եղանակ, կամ բաղադրյալ ստորոգյալ: Օրինակներ.

Մտիք ակումբ հիմա, մտիք թատրոնն ու կաֆեն՝ հազար արքա ու Արա կեանդիպես ժպտադեմ (Ե. Չար., 149): Ամառն ինչքան կարաս կա Այգեծորում... իսկ հիմա՝ նոյեմբերին շրջիք գյուղը՝ ոչ մի կարասի չես հաճդիպի (Վ. Անանյան): Շրջիք բոլոր ընտրական տեղամասերը, խոսիք բոլոր ընտրողների հետ, ամենուր նույն խաղաղավուրթունքն է (Ե, 17/3—59 թ.): Աշխարհում էս հողի պես հող չկա. մենակ թե դու ջուր տուր նրան, դիմացը բուռեբուռ ոսկի կըրտանաս (Ա. Սահ., 189): Գնա մինչև հին Բաբելոն, ելամների աշխարհը, մինչև Ադի լիճը և Միջագետքի խանձված դաշտերը, ամեն տեղ կտեսնես այս բիրւիական կավը (ԱԲ, 238): Հապա ինձ նման սիրիւ աշխատանքը, տես կմոռանաս թե չէ (Շ. 2, 277): Վերջին նախադասության մեջ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապին օժանդակում են հապա եղանակավորող բառը և տես բայաձևը (վերջինս այստեղ կատարում է սոսկ շաղկապական բառի դեր): Այս նախադասությունը տարբերվում է նախորդներից նաև նրանով, որ ցույց է տալիս ոչ թե ընդհանուր անորոշ գործողություն, այլ որոշ չափով կոնկրետ գործողություն:

Երկրորդական նախադասության հրամայական եղանակին երբեմն գլխավոր նախադասության մեջ կարող է համապատասխանել ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակը. այս դեպքում ընդգծվում է նաև նրանց միջև եղած նպատակային հարաբերությունը. օրինակ՝ Շոր տուր՝ շնորհք տամ, հաց տուր՝ ռանգ տամ (Հայկ. առած., 48):

Պայմանի անշաղկապ նախադասություն պետք է համարել նաև այն բարդ նախադասությունները, որոնցով արտահայտվում է կաս-

կած որևէ գործողության իրագործելիության վերաբերյալ՝ դրա համար անհրաժեշտ պայմանի անհավանական լինելու հետևանքով։ Այս նախադասությունները ունենում են հետևյալ կառուցվածքը․ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը դրվում է հրամայական եղանակով, իսկ երկրորդական նախադասության ստորոգյալը լինում է բաղադրյալ, ըստ որում հաճախ ստորոգելիական վերադիրը լինում է նույն բայի ենթակայական դերբայը։ Օրինակներ՝

Փրկող ես՝ դու նրան փրկիր (Ա. Սահ., 307)։ Ձեռք հզոր է՝ գրելիդ քեզ (Հայկ. առած., 133)։ — Գիլու բերնից կրնա՞ միս փախցնել։ Տղամարդ ես, էգուց գնա, բռնյ տեսնենք (Ավ. Իս., 3, 75)։ Հավն է, դու վերցրո՞ւ։ Եղնիկ կա էնտեղ, այժյամ ու պախրա, կարող ես—գնա էնտեղ որս արա (ՀԹ, 2, 111)։ Սա վաննայից հանած ապակի է, վեց հարյուր աստիճանի ջերմությամբ... կարո՞ղ ես, մոտեցիր (Ալ., ՀԱ, 261)։ Վերջին երկու օրինակներում կարո՞ղ ես պայմանի երկրորդական նախադասությունը սկսել է վերածվել եղանակավորող բառի և ցույց է տալիս խոսողի թերահավատությունը գլխավոր նախադասությամբ տրված գործողության իրագործելի լինելու վերաբերյալ։ Պայմանի երկրորդական նախադասությունները այս դեպքում ևս հաճախ ունենում են հարցական ինտոնացիա։

ԶԻՋԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պայմանային հարաբերություններ են արտահայտում նաև զիջական երկրորդական նախադասություն պաշտոնական անշաղկապ բարդ նախադասությունները։ Այս նախադասությունների բաղադրիչ մասերից առաջինում տրվում է որևէ պայման, իսկ երկրորդում մի գործողություն, որը կատարվում է հակառակ այդ պայմանի, այլ կերպ ասած, գլխավոր նախադասությամբ նկարագրվում է մի գործողություն, որը հակադիր է երկրորդական նախադասությամբ տրված պայմանից սպասվող գործողությանը։

Այս տեսակետից զիջական անշաղկապ նախադասությունները շատ մոտ են պայմանի նախադասություններին, սակայն ի տարբերություն վերջիններից, նրանք ժամանակակից հայերենում սակավ են գործածվում։

Իրենց իմաստային առանձնահատկություններով զիջական անշաղկապ նախադասությունները շատ մոտ են նաև հակադրության նշանակություն ունեցող համադասական անշաղկապ նախադասություններին, սակայն իրենց շարահյուսական հարաբերությունների բնույթով որակապես տարբերվում են նրանցից։ Ըթհ հակադրության

նշանակութիւն ունեցող անշաղկապ նախադասութեան մասերը հավասարազոր են իրար և ունեն համեմատաբար ավելի շատ ինքնութիւնութիւն, ապա զիջական հարաբերութիւններ արտահայտող անշաղկապ բարդ նախադասութեան մասերից մեկը ստորադասւում է մյուսին, իմաստային կախմածութեան մեջ է նրանից և հավասարազոր չէ նրան: Ինտոնացիայով ևս այս նախադասութիւնները տարբերվում են իրարից: Հակադրութեան նշանակութիւն ունեցող անշաղկապ համադասական նախադասութիւնների բաղկացուցիչ մասերը ունեն տրամաբանական հավասար շեշտվածութիւն, իսկ զիջական նախադասութիւնները ունեն պայմանի նախադասութիւններին նման ինտոնացիա, այսինքն՝ բացատրական ինտոնացիա: Զիջական նշանակութիւնը անշաղկապ բարդ նախադասութիւններում արտահայտվում է հետևյալ քերականական միջոցներով.

1. Զիջական երկրորդական նախադասութեան ստորոգյալը կրկնվում է՝ երկրորդ անգամ դրվելով ժխտական ձևով: Գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնների ստորոգյալները այս դեպքում սովորաբար համաձայնում են: Եթե նկարագրվում է անցյալում կատարված գործողութիւն, որ կատարվել է շնայած նրան հակասող պայմանի առկայութեանը, և՛ ստորադաս, և՛ գլխավոր նախադասութիւնների ստորոգյալները դրվում են անցյալ ժամանակներով, իսկ եթե նկարագրվում է ապագայում կատարվելիք գործողութիւն, որը անպայման կկատարվի, թեկուզ դրան հակասող պայման գոյութիւն ունենա, երկու մասում՝ էլ գործածվում են ապառնի ժամանակներ: Օրինակներ՝

Տատիկս ինչ արեց՝ շարեց, նա գրքերի ու տետրակների համար վարձատրութիւն չվեցրեց (ԱՇ, 192): Ինչ արինք՝ շարինք, չեկավ հավատի (ՀԹ, 10): Ուզեճա՝ չուզեճա՝ ինձ մոտ պիտի թողնի (ՆՁԶ, 12): Աշխենը լինե՛ր, չլինե՛ր — եղբայրս դարձալ կգնա՛ր այնտեղ, ուր գնաց և զոհվեց (ՆԴ, 3, 590):

Միայն երբեմն գլխավոր նախադասութեան ստորոգյալը լինում է բաղադրյալ, որով տրվում է այն երևույթը, որը գոյութիւն ունի՝ անկախ նրան հակասող պայմանի առկայութեանից. օրինակ՝ Ուտե, շուտե, կաղապարն էլ է (Հայկ. առած., 16):

2. Երկրորդական նախադասութեան ստորոգյալը դրվում է հրամայական եղանակով (մեծ մասամբ) կամ ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակով, որոնց գլխավոր նախադասութեան մեջ համապատասխանում է պայմանական կամ հարկադրական եղանակների ապառնի ժամանակով դրված ստորոգյալ:

Երկրորդական նախադասութեան մեջ հանդես են գալիս ինչ ուզում է, ուր ուզում է բառակապակցութեանները, որոնց միջոցով երկրորդական նախադասութեանը տրվում է զիջական երանգ: Օրինակներ.

Ինչ ուզում ես ասա՝ իմ նախադասցումը ինձ չի դավաճանի (ՔԹՊ, 7): Ինչ ուզում ես մտածիր, ես պետք է գնամ (Ն. տ., 115): — Դուք մեր բուժակին ճանաչո՞ւմ եք... Ինչ տեսակ հիվանդ ուզում է լինի՝ մի օրում ոտքի կկանգնեցնի (ՄԱ, 3, 118):

Այս կառուցվածքի նախադասութեաններում զխափոր նախադասութեան մեջ ներկա ժամանակի կիրառութեանը ամբողջ բարդ նախադասութեանը տալիս է սովորութեան կամ ընդհանուր դատողութեան նշանակութեան. օրինակ՝ Դու ինչ ուզում ես ասա, մա իր էջն ա ֆշում (Հալկ. առած., 81): Ինչ կուզես ասա, դրա վրա առանձնապես հույս դնել չի կարելի (ԳՍԹ, 2, 69):

Սովորաբար կրկնվող գործողութեան կամ երևույթի նշանակութեան ունեն նաև զիջական հարաբերութեան արտահայտող այն անշաղկապ բարդ նախադասութեանները, որոնց ստորադաս մասում (առաջին բաղադրիչում) ստորոգյալը լինել բայի ըղձական եղանակի անցյալի ապառնի ժամանակն է (կամ որպես անկախ, առանձին ստորոգյալ կամ որպես երկրորդական բաղադրյալ ժամանակի բաղադրիչ), իսկ գերադաս մասի ստորոգյալը դրված է սահմանական եղանակի անցյալ անկատար ժամանակով: Օրինակներ՝

— Քթոցը շալակին դարման կրելիս լինե՞ր նա, թե այգին փորելիս... միշտ և ամենուր նույն երազն էր տեսնում (Ա. Սահ., 1, 140): Լինե՞ր հավաքույթներում, փողոցում կամ հանրային վայրերում, ջլապինդ ու փոքրիկ այդ կինը, միշտ կռիվ փնտրող հավալուսնի պես, պողպատյա ցուլքերով փայլող իր կանաչ աչքերով, մաճ էր ածում իր ծեծեքոճն շալվարը (Վահր. Փափ., 18):

Այս նախադասութեանները ունեն կառուցվածքային նաև այն առանձնահատկութեանը, որ զիջական մասը կամ լինում է իր հերթին բարդ տրոհական նշանակութեամբ, կամ ունենում է բաղմակի անդամներ՝ թվարկման նշանակութեամբ, որոնց միջոցով թվարկվում, նկարագրվում են այն պայմանները, որոնցից անկախ կատարվում է զխափոր նախադասութեամբ նկարագրված գործողութեանը (տես վերևի օրինակները): Երկրորդական նախադասութեան ստորոգյալը կարող է դրված լինել նաև որևէ բայի ըղձական եղանակի անցյալի ապառնի ժամանակով (և ոչ թե երկրորդական բաղադրյալ ժամանակով). օրինակ՝ Պարտապանը դուռը զար, թե գզիրը, բանակցութեանները նրա հետ էր վարում (Ա. Սահ., 87):

Այս կառուցվածքի նախադասութիւնները ցույց են տալիս կոնկրետ կատարվելիք գործողութիւն, երբ երկրորդական նախադասութեան մեջ գործածվում է ըղձականի ապառնի ժամանակը, իսկ գլխավորի մեջ՝ պայմանականի ապառնի ժամանակը. այսպէս՝ Հորում լինեն քառասուն գաղ խոր, թե ջաղացի քարի տակին, — Կեկենն ձեր դեմ, ինչպես էսօր, Սասմա Դավիթ, Թուր-Կեծակին (ՀԹ, 2, 135):

3) Երկրորդական նախադասութեան ստորոգյալի մոտ երբեմն դրվում է էլ եղանակավորող բառը, որով ընդգծվում է նախադասութեան զիջական բնույթը: Օրինակներ.

Քառասուն աստիճան ցուրտ էլ լինի, ձեզ համար ոչինչ է. (ԳՍԹ, 2, 63): Չհրաժարվեին էլ՝ Երվանդը նրանց բան տվող չէր (Ավ. Իս., 3, 83): Չտանեն էլ, գնալու եմ (Մ. Ման., 289):

Այս կառուցվածքի նախադասութիւններում ընդգծվում է, որ գլխավոր նախադասութեան գործողութիւնը անհրաժեշտաբար, անպայման պիտի կատարվի կամ պիտի կատարվեր, նրան խանգարող ինչպիսի պայման էլ որ առկա լինի:

Երկրորդական նախադասութեան ստորոգյալը դրված է լինում ըղձական եղանակի ապառնի կամ անցյալի ապառնի ժամանակով: Վերջին դեպքում ցույց է տրվում անցյալում գլխավոր նախադասութեան գործողութեան կատարմանը խոչընդոտող, սակայն չիրականացած մի պայման, որի իրականանալու դեպքում ևս կկատարվեր գլխավոր նախադասութեան գործողութիւնը: Գլխավոր նախադասութեան ստորոգյալը կամ արտահայտված է լինում պայմանական եղանակով, կամ լինում է բաղադրյալ:

Վերը նշված իմաստը արտահայտվում է նաև միեկնայն է միջանկյալ բառակապակցութեան միջոցով, որը դրվում է երկրորդական նախադասութեան սկզբում կամ վերջում: Միեկնայն է բառակապակցութիւնը և էլ եղանակավորող բառը կարող են հանդես գալ նաև միաժամանակ: Այդ դեպքում էլ-ը դրվում է երկրորդական նախադասութեան ստորոգյալից հետո, ապա դրվում է միեկնայն է, որին հաջորդում է գլխավոր նախադասութիւնը: Օրինակներ.

Միեկնայն է, ախօր ավադեն, վաղը կթափվի (Գ. Ռշ., Մ., 216): Գնամ կանչեմ, միեկնայն է, չի գալու Բարձր խոսեմ էլ, միեկնայն է, չի լսի:

4. Անշաղկապ զիջական նախադասութիւնները կարող են արտահայտել նաև հետևյալ իմաստային հարաբերութիւնը. գլխավոր նախադասութեամբ շեղում է, որ չի կատարվում կամ չի կատարվի երկրորդական նախադասութեամբ տրված պայմանից սպասվող հետևանքը: Այս իմաստը տրվում է քերականական հետևյալ միջոցով՝

եթե երկրորդական նախադասութիւնը հաստատական բնույթ ունի, այսինքն ցույց է տալիս անցյալում կատարված կամ ապագայում կատարվելիք գործողութիւն, գլխավոր նախադասութիւնն ունենում է ժխտական կառուցվածք, որով ցույց է տրվում, որ չէր կատարվելու, կամ չի կատարվի առաջին նախադասութիւնից բխող հետևանքը. օրինակ՝ Վազեմ էլ, չեմ հասնի: Պառկեմ, միևնույն է, չեմ հանգրստանա: Տեսնեի էլ, չէի ճանաչի և այլն: Իսկ երբ երկրորդական նախադասութիւնը ունենում է ժխտական կառուցվածք, գլխավոր նախադասութիւնը լինում է հաստատական: Այս դեպքում գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնների միջև առկա է լինում հետևյալ իմաստային փոխհարաբերութիւնը՝ ցույց է տրվում, որ գլխավոր նախադասութիւն գործողութիւնը անհրաժեշտաբար կատարվել է կամ կատարվելու է, եթե նույնիսկ չիրագործվեր կամ չիրագործվի դրա համար անհրաժեշտ պայմանը: Օրինակներ՝ Չվազեմ էլ, կհասնեմ: Չգնայի էլ, նա կգար: Նա շատեր էլ, ես գլխի էի բեկեկելու և այլն:

Այս նախադասութիւնները իրենց իմաստային հարաբերութիւնների թնութիւնով շատ մոտ են պայմանի անշաղկապ նախադասութիւններին: Զիջական երանգը այս նախադասութիւններին տրվում է միայն էլ եղանակավորող բառի միջոցով:

5) Անշաղկապ բարդ նախադասութիւններում զիջական հարաբերութիւններ արտահայտելու օժանդակ միջոց են նաև էլի կամ դարձյալ մակբայները (հատկապես առաջինը), որոնք դրվում են գլխավոր նախադասութիւն սկզբում: Այս դեպքում սովորաբար նկարագրվում է ընդհանրապես տեղի ունեցող գործողութիւն կամ արվում է ընդհանուր դատողութիւն՝ անկախ իրեն հակասող պայմանների առկայութիւնն որևէ գործողութիւն կատարման կամ երեւելութի առկայութիւն մասին. օրինակ՝

— Հավի՛ն հարյուր հետ կուտ տու, էլի կտուցը գետնին կը քսի (Հայկ. առած., 87): ...էսքան տանջվելով քրտինք ենք անում, էլ է՛ն սևերեան, էլ է՛ն սովածն ենք (ՀԹ, 2, 36): Հինգ վեց անգամ կարդալ եմ տալիս, դարձյալ չի սովորում: Երկրորդ օրինակում էլ-ը ունի էլի-ի նշանակութիւն:

Երբեմն այս իմաստային հարաբերութիւնը արտահայտվում է առանց որևէ օժանդակ միջոցի, ուղղակի գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնների ստորոգյալների հարաբերակցութիւն միջոցով. օրինակ՝ Հազար կնիկ հավաքվեմ, ցավը ծնողիկանքն ա (Հայկ. առած., 13):

Անշաղկապ կարելի է համարել նաև հետևյալ և նման կառուց-

վածք ունեցող նախադասութիւնները՝ ձիշտ է, Սեդան հիմա չի կարող մեքենա նստել, գոնե դո՛ւ գայիր (Ա. Սեկ., 437): Այս կառուցվածքի նախադասութիւններում բարդ նախադասության մասերի կապակցության համար որպէս օժանդակ միջոցներ հանդես են գալիս ճիշտ է միջանկյալ նախադասութիւնը և գոնե եղանակավորող բառը:

7. Զիջական երկրորդական նախադասութիւնները անշաղկապ կապակցության ժամանակ սովորաբար լինում են առաջադաս: Միայն հազվադեպ հանդիպում ենք նրանց վերջադաս գործածութեանը. այսպէս՝

Մարդամեջի մարդ ունենամ, հազար թուման պարտք ունենամ (Հայկ. առած., 2): Դե որ շես սիրել, շես էլ հասկանա—հազար նկարագրեմ (ՆԴ, 2, 420): Վատ բան է չքավորութիւնը, լինի նա մշտափա՛ն քե առժա՛վանակյա (Շ, 2, 238):

Այս դեպքում անշաղկապ բարդ նախադասության մասերի միջև եղած ստորադասական կապակցութիւնը որոշ չափով թուլանում է. այն մոտենում է հարակցութեանը:

ԶԵՎԻ ԵՎ ԶԱՓԻ ՊԱՐԱԳԱ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ
ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ ԱՆՇԱՂԿԱՊ ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ժամանակակից հայերենում ձևի պարագա անշաղկապ նախադասութիւններ հանդիպում են շատ հազվադեպ: Նրանք բնորոշում են գլխավոր նախադասութեան գործողութեան կատարման ձևը համեմատութեան կամ նրանից առաջացած հետևանքը նկարագրելու միջոցով: Այս նախադասութիւնները, որպէս կանոն, լինում են վերջադաս, իսկ գլխավոր նախադասութեան մեջ առկա է լինում այնպէս հարաբերյալը, որի միջոցով երկրորդական նախադասութիւնը ստանում է ձևի պարագայի իմաստ: Օրինակ՝

Թափանցիկ մաշկով ձեռքը՝ երբեմնակի ցնցվում էր այնպէս, թվում էր մեկը հրում էր նրան (ՍԶ, ՊԹ, 57): Քայլում էին այնպէս երկյուղած, թվում էր մեկը հետապնդում էր նրանց (Ն. տ. 5):

Երկրորդ օրինակում երկրորդական նախադասութիւնը լրացնում է ոչ թե անմիջապէս գլխավոր նախադասութեան ստորոգյալին, այլ նրա՝ դերբայով արտահայտված ձևի պարագային (բոլոր պարագայական նախադասութիւններն էլ կարող են լրացնել ինչպէս գլխավոր նախադասութեան ստորոգյալին, այնպէս էլ դերբայական դարձվածին, սակայն անշաղկապ կապակցութեան ժամանակ նրանք մեծ մասամբ լրացնում են ստորոգյալին):

Այստեղ ձևի պարագայի պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասութիւնների սկզբում դրվել է քվում էր բայը, որը ասես, կարծես ձևերի նման սկսել է կորցնել իր բայական հատկանիշները և վեր ածվել շաղկապական բառի՝ երկրորդական նախադասութայնը տալով համեմատութայն իմաստային երանգ. այս տեսակետից վերորերայլ նախադասութիւնները մոտենում են շաղկապավոր բարդ նախադասութիւններին:

Երբեմն անշաղկապ ձևի պարագա նախադասութիւնը ունենում է ընդհանուր-անորոշ նշանակութիւն. օրինակ՝ Նստել էին՝ ով ինչպես ուզում էր (ԱԲ, 289): Կամ՝ Երգում էին՝ ով ինչպես կարող էր: Այս նախադասութիւններն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկութիւնը, որ ձևի պարագա երկրորդական նախադասութայն ենթական, որով սկսվում է այն (երկրորդական նախադասութիւնը) ով հարաբերական դերանունն է, բացի դրանից, երկրորդական նախադասութայն կազմում հանդես է գալիս ինչպես դերանունը, որը թեև այստեղ չի կատարում շաղկապական դեր, սակայն երկրորդական նախադասութայնը տալիս է ձևի պարագայի իմաստ:

Նման կառուցվածք ունեցող երկրորդական նախադասութիւնները կարող են կատարել տարբեր շարահյուսական պաշտոններ՝ նայած թե ինչ հարաբերական դերանուն է առկա նրանցում (բոլոր դեպքերում ենթական եռվածն է), այսինքն՝ երկրորդական նախադասութայն բնութիւր կախված է հարաբերական դերանվան բնութից, տեսակից: Բերենք օրինակներ.

Կերան, ով ինչքան ուզեց—չափի պարագա երկրորդական նախադասութիւն:

Գնացին, ով ուր ուզեց, նստեցին, ով ուրեղ ցանկացավ—տեղի պարագա երկրորդական նախադասութիւններ: Վերցրին, ով ինչ տեսավ—ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասութիւն:

Այստեղ հարաբերական դերանունները թեև դեռևս վերածված չեն շաղկապական բառերի, սակայն որոշ չափով կատարում են նաև գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնները կապակցողի դեր:

Շատ հազվադեպ անշաղկապ բարդ նախադասութիւններում երկրորդական նախադասութիւնը կատարում է չափի պարագայի պաշտոն՝ հետևանքի իմաստային երանգով: Այս բնութիւն անշաղկապ երկրորդական նախադասութիւնները լինում են առաջադաս, իսկ գլխավոր նախադասութիւնները սկսվում են այնքան հարաբերայալով. օրինակ՝ Դե թող հիմի գնա՝ խավար հորում փտի, էնքան մնա (2Թ, 35):

Անշաղկապ բարդ նախադասությունների ստորադասական կապակցության մեջ հատուկ տեղ են բռնում, այսպես կոչված, հարակցական կապակցությամբ միացած անշաղկապ բարդ նախադասությունները: Սրանք տարբերվում են մյուս ստորադասական նախադասություններից նրանով, որ թեև անշաղկապ բարդ նախադասության բաղկացուցիչ մասերի միջև եղած կախվածությունը (երկրորդ մասի կախվածությունը առաջինից) ակնբախ է, սակայն նրանք համեմատաբար ինքնուրույն են և այս տեսակետից որոշ չափով մոտենում են համադասությանը: Ինտոնացիայով և այս նախադասությունները տարբերվում են մյուս անշաղկապ նախադասություններից. սրանց առաջին բաղադրիչը ունի վերջում մի փոքր իջնող ինտոնացիա, որով այն որոշ չափով մոտենում է ինքնուրույն, անկախ նախադասություններին: Դադարը ևս երկու մասերի միջև սովորականից մի քիչ երկար է. այդ պատճառով էլ գրավոր լեզվում այս տիպի անշաղկապ նախադասությունների բաղադրիչ մասերը մեծ մասամբ բաժանվում են միջակեցումով, երբեմն նաև բուժով կամ գծիկով: Վերջինների դեպքում ընդգծվում է երկրորդ բաղադրիչի բացատրական բնույթ ունենալը (տես հաջորդ օրինակները):

Հարակցական կապակցության ժամանակ անշաղկապ նախադասության երկրորդ մասը, ի տարբերություն մյուս ստորադասական նախադասությունների, չի կատարում գլխավոր նախադասության որևէ անդամի պաշտոն, չի լրացնում որևէ անդամի, այլ կամ բացատրում է ամբողջ գլխավոր նախադասության բովանդակությունը՝ նրա առաջացման պատճառը կամ նրանից առաջացած հետևանքը նկարագրելու միջոցով և կամ պարունակում է լրացուցիչ հաղորդում գլխավոր մասով հաղորդված գործողության մասին. երբեմն էլ երկրորդ մասով խոսողը հայտնում է իր վերաբերմունքը առաջին մասում հաղորդված գործողության մասին: Ըստ անշաղկապ նախադասության երկրորդ մասի՝ գլխավոր նախադասության բովանդակության, հատկապես ստորոգյալի հետ ունեցած իմաստային հարաբերության, հարակցական կապակցությամբ միացած անշաղկապ բարդ նախադասությունները կարելի է բաժանել հետևյալ տեսակների.

ա) Անշաղկապ նախադասության առաջին մասի ստորոգյալը լինում է մեծ մասամբ սահմանական եղանակով դրված շեղոք սեռի բայ, որը ցույց է տալիս ընկալում կամ ընկալման նպատակով կա-

տարված գործողութիւնն: Երկրորդ մասում նկարագրվում է այն գործողութիւնը, երևույթը, որը ընկալվում է գլխավոր նախադասութեան ենթակայի կողմից: Օրինակներ՝

Մինչև ետ նայեց. գլուխը ծածկվել էր բլուրի ետև (ՀԹ, 3, 35): Սառնութիւն զգալով, Սեդան նայեց ցած. ցողից կարգին թացացել էին իր ոտքերը (Ա. Սեկ., 29): Վահրամը մի հայացք նետեց շորս բոլորը. գետինը ճաքճքվել էր ծարավից (Ա. Սեկ., 85): Ես ետ դարձա նայեցի նրանց. կորացած էին նրանց մեջքերը, անտեսանելի ծանր բեռի տակ կորացած (Ավ. Իս., 3, 47): Վեր թռա քնից, դուսը նայեցի. Արևը ուրախ դարկել էր սարին, բնութիւնն անհոգ, թարմ ու նազելի Զուգվում էր ժպտում մանուկ արևին (ՀԹ, 2, 75): Նայում եմ՝ օրերի մեջ, հրի մեջ երևում է, երերում է պատկերդ (Ե. Չար., 135): Նայիր՝ մի՞թե, մի՞թե դեռ ունեմ անխոց տեղ (ՎՏ, Երկ., 239): Ականջ եմ դնում՝ ներսից ինչ որ աղմուկ է գալիս:

Այս կառուցվածքի նախադասութիւններում երկու բաղադրիչ մասերի միջև բացակայում է մի օղակ՝ ընկալում՝ նշանակող բայը (բերված օրինակներից առաջիններում՝ տեսնել բայը, վերջին օրինակում՝ լսել), որը զորութեամբ հասկացվում է և որին հենց փաստորեն լրացնում է անշաղկապ բարդ նախադասութեան երկրորդ մասը:

Առաջին բաղադրիչի ստորոգյալը կարող է լինել նաև շարժում ցույց տվող շեղոր բայ (դարձյալ սահմանական եղանակով), որի ցույց տված գործողութիւնը ևս կատարվել է կամ կատարվում է ընկալման նպատակով: Երկրորդ բաղադրիչում նկարագրվում է այն երևույթը, գործողութիւնը, որը ընկալվում է առաջին մասի գործողութիւնը կատարվելուց հետո (որպես այդ գործողութեան հետեւանք): Օրինակներ.

Հասավ հացթուխի խանութին. փակ էր (Մ. Ման., 63): Ես վազեցի դեպի պատուհանը. ջուլհականոցը շրջապատված էր կրակի լեզվակներով (ԳՄԵ, 359): Քարտուղարուհին բացեց դուռը, սպասող չկար (Վերդ., ԻԳԵ, 30): Ճաշին վազում եմ մոտը՝ տանն է (Լեո, 468): Կամ մտնում եմ ներս—վարսավիր է բաց պատուհանի առաջ, անկյունում, ակնոցավոր մի մարդ սեղանի դեմը նստած՝ ժամացույցներ է տնտղում (Ե. Չար., 314):

Այստեղ ևս բաց է թողնված, բայց զորութեամբ հասկացվում է ընկալում ցույց տվող բայը՝ տեսնել:

Երբեմն այս կառուցվածքի նախադասութիւնների առաջին մասի ստորոգյալը կարող է լինել նաև ներգործական բայ, որը դարձյալ ցույց է տալիս ընկալման նպատակով կատարված գործողութիւն.

օրինակ՝ նա վախեցած բռնեց մի այծի, սա էլ էր կթված (Ա. Սեկ., 538): Գրիհենն ստուգեց. շորո հոգի չէին եկել (Ի. էր., ՓԱ, 1, 122):

Երբեմն անշաղկապ բարդ նախադասության մասերի միջև բացակայում է ոչ թե ընկալում նշանակող բայը, այլ ասացական կամ մտածական բայ. այսինքն՝ երկրորդական նախադասությունը (ալի-լի ճիշտ՝ բարդ նախադասության երկրորդ բաղադրիչը) նկարագրում է այն գործողությունը կամ եղելությունը, որի մասին մտածում կամ ասում և՛ առաջին բաղադրիչի ենթական՝ դարձյալ որպես հետևանք իր կատարած գործողության. օրինակներ.

Նա ուղեց իր որդու երեկվա ախոյանների կովերը ջոկի տավա-րից, բայց խիղճը չտվավ. անլեզու անասունն ի՞նչ մեղք ունի (ԱԲ, 19): Միաժամանակ և ինացավ Լյուսիենի վրա—գեղեցիկ դեմք ունի (Ի. էր., ՓԱ, 1, 14): Աքել ամի, դու երկիր տեսած մարդ ես, էս կոի-վըն ինչո՞վ կվերջանա (ԱԲ, 204): ...Կողքին կանգնած աղջիկները մի տեսակ կասկածանքով նայեցին իրար. որի՞նչ էր վերաբերում այդ խոսքերը (Ա. Սեկ., 420):

Այս կառուցվածքի նախադասությունները գործածվում են անց-յալում կատարված կոնկրետ գործողություններ նկարագրելիս՝ դրանք ավելի պատկերավոր, շոշափելի դարձնելու նպատակով: Այդ պատճառով առաջին մասի ստորոգյալը մեծ մասամբ դրվում է սահ-մանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակով. երկրորդական մասի ստորոգյալը կարող է դրվել տարբեր անցյալ ժամանակներով կամ լինել բաղադրյալ՝ կախված հաղորդվածի բովանդակությունից: Առաջին մասում ներկա ժամանակը գործածվելիս՝ այն կամ լինում է պատմական (ցույց և՛ տալիս անցյալում կատարված գործողու-թյուն), կամ ունենում է սովորության նշանակություն (տես վերևի օրինակները):

բ) Անշաղկապ բարդ նախադասության առաջին մասը կարող է լինել որևէ ընդհանուր դատողություն, բնորոշում, որը մասնավոր-վելու, պարզեցվելու կարիք է դրում: Այդ բանը կատարվում է երկ-րորդական նախադասության միջոցով, որը փաստորեն առաջին մա-սի բովանդակության նկարագրությունն է. օրինակ՝

Զգույշ է միջնավր. քուջուջ անելիս ձգում է վիզը, աչ ու ձախ կռանում և ապա նորից երկարում է վիզը, շորս կողմը նայում (ԱԲ, 233): Մշակված պտղատու այգուց այժմ համաբայ ոչինչ չի մնացել. պատերը քարուքանդ, այգու դռները վաղուց գողացվել էին (Մ. Ման., 119): Այնպես բուռն առեկաթյուն ունեի՝ անզուսպ, վայրագ, նախկին հզոր սիրո փոխարեն, որ ունեի դեպի Երվանդը, հիմա սիրտս եփվում էր նախանձով ու առեկաթյամբ նույն չափ հզոր,

ավելի հզոր (Ավ. Իս., 3, 46): Տիգրանը ընդունակ տղա էր, միտքը ճկուն էր, բռնածը հեշտությամբ բաց չէր թողնում (Ա. Սեկ., 517):

Երբեմն երկրորդ մասով մասնավորվում, բացահայտվում է առաջին բաղադրիչի մի մասը. օրինակ՝ Իսկ մենք նրանից ավելի խորամանկ կլինենք—ընտրություններին կշարդենք աջերին (Ի. էր., ՓԱ, 1, 39): Իր եղբորը նա շատ քիչ էր նման. միջահասակ էր, ցորենագույն դեմքով, խնամքով ետ սանրված ակթաձև մազերով (ԳՍԹ, 2, 75): Ամեն ինչ հին է, և այդ ճիւղը հոգածուքյամբ պահում են. բազկաթոռներին ծածկույթ է հագցված, բուֆետում կոտորուտը կպցրած թասեր կան (Ի. էր., ՓԱ, 1, 6): Գրանդելը երիտասարդ էր և չափազանց գրավիչ—նուրբ դեմք, փոքրիկ սապատով քիթ, կապուտակ, երազուն աչքեր. նա նման էր Սեն-ժյուստի նկարներին (Ի. էր., ՓԱ, 2, 9): Վերջին նախադասությունը ունի բարդ կառուցվածք—երկրորդ բաղադրիչը, որը հարակցական կապի մեջ է առաջինի հետ, անվանական է և լրացնում, բացատրում է առաջին մասի չափազանց գրավիչ մասը (ցույց է տալիս ինչու է գրավիչ): Երրորդ մասը՝ որը դարձյալ հարակցական կապով է միացած, վերաբերում է ամբողջ առաջին մասին և պարունակում է լրացուցիչ դատողություն՝ արված խոսողի կողմից:

գ) Անշաղկապ նախադասության առաջին մասում արվում է որևէ դատողություն կամ եզրակացություն, երկրորդ մասով տրվում է նրա հիմնավորումը: Այս նախադասությունները տարբերվում են պատճառի և հիմունքի երկրորդական նախադասություններից նրանով, որ համեմատաբար ինքնուրույն են. դադարը երկու մասերի միջև ավելի մեծ է, առաջին մասի վերջում ձայնը որոշ չափով իջնում է, թեև առաջին մասը դեռևս չունի ավարտված նախադասության ինտոնացիա: Բերենք մի քանի օրինակ.

Խոսքով փլավ չի եփվիլ՝ յուղ ու բրինձ է հարկավոր (Հայկ. առած., 105): Սոփի քեռակինը կպատմի. նա գաղտնիք պահել չի իմանում (Մ. Դավթ., 185): Սակայն նրա ուժերը սպառվում էին. դժվարությամբ էր ոտքերը հանում ձյան միջից, հազիվ էր կարողանում դիմադրել բքի մոլեգին հարվածներին (ՍԳ, 1959 թ., № 3): Հայրն էլ էր տխուր, աչքերը մթադնած էին (Ա. Սահ., 4): Այս նախադասությունների կապակցությանը օժանդակում է նաև նրանց բառային կազմը: Երբ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ենթական նույնն է (Իսկ մեծ մասամբ այդ այդպես է), երկրորդ մասում այն զեղչվում է. միայն երբեմն այն կրկնվում է դերանվան ձևով, որով ավելի է ընդգծվում կապակցության հարակցական բնույթ ունենալը (տես երկրորդ օրինակը):

դ) Անշաղկապ բարդ նախադասութեան առաջին մասի ստորոգյալը ցույց է տալիս անցյալում կատարված կոնկրետ գործողութիւն. երկրորդ մասը բացահայտում է նրա բովանդակութիւնը: Օրինակ.

Իմ հետաքրքրութիւնը շարժվել էր. կամենում էի իմանալ այդ լուռ տեսարանների պատճառը (Շ, 2, 468): Ամեն տեղ տիրեց մեռելային լուսութիւն. մարդիկ չէին համարձակվում նույնիսկ շունչ քաշել (Լեո, 147): Իսկ ամբոխը գիտեր իր բանը, — սպասում էր վերջին գործողութեան (Լեո, 149): Նա միայն լրիվ չէր պատկերացնում Ստեփանյանի նպատակը՝ ի՞նչ էր ուզում ասել այդպիսի կեղտոտ զրպարտութիւն շարտելով իր երեսին (Ա. Սեկ., 576): Բոլորը հանկարծ լռեցին. ծիծաղ ու աղմուկ դադարեց, շունչները պահած ընկուղիին էին նայում (ՀԹ, 3, 29): Առաջին անգամ ժողովուրդը իր առաջ տեսավ պատերազմի ուրվականը. Գերմանիան զորք էր մըտցրել սահմանամերձ հռենոսյան մարզը (Ի. էր., ՓԱ, 1, 6):

ե) Առաջին մասով հաղորդվում է որեւէ գործողութեան կամ եղելութեան մասին. երկրորդ մասով հաղորդողը տալիս է լրացուցիչ տեղեկութիւն կամ դատողութիւն, եղբակացութիւն՝ կապված առաջին մասի բովանդակութեան հետ: Օրինակ՝

Վարոս ամուն ես մոտիկ էի — նա մեր ընտանիքի հին բարեկամն էր և լավ դրացին (Ավ. Իս., 3, 149): Ճաշում էինք լուռ... Ոչ մի ծիծաղ, ոչ մի խոսք. այսպես էր պահանջում հայրս (Թորթ., 19): Հայր ու մայր նրա առջև չոփած, արտասուին աչքերին խնդում էին, որ նա գտնէ մի ամիս իրենց մօտ մնա. — այդ նրանք իրենց ամենամեծ երջանկութիւնն էին համարում (ՆԴ, 2, 14): Պարզ տեսնում էի, որ սուտ էր ասում, ուզում էի մի կերպ արդարացնել իրենց տարօրինակ հյուրընկալութիւնը (ՆԴ, 2, 433): Քիչ հեռվից լսվում էին մուրճերի համաչափ զարկերը, քար էին տաշում (Վերդ., ԻԳԵ, 6): Եվ լնակի մեջ էլ չէր նայում պատանին, — անընկալ աղջկա պատկերը իր հոգումն էր հիմա ցուցլում գիշեր ու ցերեկ (Ավ. Իս., 3, 260): Էս միտքն անելիս մին էլ էն տեսա՝ գլուխը բերավ գլխիս վրա դրավ, շունչը իրեն փաշեց. ականջ է դրել (ՀԹ, 3, 54):

զ) Անշաղկապ բարդ նախադասութեան երկրորդ մասով խոսողը անում է ենթադրութիւն առաջին մասի բովանդակութեան վերաբերյալ: Այս նախադասութիւնները ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկութիւնը, որ երկրորդ մասի սկզբում սովորաբար դրվում է ենթադրութիւն ցույց տվող որեւէ եղանակավորող բառ (եւեկ, հավանաբար և այլն): Օրինակ՝ ...Ու ձեռքով մի ժեստ արեց՝ ոտքից մինչև գլուխ. երեկ ակնարկում էր իր գեղեցկութիւնը (Ա,

29/11—60 թ.): Նրա կարճ խուզած մագերին, գորշագույն հագուստին փոշի էր նստել. հավանաբար արտերից, այգիներից էր բերել այն (Ա. Սեկ., 41): Եվ մայրը դուրս ելավ՝ երևի խոհանոց գնաց (Ա. Սեկ., 436):

է) Երկրորդ՝ հարակցվող մասով խոսողը արտահայտում է իր վերաբերմունքը առաջին մասում հաղորդված գործողության, եղելության, երևույթի նկատմամբ, կամ կարծիքը դրա մասին: Օրինակներ.

Ֆետերե գլխարկով մարդը տեսավ այդ ժպիտը. ինչքան ծանոթ էր (ԱԲ, 195): Իսկ եթե որեէ մեկը համարձակվեր շեմքից ներս անցնել, ապա նրան կդիմավորեր աժդահա շունը— փռձի՛ր անցնել (Ե, 25/11—60 թ.): Իմ ամեն մի ներս մտնելը անզուսպ ուրախություն էր պատճառում. կարո՞ղ էի շուտ-շուտ ներս չմտնել (Լեո, 296): Ուզում էր մենակ փայլել, դուք լավ չգիտեք նրան (Վերդ., ԻԳԵ, 368): Որդին ժպտաց, ի՞նչ ասեք (ԱԲ, 15):

ը) Հարակցություն պետք է համարել նաև մի շարք ներգործական բայերի մոտ դրված նախադասությունները: Այս նախադասությունները տարբերվում են ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններից նրանով, որ եթե վերջիններիս առկայության դեպքում ընդգծվում է առաջին նախադասության բայ-ստորոգյալի սեռը և այն պահանջում է գործողության օբյեկտը նկարագրող նախադասություն, ապա այստեղ կամ գլխավոր նախադասության մեջ արդեն կա ուղիղ խնդիր, և երկրորդական նախադասությամբ բացահայտվում է նրա բովանդակությունը, տրվում է լրացուցիչ տեղեկություն գործողության օբյեկտի մասին և կամ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը թեև ներգործական է, սակայն անմիջական լրացում չի պահանջում. երկրորդ մասով դարձյալ միայն լրացուցիչ կերպով հաղորդում է տրվում օբյեկտի մասին: Վերջին դեպքում կամ առաջին մասը ունենում է հարցական բնույթ և կամ նրա բայ-ստորոգյալը ունենում է մեկ այլ լրացում՝ մեծ մասամբ պարագա: Այստեղ հաղորդման հիմնական նպատակը գործողության կատարման ձևը, տեղը և այլն հաղորդելն է, իսկ օբյեկտի մասին խոսվում է միայն լրացուցիչ կերպով: Օրինակներ՝

Դու չե՞ս փռձել. շատ բան մարդ տեսնում է զգալով (ՆԴ, 2, 428): Ես իսկույն ճանաչեցի— դա այն ծերունին էր, որին պատահել էինք մի փոքր առաջ շուկայում (Շ, 1, 34): Երազի նման հիշում եմ առում, մենք նստել էինք կանաչ եզերքին, մեր շուրջը ծաղիկ, մեր շուրջը գարուն, Ունկնդրում էինք ջրերի երգին (Գ. Սար., 27): Յարս

նրա գրկում տեսա՝ համբույր կառնեի ու կուտար. Ախ, ինձ ավիճ մեռած տեսա՝ ուռին վրաս լուռ կուլար (Ավ. Իս., 2, 54):

Սրանք են այն անշաղկապ բարդ նախադասությունները, որոնց բաղկացուցիչ մասերի միջև եղած կապակցություն և կարելի է համարել հարակցական:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԱԲ—Ակսել Բակունց, Երկեր, Երևան, 1955:
Ավ. Իս.—Ավետիք Իսահակյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, 2, 3, 1950—1951:
ԱՇ—Աղավնի, Շիրակ, Երևան, 1954:
Ա. Սեկ.—Անահիտ Սեկոյան, Ոսկե վագերի մեջ, Երևան, 1958:
Ա. Սահ.—Անահիտ Սահինյան, Մարավը, Երևան, 1955:
Ալ. ՀԱ.—Ալազան, Հյուսիսային աստղ, Երևան, 1956:
ԳՄԵ—Գուրգեն Մահարի, Երկեր, Երևան, 1954:
ԳՍԹ—Գարեգին Սևունց, Թեհրան, հ. 1, 2, Երևան, 1953:
Գ. Սար.—Գեղամ Սարյան, Երկեր, Երևան, 1958:
ԳԲ—Գ. Բանդուրյան, Զրվեծի երգը, Երևան, 1959:
ԳԲՆ—Գարեգին Բես, Նովելներ, Երևան, 1954:
Գ. Ռշ. Մ.—Գագիկ Ռշտունի, Մագիլների մեջ, Երևան, 1959:
ԴԴ—Դերենիկ Դամիրյան, Երկերի ժողովածու, հ. 3, 4, 1956:
ԴԽ—Խաչիկ Դաշտենց, Խողեղան, Երևան, 1956:
Ն. Զար.—Նելոյն Զարեկ, Հնտիկ երկեր, Երևան, 1955:
Ի. Էր., ՓԱ.—Ի. Էրենբուրգ, Փարիզի անկումը, հ. 1, 2, Երևան, 1944:
ԱՆ—Ան, Գեղարվեստական երկեր, Երևան, 1959:
ԹՈՐ.—Վ. Թոթովենց, Երկեր, Երևան, 1957:
ԽԵՂ., ՄՄՀ—Խեչումյան, Մեղ մոտ հարավում, Երևան, 1955:
Հայկ. առած.—Հայկական առածանի, 1951:
ՀԹ—Հովհաննես Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, 2, 3, Երևան, 1949—1950 թթ.:
ՀԶ—Հրաչյա Քոչար, Մեծ տան զավակները, Երևան, 1952:
Հ Իվվ.—Հ. Հրահան, Իմ կյանքի վեպը, հ. 1, Երևան, 1958:
ՄԱՊ—Մկրտիչ Արմեն, Պատմվածքներ, Երևան, 1957:
ՄԱՅ—Մկրտիչ Արմեն, Յասվա, Երևան, 1953:
Մ. Մաճ.—Մ. Մանվելյան, Երկեր, Երևան, 1959:
ՄԱՐ.—Մուրացյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1 և 3, Երևան, 1952:
Մ. Դավթ.—Մ. Դավթյան, Երբ ծագում է արևը, Բաքու, 1954:
ՄԽՍ—Մ. Խերանյան, Սասմա տուն, Երևան, 1958:
ՆԶ—Նաիրի Զարյան, Երկեր, հ. 4, 1949:
ՆԶՀ—Նաիրի Զարյան, Հացավան, Երևան, 1949:
ՆՋ, ՊՊՆ—Նաիրի Զարյան, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները, Երևան, 1958:
ՆԴ—Նար-Դոս, Երկերի ժողովածու, հ. 1, 2, 3, Երևան, 1955:
Շ—Շիրվանզադե, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1—4, 1950:
ՇԵԲԱ.—Շեքսպիր, Հնտիկ երկեր, հ. I, 1951:

Պ. Սևակ—Պ. Սևակ, Անլուիի դանդակատուն, Երևան, 1959:
 ՍԽԶ—Սերո Խանզադյան, Հողը, Երևան, 1954:
 ՍԶ ՀԲ—Ստ. Զորյան, Հայոց բերդը, Երևան, 1959:
 ՍԶ ՊԹ—Ստ. Զորյան, Պապ Թագավոր, Երևան, 1944:
 ՎՏ, Երկ.—Վահան Տերյան, Երկեր, Երևան, 1956:
 ՎԵՐԴ. ԻԿԵ—Բ. Վերդյան, Ինչպես է գալիս երջանկությունը, Երևան, 1957:
 ՎԱՏԸ. Փափ.—Վահրամ Փափազյան, Հետադարձ հայացք, հ. 1, Երևան, 1956:
 ՎԱԼԿ.—Վախտանգ Անանյան, Լեռնային կածաններով, Երևան, 1956:
 Բ—Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 5, 7, Երևան, 1956:
 ՔԹՊ—Ք. Թափալցյան, Պատերազմ, հ. 1, Երևան, 1946:
 Ե—«Երևան», օրաթերթ:
 Ա—«Ավանգարդ», երիտասարդական թերթ:
 ՍՀ—«Սովետական Հայաստան», օրաթերթ:
 ՍԱ—«Սովետական արվեստ», ամսագիր:
 ՍԳ—«Սովետական գրականություն», ամսագիր:
 Ն. ա.—Նույն տեղում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԱՄ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՂՔՑՈՒՐՆԵՐԻ

Ց Ա Ն Կ

1. Մ. Արեղյան, Աշխարհարարի շարաչյուսություն, Վաղարշապատ, 1912:
2. Գ. Սևակ, Հայոց լեզվի շարաչյուսություն, Երևան, 1953:
3. Ռ. Մկրտչյան, Անշաղկապ բարդ ստորագասական նախադասության մասին, Հայկական ՍՍԽ ԳԱ «Տեղեկագիր» (Հասարակական գիտություններ), 1956, № 3:
4. Виноградов В. В. Русский язык, Москва, 1947.
- 5 «Вопросы синтаксиса современного русского языка», Москва, 1950.
- 6 «Грамматика русского языка», изд. АН СССР, Москва, 1954.
- 7 «Грамматика русского языка», под ред. Щербы, Москва, 1953.
- 8 Пешковский М. Русский синтаксис в научном освещении, изд. 6-е, Москва, 1938.
- 9 «Русский язык в школе», 1939—1962 гг. (առանձին համարներ).
- 10 «Современный русский язык, Синтаксис», под ред. Галкиной-Федорук, Москва, 1958.